

พระราชดำริทางการเมืองและการดำเนินการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์แล้ว ในฐานะของพระมหากษัตริย์ตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระราชภารกิจของพระองค์ก็คือการปกครองราชอาณาจักรให้ดำรงอยู่สืบไปเช่นเดียวกับบรรพบุรุษ แต่สิ่งที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดคือ รัชสมัยของพระองค์เริ่มเข้าสู่กระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงด้วยการเข้ามาของจักรวรรดินิยมตะวันตกและวัฒนธรรมตะวันตก จึงน่าจะกล่าวได้ว่าท่ามกลางสถานการณ์ที่เปลี่ยนไปนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริทางการเมืองอย่างไร และทรงมีวิธีการอย่างไรบ้างที่จะรักษาไว้ซึ่งความอยู่รอดและความมั่นคงของทั้งราชอาณาจักรและราชบัลลังก์

เพื่อให้เห็นถึงพระราชดำริทางการเมือง และความสัมพันธ์ระหว่างพระราชดำริทางการเมืองกับการแสดงออกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจนในแต่ละสภาพการ ในบทนี้จึงได้เสนอออกเป็น 2 ส่วนคือ ส่วนแรกเป็นปัญหาและเป้าหมายทางการเมืองของพระองค์ ส่วนที่สองเป็นพระราชดำริกับการดำเนินการทางการเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงออกตลอดรัชกาล

ปัญหาและเป้าหมายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ไม่ประมาทในการดำรงชีวิต¹ คุณธรรมข้อนี้ทำให้พระองค์ทรงดำเนินชีวิตอย่างมีจุดหมายและรอบคอบเสมอ การขึ้นครองราชย์ของพระองค์นับเป็นความสำเร็จในการบรรลุเป้าหมายทางการเมืองสูงสุดที่ทรงมีในช่วงผนวช

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราโชวาท พระราชทานเงินพระเจ้าลูกเธอ พ.ศ. 2399", ใน พระราชหัตถเลขา ... เล่ม 1, หน้า 15.

ดังนั้นจึงเป็นเรื่องที่น่าติดตามต่อไปว่าเมื่อทรงเป็นกษัตริย์แล้ว ทรงมีจุดมุ่งหมายในการเป็นกษัตริย์อย่างไรหรือไม่ หากทรงมีจุดมุ่งหมายนั้นจะสัมพันธ์กับพฤติกรรมทางการเมืองเพียงไร

จากการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าเป้าหมายทางการเมืองที่ทรงวางไว้นั้นน่าจะเป็นผลมาจากปัจจัยที่เป็นภูมิหลังทางการเมืองของพระองค์ก่อนครองราชย์ และปัญหาเฉพาะหน้าที่ทรงเผชิญอยู่ในฐานะกษัตริย์ ดังจะแยกออกเป็นประเด็นได้ดังนี้ คือ

ก. ประสพการณ์ก่อนขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ข. สถานภาพทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อแรกเสวยราชย์

ค. พระราชอัชฌาศัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่วนที่เกี่ยวข้องกับการตัดสินพระทัยทางการเมือง

ก. ประสพการณ์ก่อนขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น ทรงมีพระชนมายุถึง 47 พรรษา ตลอดระยะเวลาเหล่านั้นทรงผ่านประสพการณ์ต่าง ๆ อันก่อให้เกิดพระราชดำริทางการเมืองที่มีลักษณะเฉพาะพระองค์ ประสพการณ์พื้นฐานชั้นแรกที่มีส่วนสำคัญต่อรากฐานพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์ก็คือ การศึกษาอบรมตามชกัตติยราชประเพณี ผลที่ได้รับนั้นไม่เพียงแต่จะทรงมีความเข้าใจถึงบทบาทและภารกิจของผู้ปกครอง เพื่อเตรียมมีส่วนร่วมในการบริหารราชการแผ่นดินเท่านั้น ยังเป็นการปลุกฝังให้พระองค์มีความสำนึกในเรื่องของ "ชกัตติยมานะ" แห่งราชตระกูลด้วย

ความผันแปรทางการเมือง เรื่องการสืบราชสมบัติผลักดันให้พระองค์ใช้ชีวิตในสมณเพศเป็นเวลานานถึง 27 ปี ช่วงระยะเวลานี้เป็นการพัฒนาทัศนคติแบบผู้ปกครองเดิมในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้กว้างและลึกซึ้งยิ่งขึ้น ทั้งจากการศึกษาพระพุทธรศาสนาและวิทยาการต่าง ๆ ที่ทรงสนพระทัยและจากการที่ได้ทรงสัมผัสความเป็นไปที่แท้จริงของสังคมอย่างใกล้ชิดทั้งสงฆ์และฆราวาสในระดับต่าง ๆ ความเติบโตของทัศนคติและพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์ เห็นได้ชัดในการแสดงออกเรื่องกรรมมุติกนิกาย และจากพระราชปณิธานก่อนครองราชย์ว่าจะทรงนำความร่มเย็นเป็นสุข และความเจริญมาสู่ราชอาณาจักรให้ยิ่งกว่ารัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว¹

พระราชปณิธานนี้แม้ว่าค่านหนึ่งอาจเป็นไปในรูปที่ทรงต้องการแสดงพระองค์ว่าเหนือกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้เปรียบเสมือน "คู่แข่ง" โดยอาศัยคติของธรรมราชาที่พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์จะต้องยึดเป็นนโยบายคือ การนำความร่มเย็นและความเจริญมาสู่ราชอาณาจักร แต่ในขณะที่เกี่ยวข้องกับอีกค่านหนึ่งนั้นก็สะท้อนถึงพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ทรงเห็นจุดอ่อนของสถาบันกษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาตั้งแต่ทรงผนวชแล้ว และได้ทรงมีวิธีการอื่นที่จะเกิดผลคือต่อมานเมืองในทางปฏิบัติมากกว่าของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือเป็นจุดอ่อนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีสองประการสำคัญ คือ การตรวจสอบโครงสร้างอำนาจทางการเมืองภายใน และการดำเนินนโยบายต่างประเทศ

เรื่องการตรวจสอบโครงสร้างอำนาจการเมืองภายในนั้น ขณะที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงบริหารราชการแผ่นดินตามหลักโบราณชัตติยราชประเพณีและบำเพ็ญพระราชจริยวัตรตามอุดมคติของพระโพนสีที่ว่าที่สวयरราชย์เป็นจักรพรรดิ²

¹ กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 152.

² ห.จ.ช., กท.ร.4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2395) สารตราว่าด้วยนำตั้งนายอกรคาน้ำจืดเค็ม 8 เมือง.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือวชิรญาณภิกขุในเวลานั้นก็ทรงเริ่มประจักษ์ความจริงว่าราชประเพณีเป็นข้อจำกัดให้พระมหากษัตริย์อยู่ในโลกที่คับแคบ คือ พระบรมมหาราชวังและห่างเหินจากข้าราชการชั้นผู้น้อย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับราษฎร ความรับรู้ของพระมหากษัตริย์ในการศึกษาค้นคว้างานการบริหารราชการแผ่นดิน ได้จากบุคคลกลุ่มเดียวที่ใกล้ชิดและเป็นที่โปรดปราน คือ เจ้านาย และขุนนาง นอกจากนั้นพระมหากษัตริย์ก็ยังไม่ทรงสามารถตรวจสอบได้ว่า คำรายงานของกลุ่มบุคคลดังกล่าวมีข้อเท็จจริงอยู่มากน้อยเพียงไร¹ จึงปรากฏว่าราษฎรในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถูกข่มเหง เบียดเบียน จากบรรดาเจ้าขุนมูลนายมาโดยตลอด และไม่สามารถพึ่งองค์พระมหากษัตริย์ทางด้านการบริหารยุติธรรมได้ แม้พระองค์จะทรงเปิดโอกาสให้มีการถวายฎีกา ผู้มีอำนาจก็มักจะเข้าขัดขวางเพราะเกรงความผิดของตนจะเปิดเผยโดยที่พระมหากษัตริย์ไม่ได้ทรงรู้เห็น² ทั้ง ๆ ที่เรื่องนี้มีผลสำคัญยิ่งต่อความมั่นคงของราชบัลลังก์และความสงบสุขของราษฎร

ด้านการดำเนินนโยบายต่างประเทศนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเห็นว่าราชประเพณีเป็นสิ่งที่กีดขวางมิให้พระมหากษัตริย์ ทรงเรียนรู้ความเป็นไปที่แท้จริงของโลกภายนอก ในทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ประสบการณ์จากของจริงและการศึกษาวิทยาการแบบตะวันตกโดยใช้ภาษาอังกฤษเป็นกุญแจไขสู่ความรู้ จะช่วยให้พระมหากษัตริย์เห็นการณ์ไกลและดำเนินนโยบายต่างประเทศได้ถูกต้องคือสามารถดำรงรักษาเอกราชไว้ได้³

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คำพิพากษาเรื่องคดีทูลล้อมวง" ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย..., หน้า 124.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 126-127.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระธรรมเทศนาเรื่องรัฐประศาสน์ปุริมภาค พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงจำเริญพิจารณาปฤชามาตย์ ต.จ. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 26 มีนาคม 2506 (ม.ป.ท.), หน้า 41-42.

อันที่จริงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นความสำคัญของชาวตะวันตกที่มีต่ออนาคตของประเทศ ทรงรับในวิทยาการต่าง ๆ ของฝรั่งที่เป็นประโยชน์แก่ไทย คือ ทางด้านการแพทย์ การสาธารณสุขและการทหาร เมื่อใกล้จะสวรรคตยังได้ตรัสฝากฝังการแผ่นดินกับพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก¹ ว่า

...ต่อไปข้างหน้าเห็นแต่เอ็งจะรับราชการเป็นอุชิบตีผู้ใหญ่ต่อไป การศึกสงคราม ขางญวน ขางพม่า เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ที่แต่ขางพวกฝรั่ง ไหระวังให้คืออย่าให้เสียที่แก่เขาใด การงานสิ่งใดของเขาที่ควรคิดควรเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขาแต่อย่าให้มันถือเลื่อมใสไปเสียทีเดียว...²

แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยอมรับความเจริญตามแบบฝรั่งบางเรื่องและเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของฝรั่งทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ แต่นโยบายต่างประเทศของไทยก็ยังเป็นแบบเดิมที่ระมัดระวังไม่ทำสนธิสัญญาใด ๆ กับชาวตะวันตกอันอาจกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และการเมืองภายในประเทศ จึงไม่ทรงยอมโอนอ่อนผ่อนตามอังกฤษและสหรัฐอเมริกาที่เข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญาเดิมที่ทำไว้ ขณะเดียวกันก็ทรงให้ความสำคัญเรื่องป้องกันประเทศจากภัยรุกรานทางทะเลด้วยการเสริมกำแพงและป้อมปราการที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ รวมทั้งโปรดให้ซึ่งสายโซ่กันลำน้ำเจ้าพระยา³ อันเป็นวิธีที่เคยใช้ป้องกันญวนมาก่อน ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดในการมองความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ต่างจากเดิมนัก ในการมองว่าฝรั่งเป็นข้าศึกเช่นเดียวกับพม่าและญวน เพียงแต่

¹ ต่อมาคือสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 368-370.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, หน้า 345.

มีความสำคัญกับไทยแทนที่พม่าและญวนในอดีตเท่านั้น ซึ่งที่จริงแล้วการป้องกันด้วยวิธีเดียวกับญวนไม่สามารถป้องกันฝรั่งได้

ตามที่คณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าการดำเนินนโยบายต่างประเทศของสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเป็นอันตรายต่อเอกราชของราชอาณาจักร ทรงวิจารณ์พระบรมเชษฐาธิราชว่า รับฟังข้อมูลจากชาวจีนมากเกินไปที่ว่าจีนแพ้สงครามฝิ่นกับอังกฤษเป็นเพราะจีนไม่รู้ตัว และอังกฤษเองมีอำนาจอยู่เฉพาะการสู้รบในทะเลเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อมั่นในพระองค์ว่าทรงรอบรู้ในข้อเท็จจริงเกี่ยวกับกำลังอำนาจ ตลอดจนนโยบายของประเทศจักรวรรดินิยมอังกฤษ อเมริกาที่มีต่อไทยดียิ่งกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หากทรงไม่มีโอกาสทูลแนะนำเนื่องจากฐานะของพระองค์ในขณะนั้นไม่ได้เกี่ยวข้องกับราชการแผ่นดิน¹ ทางอยู่รอดทางเดียวของชาติไทยที่พระองค์ทรงพระราชดำริตั้งแต่ยังอยู่ในสมณเพศนั้นคือการโอนอ่อนยอมทำไมตรีและทำสัญญาตามที่ชาวตะวันตกต้องการ และใช้วิถีทางการทูตแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นภายหลัง พร้อมกันนั้นก็พยายามปรับประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก²

ข. สถานภาพทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อแรกเสวยราชย์

สถานภาพทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อแรกเสวยราชย์นั้นเป็นผลสืบเนื่องมาจากภูมิหลังทางการเมืองโดยเฉพาะเรื่องการได้มาซึ่งอำนาจทางการเมืองของพระองค์ ประกอบกับสถานการณ์ทางการเมืองทั้งภายในภายนอกประเทศในเวลานั้น

สภาพโครงสร้างการสืบทอดอำนาจการเมืองภายในของไทยที่ไม่มีกฎการสืบสันตติวงศ์ที่ชัดเจนแน่นอน ทำให้ศูนย์กลางอำนาจมิได้รวมอยู่ที่พระมหากษัตริย์หรือองค์

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นมหิศวราชวิธานราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 101-102.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 102, 122 และ 128.

รัชทายาท แ่กระจายกันอยู่ตามกลุ่มเจ้านาย และขุนนางที่มีอิทธิพลและอำนาจสูง ด้วยความหวังว่าสักวันหนึ่งตนหรือกลุ่มของตนจะได้เลื่อนฐานะทางสังคม-การเมืองในระดับสูงยิ่งขึ้น หลังจากกษัตริย์พระองค์เดิมสวรรคตหรือหมดอำนาจลง

นอกจากนั้นระบบการตรวจสอบอำนาจภายในที่ไร้ประสิทธิภาพ ทำให้ความพยายามในการควบคุมกำลังคน และการเติบโตของกลุ่มเจ้านาย-ขุนนางไม่เป็นผลสำเร็จเท่าที่ควร เนื่องจากไม่สามารถทราบจำนวนไพร่แต่ละหมู่ กรม กองที่แท้จริงได้¹ และบรรดาไพร่ก็มักจะฝากตัวอยู่กับผู้ที่ตนคิดว่ามีบุญ และจะมีอำนาจวาสนาในภายหน้า²

เมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สภาพการเมืองที่ไม่รวมศูนย์นี้เห็นได้ชัดยิ่งขึ้น เนื่องจากกลุ่มการเมืองเติบโตอย่างมั่นคงประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเกิดจากลักษณะการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเติบโตของกลุ่มเจ้านายและขุนนางนั้น เริ่มขึ้นตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการที่เศรษฐกิจภายในเริ่มฟื้นตัวทำให้เจ้านายและขุนนางมีโอกาสดะสมความมั่งคั่งได้มากขึ้น และจากการที่ไทยไม่มีกฎการสืบสันตติวงศ์ที่แน่นอนจึงน่าจะคาดการณได้ว่า หลังจากทีกรมพระราชวังบวรมหาดัศกิดิพลเสพย์ทรงหิวงคตและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงแต่งตั้งพระมหาอุปราชขึ้นใหม่นั้น น่าจะทำให้เจ้านายชั้นสูงหลายพระองค์ที่อยู่ในข่ายการสืบราชสมบัติที่มีความหวังว่าตนอาจจะได้เป็นกษัตริย์องค์ต่อไป ระหว่างการรอคอยนี้ต่างก็พยายามขยายฐานอำนาจทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง ส่วนกลุ่มขุนนางนั้นคงจะต้องรู้จัก "เลือก" สนับสนุนเจ้านาย

¹กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 155-157.

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 56.

ที่จะเป็นประโยชน์ต่อคนในภายหน้าให้เป็นกษัตริย์ ซึ่งก็ต้องอาศัยการสะสมกำลังคนและกำลังทรัพย์ เพื่อไว้ดวงคุณกับกลุ่มอื่น ๆ กรณีของกรมหลวงรักษนเรศหรือหม่อมไกรสร เป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดสำหรับเรื่องนี้ ส่วนเรื่องของการเตรียมตัวของข้าในกรมเจ้านายต่าง ๆ ที่หวังจะได้เลื่อนฐานะหลังจากกรมพระราชวังบวรสถานมงคลถึงวาระ หรือกรณีที่พระละครบ้านพร้าวชกไพร่ เมืองหนองคายถวายเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ก็เป็นการสะท้อนให้เห็นว่า กรมหลวงรักษนเรศมิใช่เจ้านายเพียงพระองค์เดียวที่ไปพระทัยในราชบัลลังก์ แต่ละกลุ่มการเมืองต่างก็มีความหวังและน่าจะมีการเตรียมตัวอย่างเงิบ ๆ อยู่เช่นกัน¹

แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพยายามควบคุมการเคลื่อนไหวของเจ้านายและขุนนางด้วยการใช้มาตรการลงโทษที่รุนแรงกับผู้ที่พยายามจะสะสมหรือเคลื่อนย้ายกำลังคน เช่นไปรดาฯ ให้สำเร็จโทษกรมหลวงรักษนเรศและประหารชีวิตพระละครบ้านพร้าว แต่ความพยายามของพระองค์จะไม่สัมฤทธิ์ผลนัก เพราะถึงแม้ในรัชสมัยของพระองค์จะไม่มีกลุ่มการเมืองใดที่สามารถท้าทายพระราชอำนาจของพระองค์ได้ แต่กลุ่มการเมืองที่เติบโตขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ได้เป็นปัญหาที่สร้างความกังวลพระทัยให้กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดมา² กลุ่มการเมืองที่นับว่ามีความสำคัญในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนวรจักรธรานุภาพ กรมหลวงวงศาธิราช-

¹ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หน้า 173. จึงได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ว่า "การที่เก็บความขึ้นมากล่าวไว้ครั้งนี้มีความปรารถนาให้เจ้าและขุนนางต่อไปภายหลังไว้ จะได้ไม่คิดตั้งข่มขู่คนหาผลประโยชน์."

²ไปรดาพิจารณา พระราชหัตถเลขาฉบับต่าง ๆ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1-3 มีข้อความจำนวนมากที่สะท้อนถึงความไม่มั่นพระทัยในเสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์.

สนิท กรมหลวงเทเวศร์วชิรินทร์ เสนาบดีตระกูลขุนนาคร ตระกูลบุญ-หลง ตระกูล
สิงห์เส็น¹

ลักษณะการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็น
สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่ส่งผลต่อสถานภาพทางการเมืองของพระองค์ กล่าวคือ สภาวะ
ของพระภิกษุเป็นข้อจำกัดมิให้พระองค์สามารถสร้างฐานเศรษฐกิจและฐานกำลังทางการเมือง
เมืองได้โดยตรง แม้จะอำนวยความสะดวกต่อการสร้างบารมีทางการเมืองและความชอบ
ธรรมในการเป็นกษัตริย์ก็ตาม พระองค์จึงจำต้องอาศัยความร่วมมือจากตระกูลขุนนาคร
ทำให้พระราชอำนาจของพระองค์ไม่เข้มแข็งเท่าที่ควร พระองค์ยังทรงกังวลกับปฏิกริยา
อันอาจเกิดจากกลุ่มสงฆ์มหานิกายในเรื่องการยอมรับสถานภาพของพระองค์ด้วย เรื่อง
การสถาปนาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นกษัตริย์พระองค์ที่สองนั้นก็เช่นกัน แม้จะตัด
ปัญหาการชิงราชสมบัติไปได้ แต่ก็เป็นการสร้างปัญหาทางการเมืองแบบใหม่ขึ้นมาอีก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงสถานภาพทางการเมือง
ภายในประเทศของพระองค์ว่าทรงโคตรเคี้ยวทางการเมือง² ดังนั้นจึงต้องทรงพยายาม
ดำเนินนโยบายเป็นมิตรกับทุกฝ่ายเพื่อถ่วงดุลย์อำนาจและสร้างความยอมรับในราชบัลลังก์
ของพระองค์ ขณะเดียวกันก็ทรงพยายามควบคุมอำนาจเจ้านายและขุนนางเหล่านั้นมิให้
เป็นภัยต่อความมั่นคงของพระองค์ด้วย

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องประสพกับปัญหาการ
กระจายอำนาจอันเป็นจุดอ่อนในระบบโครงสร้างอำนาจการเมืองภายในแล้ว ยังต้องทรง

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2,
หน้า 91. ฉบับที่พระราชทานไปยังที่ประชุม ทรงเรียกบุคคลเหล่านี้ว่า "เป็นประธานใน
แผ่นดิน และ ในพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 ที่มีพระราชทานถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท,
หน้า 190.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2,
หน้า 104.

เผชิญกับลัทธิล่าอาณานิคมจากอังกฤษด้วย แสตนยานุภาพของกองทัพที่เหนือกว่าประเทศเอเชียทางด้านเทคโนโลยีและวินัย ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผู้ปกครองอื่น ๆ ในสมัยนั้นเกิดความเกรงภัยจากจักรวรรดินิยม 2 ประการ คือ

ประการแรก คืออันตรายที่เกิดขึ้นกับเอกราชและบูรณภาพทางดินแดนของไทย พฤติกรรมของอังกฤษในพม่าจะเป็นบทเรียนอย่างดีให้แก่ไทย และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเห็นการณ์ไกลว่า ประเทศเหล่านี้อาจใช้วิเทโศบายต่าง ๆ เข้าแทนที่สิทธิและอำนาจของไทยเหนือดินแดนประเทศราช¹

ประการที่สอง อันตรายอันอาจเกิดจากการเข้าแทรกแซงทางด้านการเมืองภายในประเทศ กรณีที่ชาติตะวันตกไม่พอใจการดำเนินนโยบายต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในระยะหลังถึงกับขู่ว่าจะใช้อำนาจทางการทหารกับไทยนั้น แสดงให้เห็นว่าบทบาทขององค์พระมหากษัตริย์มีส่วนเกี่ยวพันโดยตรงกับความอยู่รอดของชาติ ซึ่งย่อมครอบคลุมถึงความอยู่รอดของพระองค์ในฐานะกษัตริย์ด้วย จักรวรรดินิยมและชาวตะวันตกในไทยจึงเป็นพลังการเมืองกลุ่มใหม่ที่มีอำนาจการต่อรองสูงในด้านการยอมรับความสามารถขององค์พระมหากษัตริย์ โดยพิจารณาในแง่ของการอำนวยความสะดวกตามความต้องการของประเทศตน ซึ่งนับเป็นปรากฏการณ์ใหม่ที่มีอำนาจของชาติมหาอำนาจเริ่มมีอิทธิพลต่อวิถีการเมืองภายในราชอาณาจักร

ค. พระราชอัชฌาศัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากพระราชประวัติก่อนขึ้นครองราชย์ของพระองค์ สะท้อนให้เห็นว่าทรงเป็นผู้ที่ไม่ยอมแพ้ต่ออุปสรรคที่เกิดขึ้น พระองค์มักจะมีวิธีการที่สุขุมถ่อมถ่อมภาพ ประนีประนอมในการแก้ปัญหา ทรงเป็นผู้ที่เห็นการณ์ไกล สึกถามและประเมินสถานการณ์ได้ตามความเป็นจริง ไม่ประมาท ทรงกล้าตัดสินใจพระทัย ริเริ่มสิ่งใหม่ด้วยความเชื่อมั่นในพระองค์ ทรงยึดถือในคุณธรรมตาม

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 10-11.

ลักษณะของกษัตริย์ในอุดมคติของพุทธศาสนา และมีความสำคัญสูงในเรื่องเกียรติยศและศักดิ์ศรีแห่งชาติกำเนิดของพระองค์

โดยภูมิหลังทางการเมืองของพระองค์และพระราชอัธยาศัย เมื่อเผชิญกับปัญหาทางการเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อาจทรงยอมให้รัชสมัยของพระองค์ตกต่ำกว่ารัชกาลใด ๆ ที่ผ่านมาได้ เพื่อความมั่นคงของราชบัลลังก์และความอยู่รอดของราชอาณาจักร พระองค์จะต้องทรงใช้ความรู้ความสามารถที่มีอยู่ทั้งหมด เข้าแก้ไขปัญหาที่มีอยู่ให้ลุล่วงไป เพื่อที่จะนำรัชสมัยของพระองค์ให้เป็นไปตามจุดมุ่งหมายที่ทรงตั้งพระทัยไว้ ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน 3 ประการ คือ

1. ความเป็นเอกราชและบูรณภาพทางดินแดนรวมทั้งสิทธิและอำนาจทางการเมืองเหนือดินแดนประเทศราช
2. ความมั่นคงของราชบัลลังก์ทั้งในด้านการยอมรับพระราชอำนาจ และหลักการสืบสันตติวงศ์ที่เป็นไปตามสายโลหิต
3. ความร่มเย็นเป็นสุขของราษฎรและความเจริญมั่งคั่งแห่งราชอาณาจักร¹

เป้าหมายอันแสดงถึงเจตนารมณ์ทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของกษัตริย์ตามอุดมคติของศาสนาพุทธที่ดูเหมือนจะเป็นกรอบความคิดทั้งหมด ส่วนลักษณะของสถาบันกษัตริย์นั้นทรงยอมรับความเปลี่ยนแปลง โดยนำเอาข้อดีของสถาบันกษัตริย์ชาติอื่นทางตะวันตกมาปรับใช้กับของไทยในเรื่องการแสดงออกถึงเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ และหลักการสืบสันตติวงศ์ที่เป็นไปตามสายโลหิต

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิท พ.ศ. 2395" ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 5 และในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400. หน้า 14. ในประกาศคำถวยาธรรมเนียม พ.ศ. 2394 นั้น ทรงยืนยันว่า "จะทรงทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนา รักษาไว้ซึ่งเขตขัณฑ์เสมาและอาณาประชาราษฎร์ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขโดยทั่วไป..."

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการรักษาไว้ซึ่งเอกราชของชาติและบูรณภาพทางดินแดน อันเป็นพระราชภารกิจที่สืบทอดกันมาของพระมหากษัตริย์ไทย ทรงถือเป็นเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ตามค่านิยมเดิมแต่โบราณในเรื่องที่พระมหากษัตริย์จะแสดงแสนยานุภาพด้วยการแผ่พระราชอำนาจเหนือดินแดนประเทศราชทั้งปวง พระองค์จึงเต็มพระทัยที่จะรับช่วงพระราชอำนาจเหนือดินแดนประเทศราชต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเหตุผลว่าการมีประเทศราชจะอำนวยเกียรติยศทางการเมือง และผลประโยชน์แก่ราชอาณาจักรแล้วยังช่วยยืนยันว่าพระบรมเชษฐาภาพของพระองค์ว่ามีไม่น้อยไปกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ ซึ่งเรื่องนี้จะเกี่ยวพันโดยตรงกับการสร้างความนิยมและจงรักภักดีในหมู่เจ้านายและขุนนาง

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงรู้สึกมั่นคงพระทัยในเสถียรภาพทางการเมืองเท่าที่ควร แม้จะทรงแก้ปัญหาการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองไปชั้นหนึ่งด้วยการสถาปนาเจ้าฟ้า กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระราชอนุชา ให้อยู่ในฐานะพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สอง "พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" อันเป็นการแก้ปัญหาตามวิธีการแบบเดิม แต่ผลจากการแก้ปัญหานั้นก็เป็นปัญหาต่อไปว่าจะทำอย่างไรพระองค์จึงสามารถเป็นที่ยอมรับในสายตาของคนทั้งหลายได้ว่าเป็นกษัตริย์ผู้ใช้อำนาจอย่างแท้จริง เพราะดูเหมือนว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้รับความนิยมมากกว่าพระองค์²

ความรู้สึกน้อยพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ขุนนางราษฎรและชาวต่างประเทศพากันชื่นชมในบุคลิกภาพ ความสามารถ ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมากกว่าพระองค์นั้น ปรากฏอยู่ทั่วไปในประกาศและพระราชหัตถเลขา

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิท พ.ศ. 2395", เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-11.

² สานิชย์ เพชรภาพ, "บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" หน้า 33.

ฉบับต่าง ๆ จนตลอดรัชกาล¹ แต่ที่น่าสนใจคือจดหมายเหตุในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับหนึ่ง ในปี พ.ศ. 2400 ได้แสดงถึงเหตุที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับความนิยมนประการหนึ่งว่าเป็นเพราะทรงมีพระชนมายุน้อยกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกเจ้านายและขุนนางจึงพากันฝากเนื้อฝากตัว เพื่อที่จะได้เป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งคาดกันว่าจะมีพระชนม์ยืนนานจนได้ครองราชย์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นแน่

...ในหลวงวังหลวงเป็นคนเรียกกันว่า เจ้าชีวิตุ แท้คนทั้งปวงมาคิดว่าเป็นแต่คนขยา ไม่มีใครคิดเสียตายอาไลยอาวรณ์มฤตุนอมูบางเลย ไม่มีคิดเกรงอกเกรงใจว่าวันเกิด วันแป วันนั้นชื่อการมงคล มีแต่นั่งแขงนอนแขง คอยจะคอยจะอยู่ทุกชุกทุกนามทั้งหญิงชาย ไม่คิดอายุของตักก็เปลือ่งไปเหมือนกัน มาคิดถึงตัวเองแลคนอื่นแปตนไม่มีแกง จะไหแต่ในหลวงแปตนกลวย...ตัวในหลวงเอง...ถ้าเจบไซลงบางุใครจะคิครักษาภา? เหนไม่มีใครคิครักษา จะมีแต่ไหหน้าไหตาคนรอบคานไป ควยคิใจวาวจนจะคิสมที่หัวคิไวกาง ๆ ไพรก็จะคิขุนนาง มุมียศก็จะได้เลื่อนที่ สตรีก็จะได้ัวใหม่ ไหสมแกใจที่คิณอยแปทุกคนนั้น...²

เจ้านายและขุนนางนั้นก็มักจะทำการตามอภิสัทธของตนอยุเสมอจนกระทั่งบางครั้งเป็นการฝ่าฝืนพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี และพระยามนตรีสุริยวงศ์", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3 หน้า 105. มีข้อความตอนหนึ่งว่า "...ที่กรุงนี้ก็เล่าลือกันทั้งเมืองควยกำลังทหารนี้ว่าใคร ๆ ถึงมีตัวก็เหมือนไม่มีตัวหมค มีแกทาน (วังหน้า) กับลูกทาน กับเจ้าฟ้าอิศราพงศ์จะเป็นที่ฟังราษฎรทั้งปวงคิไป...".

²ห้องสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 (พ.ศ. 2400) เลขที่ 136 พระราชกระแสเรื่องชานอกประเทศเล่าภากันว่าไทยตื่นยุ กับเรื่องชุกคสอง.

ตั้งทรงพระราชปรารภว่า

... แต่เมื่อในหลวงบังคับสิ่งดังนี้ ท่านผู้เป็นใหญ่ เปรียบดั่งในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เคี้ยว
นี้ไม่เห็นควยไม่ทำตาม ซึ่งไม่เห็นควยไม่ทำตามนั้นคือจะตามอย่างแผ่นดินเก่าๆ ก็ทำ
ไม่ ท่านไม่ทำตามก็ไค้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ท่านไม่ตองกลัวตองเกรงใจ เจ้าแผ่นดินท่านก็
ทำสบายใจ... แทะพวกพระองค้เจ้า หม่อมเจ้าเล็กนอยก็พลอยไป ไม่เกรงกลัวพระ
ราชบัญญัติในหลวง คิดลวงไปต่าง ๆ หลายอย่างประการหลายครั้งหลายหน...¹

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงกังวลถึงทัศนคติที่เจ้า
นาย ขุนนาง และชาวตะวันตกมีต่อพระองค้แล้ว ยังทรงคำนึงถึงปฏิภิกิริยาที่พระสงฆ์มหา
นิคายมีต่อพระองค้ด้วย พระองค้ทรงสังเกตุว่าพระราชาคณะไม่ค่อยมาเฝ้าถวายพระพรใน
คราวที่ประสมเหตุเคราะห์ต่าง ๆ เช่นแผ่นดินกอน ๆ แต่ก็ทรงสันนิษฐานเองว่าเป็นเพราะ
พระองค้ทรงร้ทันพระราชาคณะและพระสงฆ์มากไป จนพระสงฆ์หลอกหลวงพระองค้ไม่ได้
จึงไม่อยากเฝ้า²

ท่ามกลางสถานการณ์เช่นนี้ การสร้างความมั่นคงให้แก่ราชบัลลังก์เป็นสิ่ง
จำเป็น การแสดงออกอย่างหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวทรงระมัดระวังภาพพจน์ของพระองค้มากในการปฏิบัติพระราชากรณียกิจของกษัตริย์มิให้
ดูขมหย่อนหรือมีประสิทธิภัพพน้อยกว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เครื่องมือ
เครื่องใช้ของวังหลวงก็ทงมีคุณภาพไม่ค้อยกว่าวังหน้า เช่น ทรงโปรดให้หาเครื่องคั้
เพลิงมาใช้ในวังหลวงชนิดที่มีประสิทธิภัพพแบบที่วังหน้าใช้อยู่ ค้วยเหตุคูลว่า "ถ้าเพลิง

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่น
มเทศวรศิริวิลาศ พ.ศ. 2409". ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1 หน้า 188-198.

²ห้องสมุดควชิรญาณ, ทรรมคดี หมู่พระราชนิพนธ์มค้ที่ 75 พระราชนิพนธ์
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ใหม่มากไป ราษฎรจะโทษเอาว่า "ข้าพเจ้าแก่คร่ำคร่าอ่อนแอไม่แข็งแรง"¹

ความปรารถนาที่เป็นเป้าหมายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงออกอย่างชัดเจน ในข้อความที่ทรงโปรดให้พระภิกษุสงฆ์ตั้งจิตอธิษฐานแก่บุคคลที่ส่งสมจากการเล่าเรียนศึกษา และปฏิบัติต่อตามพระบรมวินัยถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ทรงเจริญสิริสวัสดิ์สถาพร ดำรงในสิริราชสมบัติสืบกาลนานและให้พันศักรหมู่ปวงกษัตริย์อื่นเฝ้ามาหาญ ให้พ่ายแพ้แก่พระราชาบรรพตให้พระเกียรติยศแผ่ไพศาลทั่วทุกทิศ ดังบรมจักรพรรดิจักรันตบพิตรบรมราชาธิราช ฉะนั้น"²

คำว่า "บรมจักรพรรดิจักรันตบพิตรบรมราชาธิราช" นั้น แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพระมหากษัตริย์แบบบรมราชาในพุทธศาสนาที่ฝังลึกในพระราชหฤทัยว่า พระ

ศูนย์วิทยพัชการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้าหมื่นสรรเพชรภักดี", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 25.

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศว่าด้วยผ้าสันติ" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 (พระนคร : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2489), หน้า 330.

บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงกำหนดเป้าหมายของพระองค์แก่บรมราชา¹ เท่านั้น หากยังทรงไปไกลถึงความเป็น "จักรพรรดิราช" อันเป็นรูปแบบของกษัตริย์ผู้มี

¹ใน ห้องสมุดชิวิตาน, ขรรคมคี หมู่ปึกถกรรมและคาถาด่าง ๆ จ.ศ. 1144 พ.ศ. 2325 เลขที่. 24 ที่ 107 มคที่ 160 เรื่องเทศนาว่าด้วยสังคหวัตถุ 4 และ ทศพิชราชธรรม 10 ประการ ไคกลาวอ้างทศพิชราชธรรมและสังคหวัตถุ 4 ว่าเป็นธรรม ที่กษัตริย์ทุกพระองค์ควรมี เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงครองราชย์ ใหม่ ๆ นั้น นายเพ็ง กรมราชมัญชิตยไคแต่งเทศนาว่าด้วยทศพิชราชธรรมและสังคหวัตถุ ถวาย มีใจความสำคัญดังนี้ คือ 1) ทาน ให้ตั้งโรงทาน 6 แห่งประกอบด้วย ข้าว ปลา อาหารและสิ่งของต่าง ๆ สำหรับสมณพราหมณ์และคนยากจนเสมอ 2) รักษาศีล 5 ให้ บริสุทธิ์ 3) บริจาคสิ่งของทั้งหลายที่พอจะบริจาคไคและยินดีในผลของทานนั้น 4) มีน้ำ พระทัยก่อราษฎรและข้าทูลลอองธุลีพระบาททั้งหลายโดยซื่อ 5) มีพระทัยเอ็นคูก่ออาณา ประชาราษฎรและเสนาอำมาตย์ทั้งปวง 6) ปฏิบัติรักษาอุโบสถศีลทุกวันพระ 7) มี พระทัยเมตตา อย่าให้มีความโกรธมากขึ้นไค 8) ไม่เบียดเบียนราษฎร ประกอบด้วย เมตตา และบันเทาความอาฆาตพยาบาท 9) มีความอดคกสันไม่ให้หลงไปในทางอกุศล กรรม 10) มีปัญญาพิจารณาวิจฉัยคคีความของราษฎรไม่ให้คคจากโบราณราชประเพณี

ส่วนสังคหวัตถุ 4 คือ 1) พระมหากษัตริย์จะตั้งพระราชทานข้าว โค กระบือ ให้แก่ราษฎรเมื่อราษฎรไคพืชผลแล้ว รัฐบาลเอา 1 ใน 10 ส่วน 2) พระราช ทานเบียดหวัดแกหัวหน้าฝ่ายในปีละสองครั้งตามความสามารถ 3) ประชาชนที่ไม่มีพระ ราชทรัพย์มากถูพระราชทรัพย์ไปทำทุน จะไม่เรียกเก็บภาษีภายในระยะเวลา 3 ปี 4) มี พระราชคาร์ลที่ไคเราะ.

คุณธรรมสูงสุดตามพุทธศาสนา¹

¹พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 16 "พระสุตตันตปิฎก เล่ม 3 ที่ฉนิกาย ปาฎิกวรรค" (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2500), หน้า 79. กล่าวถึงจักรวรรดิวัตร อันเป็นธรรมของพระมหาจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ 12 ประการ คือ

- 1) สั่งสอนมหาชนอันอยู่ในพระราชฐานมี พระมเหสี พระราชบุตร บุตรี ให้ อยู่ในศีล 5 และศีล 8 พึงพระราชทานธนาสารสมบัติและเครื่องอุปโภคบริโภคและสงเคราะห์ห่มยามาทยา พลทวยหาญทั้งหลายด้วยศกดิ์ศรี บริวาร และเคหาสถาน เป็นต้น
- 2) สงเคราะห์ท้าวพระยาเมืองขึ้นเมืองออกทั้งปวง
- 3) สงเคราะห์ชัฏทียวงษานุวงศ์อันเป็นราชบริวาร
- 4) สงเคราะห์พราหมณ์ ทิศาชาติโดยพระราชทานไทยธรรม ข้าว น้ำ ผ้า นุ่งห่ม เป็นต้น และทรงสงเคราะห์กฤตบดีทั้งภายในภายนอกพระนคร พระราชทานเครื่องทำกินต่าง ๆ เช่น ข้าว แอก ไถ และโค กระบือ เป็นต้น
- 5) สงเคราะห์ชาวนานิคมชนบทแคว้นทั้งปวง เหมือนทำกับคหบดีในข้อ 4
- 6) สงเคราะห์สมณและพราหมณ์ทั้งปวง
- 7) สงเคราะห์สรรพสัตว์จัตุบาททั้งปวง คือ ให้อภัยทานแก่สัตว์ เสร็จงานทั้งในน้ำและบนบก ห้ามมิให้ประทุษร้ายอันตรายชีวิต
- 8) ห้ามมิให้ประชาชนทำบาป กักเคียนให้บำเพ็ญกุศลสุจริตธรรม
- 9) สงเคราะห์ประชาชนที่ยากไร้โดยการพระราชทานพระราชทรัพย์ คือ ให้ทานเสมอ ๆ
- 10) เสด็จพระราชดำเนินไปสนทนากับสมณพราหมณ์อาจารย์ที่ทรงคุณธรรมมาก ตรัสถามถึงบาป บุญ คุณ และโทษเนื่อง ๆ
- 11) ไม่เสพยาอรรณมिरาคอันไม่ควร เช่น เสพยาอรรณมในที่อยู่จาร พระสวรูป พระพุทธปฏิมา พระมหาโพธิ พระไตรปิฎก และที่ใกล้ พ่อ แม่ ครู อาจารย์ เป็นต้น
- 12) ไม่เอาวัตถุสิ่งของของผู้อื่นมาเป็นของตน.

ด้วยความพยายามที่จะปฏิบัติตามจักรวรรดิวัตร 12 ประการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงให้ความสำคัญต่อพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ในส่วนที่เกี่ยวกับความอยู่เย็นเป็นสุข และความเจริญมั่งคั่งของราชอาณาจักร เพราะนั่นเป็นสิ่งสะท้อนถึงคุณธรรมและบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงเจตนารมณ์ในเรื่องนี้เสมอ นับตั้งแต่เสวยราชย์ว่าพระองค์ตั้งพระราชหฤทัยที่จะ "ทำนุบำรุงศาสนา รักษาแผ่นดินให้อณาประชาราษฎร์แลลูกค้ำพานซึ่งพึง พระเดช พระคุณ อยู่ในพระราชอาณาเขต อยู่เย็นเป็นสุขทั่วไปด้วยกันทั้งสิ้น"¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงยืนยันที่จะขจัดสาเหตุแห่งความเดือดร้อนของราษฎรที่มีมาแต่ในแผ่นดินก่อนให้หมดไปด้วย

...การทุกวันนี้ ไม่เป็นเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณาภิรมย์อาราษฎร์เป็นอันมาก ถึงท่านผู้ใดจะมีบุญญาธิการ แห่ลมหลัก สนิทซิคชมโปรดปราน เพ็ดทูล ชักนำชัคขวางประการใด ทรงประพฤติการแต่ที่ชอบที่ควร เพ็ดทูล ชักนำ ชัคขวาง ประการใดก็ทรงชักให้สืบสวน ไล่เสียด เออแท้ที่จริงเป็นประธาน ทรงประพฤติการที่ชอบที่ควร ควยการซึ่งเป็นอย่างไรในมาเมืองมาแท้หลัง โดเคยทรงทราบมานานแล้วทุกประการ ตั้งพระราชหฤทัยไว้ว่าที่เป็นการชัคของไหราษฎร์ใครรับความเดือดร้อนนั้นจะมีใหม่ต่อไป...²

เมื่อตอนเริ่มศักราชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเปี่ยมไปด้วยความหวังที่จะใช้ความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ของพระองค์แก้ไขปัญหาและขบถพรองต่าง ๆ อันจะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของชาติหรือชัคขวางความเจริญสุขของราษฎรให้ลุล่วงไป มิฉะนั้นปัญหาภายในและภายนอกประเทศที่ดำรงอยู่จะส่งผลสะท้อนต่อเสถียรภาพและพระเกียรติคุณของพระองค์

¹ หน.จ.ช., กท. ร.4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2395) สารตราว่าควยให้ข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองผูกปี่ข้อมือจีนเรียกเอาเงินค่าแรง.

² กรมศิลปากร, "ประกาศว่าควยข่าวไพร่ของผู้อ่านาจอออกไปอยู่หัวเมือง," ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 152.

พระราชดำริและการดำเนินการทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพิจารณาถึงพระราชดำริและการดำเนินการทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พบว่าพระองค์ทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลงวิถีทางการเมืองไทยที่เป็นอยู่ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ภายนอกประเทศมากยิ่งขึ้น โดยพระองค์ทรงพระราชดำริที่จะใช้นโยบายการต่างประเทศที่ยึดถือวิถีทางการทูตเป็นหลัก และพยายามหลีกเลี่ยงข้อขัดแย้งที่จะนำไปสู่ความรุนแรง ส่วนการเมืองภายในประเทศนั้นทรงพยายามที่จะวางรากฐานระบบรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่องค์พระมหากษัตริย์และการตรวจสอบอำนาจข้าราชการ โดยผ่านการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายและประเพณี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญต่อปัจจัยที่นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอกอย่างเท่าเทียมกัน ปัจจัยภายในอันเป็นปัญหาเกี่ยวกับโครงสร้างอำนาจและการสืบทอดอำนาจทางการเมืองนั้น เป็นปัญหาหลักของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ยังไม่สามารถจัดให้หมดไปได้ ปัญหานี้จะแสดงออกในรูปของการคุมกำลังคนและการแบ่งปันผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในระบบไพร่¹ และความขัดแย้งในหมู่ชนชั้นปกครองอันเกิดจากความก้องการราชสมบัติ ซึ่งมีอยู่ทุกรัฐกาล เริ่มตั้งแต่รัชสมัยของพระบาท

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹โปรดอ่านรายละเอียดเรื่องการคุมกำลังคนในระบบไพร่จากวิทยานิพนธ์ของ อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524).

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้นมา¹ ปัญหาที่เกิดขึ้นนี้เป็นกำบังทอนเสถียรภาพขององค์พระมหากษัตริย์และความสามัคคีในหมู่พระราชมวงค์ ขุนนาง แต่พระมหากษัตริย์ในแต่ละรัชกาลก็ยังไม่ทรงสามารถหาวิธีการอันเหมาะสมที่จะแก้ปัญหานี้ให้หมดไปได้ วิธีการแก้ไขที่ผ่านมามีเป็นการแก้ปัญหามาแบบเฉพาะหน้า จึงเท่ากับเป็นการชลอปัญหาให้ยืดออกไปเท่านั้น²

เมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากภูมิหลังของพระองค์ที่ขาดฐานอำนาจทางการเมือง ทำให้ปัญหาที่เริ่มลุกลามนี้ท้ายเสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์ยิ่งขึ้น การที่พระองค์ผ่านประสบการณ์มาถึง 2 ครั้งในเรื่องการสืบราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 2 กับกรณีหม่อมไกรสรนั้น น่าจะทำให้ทรงตระหนักในปัญหา และทรงพยายามหาทางแก้ไขอย่างจริงจัง

ขณะที่สถานการณ์ภายในกำลังจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงรูปแบบโครงสร้างอำนาจการเมืองภายในและการสืบทอดอำนาจทางการเมืองนั้น สถานการณ์ภายนอกประเทศได้เปลี่ยนแปลงไปเช่นกัน คือ ฝรั่งเศสเข้ามามีอำนาจในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แทนที่ชาติพื้นเมืองเดิม คือ พม่า ญวน ไทย โดยฝรั่งเศสมีแสนยานุภาพทางการทหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ที่เหนือกว่าทั้งทางบกและทางเรือ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้เป็นตัวเร่งให้โครงสร้างภายในของไทยทั้งการเมือง เศรษฐกิจ สังคม เปลี่ยนแปลงเร็วขึ้น

¹กรณีความขัดแย้งระหว่างวังหลวง-วังหน้าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับหม่อมหมื่น (เจ้าฟ้าสุพันทวงศ์ในพระเจ้ากรุงธนบุรี) เมื่อต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรณีการสืบราชสมบัติเมื่อสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ระหว่างกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กับเจ้าฟ้ามงกุฎ และการสำเร็จโทษหม่อมไกรสร (กรมหลวงรักษมรส) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รายละเอียดของเรื่องเหล่านี้อยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - 3 ฉบับต่าง ๆ.

²รายละเอียดของเรื่องนี้อยู่ในวิทยานิพนธ์ของอัญชลี สุสายัณห์ "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่..."

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรวมทั้งชนชั้นปกครองไทยเห็นความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงปรับปรุงราชอาณาจักรสยามนั้น น่าจะมาจากการสรุปบทเรียนจากดินแดนใกล้เคียง คือ ราชอาณาจักรพม่าและญวนที่เคยมีอำนาจทัดเทียมกัน ภัยพิบัติของพม่าและจักรพรรดิฉินเป็นผู้นำแบบจารีตนิยมที่ยังเชื่อในความเป็นมหาอำนาจของตน จึงไม่สนใจที่จะโอนอ่อนตามความต้องการของอังกฤษและฝรั่งเศส นอกจากนี้ยังใช้อำนาจบังคับให้ชาติตะวันตกยอมรับในความเห็นอกของศาสนาและประเพณีด้วยมาตรการที่รุนแรง จนเกิดสงครามขึ้น และพ่ายแพ้ต่อชาติวันตกในที่สุด¹

ไม่เพียงแต่พม่าและญวนเท่านั้นที่พ่ายแพ้กองทัพของอังกฤษและฝรั่งเศส จีนซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจทางแถบเอเชียที่ยิ่งใหญ่กว่าพม่าและญวนยังแพ้สงครามฉินกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2384 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงมีความตื่นตัวทางการเมืองระหว่างประเทศตั้งแต่ครั้งนั้น และดูเหมือนจะทรงเริ่มมีความคิดทางด้านนโยบายต่างประเทศที่เปลี่ยนแปลงไป

ชัยชนะของอังกฤษที่มีต่อพม่ากับจีนและของฝรั่งเศสที่มีต่อญวนนั้น ทำให้ชนชั้นปกครองไทย เห็นความสำคัญของอังกฤษและฝรั่งเศสในฐานะมหาอำนาจใหม่ที่ไทยไม่สามารถสู้ได้ในแง่ของแสนยานุภาพ ในขณะที่เดียวกันก็ตระหนักว่าความล่าช้าและคับแคบทางความคิดของผู้ปกครองนำมาซึ่งความหายนะของราชอาณาจักร ดังนั้นนอกจากการแก้ไขอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จะเป็นตัวเร่งให้เกิดความเปลี่ยนแปลงภายในสังคมไทยแล้ว ยังมีความสำคัญในฐานะแม่แบบความสำเร็จทางด้านเทคโนโลยีและแสนยานุภาพทางทหารให้แก่ราชอาณาจักรไทยอีกด้วย จะเห็นได้จากการที่บรรดาชนชั้นปกครองหัวใหม่ของไทยหันไปคบค้าสมาคมกับชาวตะวันตกที่เข้ามาในราช

¹โปรดพิจารณางานของ สุวรรณา สัจจวีรวรรณ, "เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของไทยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..."

อาณาจักรที่สำคัญคือ ผู้ที่เข้ามาเผยแพร่คริสตศาสนานิกายต่าง ๆ¹ จุดประสงค์ของการ
 คบมิตรชาวต่างชาติคือ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและการแสวงหาปัจจัยที่ทำให้ชาติ
 ตะวันตกเจริญและมีอำนาจเหนือชาติทางเอเชีย ทั้ง ๆ ที่รูปแบบการปกครองของอังกฤษ
 และฝรั่งเศสก็มีเกียรติยศเป็นประมุขเช่นกัน

จากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัวและชนชั้นปกครองที่มีความคิดสมัยใหม่ท่านต่าง ๆ มีความเห็นว่าปัจจัย
 สำคัญแห่งความเจริญของชาติตะวันตกไม่ใช่คริสต์ศาสนาหากเป็นความก้าวหน้าทางวิทยา-
 ศาสตร์ ซึ่งนำมาสู่การสร้างสรรคทางค่านเทคโนโลยีสาขาต่าง ๆ ที่สำคัญสำหรับสังคม

บรรดาพวกหัวใหม่ในราชอาณาจักรไทยรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกล้าเจ้าอยู่หัวประกอบด้วย พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าอนงยาเชอ เจ้าฟ้ามงกุฎ พระเจ้า
 หนองยาเชอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระเจ้าอนงยาเชอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท
 พระยาศรีสุริยวงศ์ (สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) จมื่นราชามาตย์ (เจ้าพระยา
 ทิพากรวงศ์) และนายโหมค อมาตยกุล (พระยากระษาศนิกิจโกศล) หม่อมราโชทัย

บุคคลต่าง ๆ เหล่านี้มีความสนิทสนมกับมิชชันนารีอเมริกันนิกายโปรเตสแตนต์
 นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเริ่มสนิทสนมกับพระราชาคณะบัลเลอ-
 กัวซ์แห่งนิกายโรมันคาทอลิกมาก่อน แต่ละท่านได้ศึกษาภาษาและวิทยาการของตะวันตกตาม
 ความสนใจและความต้องการในขณะนั้น คือ

พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าอนงยาเชอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาภาษาลาติน ภาษา
 อังกฤษ คณิตศาสตร์ ดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ปรัชญา ศาสนาเปรียบเทียบ
 และวรรณคดี, สมเด็จพระเจ้าอนงยาเชอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงศึกษาภาษา
 อังกฤษ การช่าง การทหาร, พระเจ้าอนงยาเชอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงศึกษา
 วิชาแพทย์, พระยาศรีสุริยวงศ์ศึกษาภาษาอังกฤษและการช่าง, จมื่นราชามาตย์ศึกษา
 ภาษาอังกฤษ, นายโหมค อมาตยกุล ศึกษาวิชาภาษาอังกฤษและเครื่องจักรกล, หม่อม
 ราโชทัย ศึกษาภาษาอังกฤษ.

ไทยสมัยนั้นคือ เครื่องจักร การแพทย์และสาธารณสุข อาวุธสงครามที่มีประสิทธิภาพ รวมทั้งความมีระเบียบวินัยของกองทัพ ปัจจัยที่ทำให้ชาติตะวันตกเจริญนี้ไม่ได้รับความสนใจจากสังคมไทยมาก่อน เนื่องจากสังคมไทยให้ความสำคัญของการศึกษาเพื่อความหลุดพ้นทางค่านิยมวิญญานมากกว่าจะเพื่อสร้างสรรค์ความเจริญทางวัตถุ

✓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่าถึงเวลาแล้วที่จะต้องมีการปรับปรุงสังคมไทยให้มีแนวโน้มไปสู่ความเจริญตามแบบชาวตะวันตก โดยคำนึงถึงสภาพความเป็นจริงในสังคม และระดับการยอมรับความเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นของคนในสังคม สำหรับสังคมไทยนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญต่อกฎหมายและขนานางคังมีพระราชดำริว่าคนเหล่านี้เป็นกลไกบริหารที่จำเป็นในการปกครองราชอาณาจักร โดยได้รับการแบ่งปันผลประโยชน์ในระบบไพร่แทนเงินเดือนประจำ เจ้าขุนมูลนายจึงเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ดำรงอยู่ ฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่อาจกระทบกระเทือนผลประโยชน์ของกลุ่มชนเหล่านี้ โดยมีได้มีผลประโยชน์ใหม่ให้เป็นการทดแทนก็จะทำให้บรรดาเจ้าขุนมูลนายรวมทั้งกษัตริย์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ต่างเห็นใจและยินยอมที่จะให้การสนับสนุนการปฏิรูปการปกครองราชอาณาจักรต่อไป

ด้วยความรู้ที่แท้จริงถึงความจริงในข้อนี้ แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีความคิดที่ก้าวหน้า และทรงภูมิพระทัยว่าพระราชดำริของพระองค์ฉลาดกว่าใครทั้งหมดในราชอาณาจักรก็ตาม² ก็ไม่อาจดำเนินการเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปตามความปรารถนาได้ทั้งหมดหากมิได้รับความเห็นชอบจากเสนาบดีอื่น ๆ เนื่องจากเสียงต่อการสูญเสียอำนาจทางการเมืองเกินไป ประกอบกับพระองค์ทรงมีฐานกำลังไม่มั่นคงเท่าที่ควรดังกล่ามาแล้ว ดังนั้นวิธีการปรับปรุงราชอาณาจักรไทยไปสู่ความเจริญแบบตะวันตก

¹ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุนิตยสารที่ 4 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เลขที่ 82 ว่าด้วยความเล้าลือ 3 ประการ แล้วว่าด้วยกงสุลต่างประเทศได้เงินเดือน.

² กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408,

ของพระองค์จึงเป็นไปอย่างประนีประนอมและประสานผลประโยชน์¹

ในส่วนพระองค์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับข้อดีของระบอบการปกครองแบบอื่นที่แตกต่างไปจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย เช่น ระบอบประชาธิปไตยที่มีประธานาธิบดีเป็นประมุขของสหรัฐอเมริกา และระบอบกษัตริย์ที่อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญแบบอังกฤษ (ปรimitาญาสิทธิราชย์) ในพระราชสาส์นฉบับหนึ่งที่พระองค์มีไปถึงประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกา แสดงความรู้สึกต่อรูปแบบการปกครองนี้ว่า

...และซึ่งในแผ่นดินยุโรป อเมริกา มีขนบธรรมเนียมตั้งไว้และสืบมาแต่ครั้งประธานาธิบดียอควัวคิงตัน ไทราษฎรทั้งแผ่นดินพรอหมใจกันเลือกสรรบุคคลที่ควรรู้จักไว้เป็นชั้นแล้วตั้งให้เป็นปรีไซเดนต์ใหญ่และปรีไซเดนต์รอง ครอบครองแผ่นดินผู้ซึ่งชาวอาราชากรูมานเมืองเป็นวาระเป็นคราวมีกำหนดเพียง 4 ปี และ 8 ปีให้ธรรมเนียมนี้ยังยืนอยู่ใด ไม่มีการขัดขวางแย่งแก่งกัน คอยผู้นั้น ๆ จะขวางซึ่งอิศริยยศกันเป็นใหญ่ในแผ่นดินตั้งเมืองอื่น ๆ ซึ่งเป็นอยู่เนื่อง ๆ นั้นใด ก็เห็นว่าเป็นการอัศจรรย์ยิ่งนัก เป็นขนบธรรมเนียมที่ควรจะสรรเสริญอยู่แล้ว...²

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงเห็นว่าความคิดทางการเมืองการปกครองแบบสหรัฐอเมริกาจะเหมาะสมกับราชอาณาจักรไทยด้วย เหตุผล 2 ประการคือ ระดับความตื่นตัวทางการเมืองของพลเมืองแต่ละประเทศประการหนึ่ง และความแตกต่างทางพื้นฐานเศรษฐกิจอีกประการหนึ่ง

ในประการแรกนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงพระราชดำริเมื่อ พ.ศ. 2403 ว่า

...การปรกติของชนทั้งปวงในประเทศต่าง ๆ บรรดาที่ได้คุมกันเป็นอำนาจอานเมืองแต่ละแห่ง ๆ ในโลกนี้ ตามซึ่งเห็นอยู่โดยมาก เมืองหนึ่ง ๆ ประเทศหนึ่ง ๆ นั้นเมืองใดปรกติกษัตริย์คานุษย์ยังเป็นเถื่อนหรือโกลเถื่อนอยู่ ผู้ใดมีกำลังควายกลาหาญ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 124.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีอเมริกา เมื่อปีวอก พ.ศ. 2403", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 238-239.

เรียวแรงของคุณ หรือฟิงฟิงอิงกำลังกล้าหาญเรียวแรงของพวกเขาฟ้องเพื่อนฝูงมาก ผู้ที่มีกำลังมากกว่าชนทั้งปวงนั้น จะเป็นที่ขบขันใจก็ดี มิเป็นที่ขบขันใจก็ดี ของท่านทั้งปวงเป็นอันมาก ก็ไฉนเป็นใหญ่ในแผ่นดิน แต่ในแผ่นดินที่มนุษย์ไกลจะเขื่องราบหรือเขื่องราบแล้ว คุวยรจักจะสองเสพยกกฎหมายอย่างธรรมเนียมอันดี ๆ ในบ้านเมืองเช่นนี้โดยมาก ท่านผู้ใดเป็นที่นับถือเป็นที่สรรเสริญและเป็นที่ไวใจมากที่สุดของผู้คนนับถือ ควรสรรเสริญ ควรไวใจทั้งปวงเป็นอันมาก ซึ่งมีความดีและความสันทัดต่าง ๆ ในกิจนั้น ๆ แลการนั้น ๆ ก็พร้อมใจกันเลือกสรรขึ้นสั่งไว้เป็นที่ฟิงฟิงอิงอองแล้วท่านผู้นั้นก็ไฉนเป็นใหญ่ในแผ่นดิน...¹

ลักษณะการปกครองประเทศด้วยกำลังและอำนาจนั้น

...ก็ผู้เป็นใหญ่ไคร่ครองแผ่นดินแล้วในประเทศนั้น ๆ เมื่อยังไม่มีเจ็บไข้ภัยอันตราย ยังมีกำลังวามราชการแผ่นดินไปไคร่อยู่ ผู้ที่อยู่ในอำนาจทั้งปวงควยความยำเียงเกรงกลัวก็ดี ควยความจำใจของถึงความสัดยู่ชื่อให้ปรากฏอยู่ก็ดี ก็ยอมชวยประคับประคองทำนุบำรุงให้ไคร่ครองแผ่นดินไปไคร่จนสิ้นอายุไปเองนั้นโดยมาก...²

สำหรับประเทศไทยและเมืองประเทศราชนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดอยู่ในประเภทที่ยังไม่เจริญจึงไม่เหมาะกับการปกครองแบบอื่นนอกจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์ "ชาวสยามประเทศนี้ ย่อมเป็นคนดีที่งัวร้าย กิ่งตลอดมา หลายชั่วอายุ โง่เขลามามากมายด้วยกัน ไม่รู้จักอย่างธรรมเนียมที่ดี"³ และ "ในพระราชอาณาจักรนี้และพระราชอาณาจักรอื่นไกลเคียงก็ยังเป็นชาวบ้านชาวป่า"⁴

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 236-237.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 237.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีอเมริกา พ.ศ. 2399," ใน พระราชหัตถเลขา...เล่ม 3, หน้า 227.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นกำกับสุพรรณมิตรที่มองติงจี้ราชทูตฝรั่งเศสเชิญไปถวายพระเจ้าันโปเลียนที่ 3 เมื่อปี พ.ศ. 2399", ใน พระราชหัตถเลขา...เล่ม 2, หน้า 134-135.

ประการที่สอง คำนพื้นฐานทางคานเศรษฐกิจนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า การเปลี่ยนแปลงใด ๆ ทางการเมืองและการปกครองจะต้องขึ้นอยู่กับพื้นฐานของระบบเศรษฐกิจ ถ้าระบบเศรษฐกิจไม่เปลี่ยนแปลง โครงสร้างส่วนบนก็ยากที่จะเปลี่ยนแปลงได้ ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาถึงองค์พระนโรคมและองค์พระหริราชคณีย์ ณ กรุงกัมพูชาถึงความจำเป็นในการคงอยู่ของระบบไพรร่คราวที่เกิอกบฏสนองโศว่า

...ก็เพราะจะเห็นว่า จะปล่อยไขลอนไพรหลายทั้งปวง เสียไม่ได้ และปล่อยท่านผู้คนอื่นเสียไม่ได้ด้วยประการใด เจ้านายเขมรองค์อื่น พระยาเขมรพวกอื่น ถ้าใหญ่เป็นใหญ่ในเมืองเขมร เหมือนอย่างเขยู่ทั้งสูงๆ แลพระยาพระเขมรพวกนี้ ก็จะต้องเห็นว่า จะทำอย่างนั้นไม่ได้ เหมือนกับเวนูไว้แแท้ที่เขามาแต่บ้านอื่น เมืองไกล บ้านใหญ่เมืองโต มีบุตรอนมาก หุนจางคนุไซแล้วตั้งชนบธรรมเนียมบ้านเมืองเสียใหม่ พลิกหน้ามือเป็นหลังมือที่เดียวจึงทำได้...¹

จากเหตุผลทั้งสองประการนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า ระบบการเมืองการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยและราชอาณาจักรใกล้เคียงยังเป็นสิ่งที่ต้องดำรงไว้ ตราบใดที่ยังไม่สามารถหาผลประโยชน์อื่นมาทดแทนให้กับบรรดาชนชั้นปกครอง โดยเฉพาะข้าราชการส่วนหัวเมืองและเจ้าประเทศราชที่เลี้ยงตัวได้ด้วยระบบกินเมือง อย่างไรก็ตามพระองค์ทรงตั้งพระราชหฤทัยว่าจะทรงเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่ค่อยเป็นค่อยไป เนื่องจากลักษณะนิสัยชนบธรรมเนียมประเพณี และการขาดความรู้ของชาวสยามและดินแดนประเทศราช

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงองค์พระนโรคมและองค์พระหริราชคณีย์ ณ กรุงกัมพูชา พ.ศ. 2404", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 34.

...คนชวาศยามนี้ก็มีปรกติจารีต ความสำเหนียกทั่ว กิ่งร้าย กิ่งดี กิ่งโศกเขลา ความร่นอยโดยมาก และเยี่ยงอย่างธรรมเนียมต่าง ๆ ในการบานการเมืองซึ่งเป็นพื้นตาพื้นใจในคนเป็นอันมาก ในพระราชอาณาจักรนี้และพระราชอาณาจักรอื่นไกล เคียงก็ยังมีเป็นการชวามาน ชาวปฐา ถึงเป็นการผู้ใหญ่ในแผ่นดิน จะเห็นการที่ชอบที่คิแล้ว จะคิดอ่านฉินฝุคคัแปลงให้คนทั้งปวงหันเข้าตามอย่างตามธรรมเนียมใหม่ ๆ ซึ่งเป็นการคิเคยไซแต่ในมานเมืองไกล ๆ นั้นให้เรียบร่อย ในวันหนึ่ง สองวัน จนปีหนึ่งสองปี ก็ไคควยยากนัก เพราะชวามานชาวเมืองทั้งปวงก็เป็นคนปะปนหลาย เพศหลายภาษา ถึงศาสนาและปลุกจารีตต่าง ๆ กัน ไซตัวหนังสือก็ต่างกัน อานกันไคความแศพวุก ๆ หนังสืออย่างหนึ่งในภาษาหนึ่งจะอานให้เขาใจตลอดคกันไคไคไม่ค คนที่รูอานรูไซหนังสือนั้นก็ม้นอยกว่าคนที่ไมรูไซ รูอานหนังสือเลยหลายเทา...¹

นอกจากการเปลี่ยนแปลงจะต้องเป็นไปอย่างช้า ๆ แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังต้องทรงรู้จักเลือกที่จะเปลี่ยนแปลงเฉพาะสิ่งที่เป็นความจำเป็นหรือต้องการของสังคมในขณะนั้น ทั้งจะต้องแสดงให้เห็นว่าทรงมั่นใจในความเป็นเอกลักษณ์ของชาติและชนชั้นปกครองไม่รู้สึกว่าจะต้องสูญเสียผลประโยชน์มากนัก การนำประเทศไปสู่ความเจริญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นไปในสองลักษณะควบคู่กันไป คือ รับเอาความเจริญแบบตะวันตกมาใช้ในสังคมไทยและปรับปรุงของเดิมที่มีอยู่ให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

ก. การรับเอาความเจริญแบบตะวันตกมาใช้ในสังคมไทย สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับมาใช้โดยไม่ขัดกับความต้องการพื้นฐานของสังคมไทยและผลประโยชน์ของชนชั้นปกครองมีอยู่ 3 อย่าง คือ

1) แนวความคิดในการปรับปรุงประเทศ ความเจริญทางวัตถุอันเป็นที่มาของแสนยานุภาพทางการทหาร ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหันมาสนพระทัยการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับความเจริญทางวัตถุมากขึ้น ซึ่งแต่เดิมการศึกษา

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 134-135.

ที่มีอยู่ในสังคมไทยมุ่งเฉพาะความหลุดพ้นทางด้านจิตวิญญาณเป็นด้านหลัก การศึกษาวิชาการทางโลกเป็นเพียงแต่ตอบสนองความต้องการพื้นฐานในการดำรงชีวิตเท่านั้น เมื่อมาถึงยุคนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาวิทยาการสาขาต่าง ๆ ทรงสนับสนุนโรงเรียนของมิชชันนารีที่เข้ามาเปิดในประเทศไทย "เพื่ออบรมสั่งสอนเด็กไทยให้มีความรู้ในภาษา วรรณคดี ภาษาอังกฤษ และวิทยาการของยุโรปเป็นอย่างคี่"¹ และทรงส่งเสริมให้เจ้าจอม พระราชโอรสธิดาได้รับการศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการต่าง ๆ ของตะวันตก เมื่อครองราชย์แล้วประมาณ 3 เดือน ทรงโปรดให้มิสซิสบริคเด, แมททูน และโจนส์ ไปสอนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวังเป็นเวลา 3 ปี ต่อมาก็ได้ทรงจ้างนางแอนนา เดียวโนเวนส์ มาเป็นครูในพระบรมมหาราชวังอย่างเป็นทางการ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2405 - 2410 แต่การสอนจะต้องเป็นไปภายใต้ข้อตกลงว่าจะไม่มีการเผยแพร่คริสต์ศาสนาให้กับบรรดาเจ้าจอมและพระราชโอรสธิดาอย่างเด็ดขาด² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ส่งข้าราชการต่าง ๆ ไปศึกษางานที่จำเป็นสำหรับราชการไทยในต่างประเทศอีกด้วย เช่น ในปี พ.ศ. 2404 ทรงส่งขุนมหาสิทธิโวหารออกไปดูการพิมพ์ในต่างประเทศ³ และโปรดให้หมื่นจักรวิจิตรไปเรียนแก่นาฬิกา⁴ ทรงกำชับให้คนทั้งสองสนใจในการศึกษา ให้นำเอาความรู้กลับมาใช้ในไทยให้ได้ โดยทรงให้ประยุกต์ความรู้ที่ได้เรียนมานั้น ให้เข้ากับสภาพที่เป็นจริงของไทยที่เพิ่งจะหันมาใช้เครื่องจักรกลต่าง ๆ⁵

¹ ยอร์จ ฮอวส์ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 62.

² แอ็บบ็อต โลว์ มอฟเฟ็ท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, หน้า 213-218.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงขุนมหาสิทธิโวหาร" พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 161-163.

⁴ "พระราชหัตถเลขาถึงหมื่นจักรวิจิตร" เรื่องเดียวกัน, หน้า 164.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 223.

นอกจากเรื่องปรับปรุงทางบ้านเป้าหมายของการศึกษาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับความคิดเกี่ยวกับการสร้างความเจริญให้แก่ประเทศโดยอาศัยความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจด้วย ทรงมีความเห็นว่าการเปิดประเทศให้มีการค้าเสรีกับประเทศคู่ค้าต่าง ๆ จะเกิดผลประโยชน์ต่อบ้านเมืองมากกว่าระบบการค้าผูกขาดของพระคลังสินค้าตามแบบเดิม

เป็นที่น่าสังเกตว่าการรับเอาาระบบเศรษฐกิจแบบ เงินตรามาใช้ในไทยนั้น มิได้เป็นไปเพื่อความเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจทั้งหมด แต่เป็นการรับเฉพาะเพื่อสนองความต้องการของชาติตะวันตกเท่านั้น และเฉพาะส่วนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าจะจะเป็นประโยชน์ต่อสถานภาพของพระองค์ หรือเพื่อความเจริญมั่งคั่งของบ้านเมืองในระยะเฉพาะหน้า ระบบเศรษฐกิจที่เขามาจึงเป็นการสนับสนุนโครงสร้างทางการเมืองในแบบเดิมมากกว่าจะเป็นตัวผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและค่านิยมทางการเมืองตามแบบตะวันตก¹ ที่เป็นเช่นนั้นนอกจากจุดมุ่งหมายในการรับมาใช้แล้วยังอาจเป็นเพราะข้อจำกัดทางความรู้ในเรื่องเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและชนชั้นปกครองไทยในขณะนั้นด้วย ในขณะที่ไทยจำเป็นต้องเลิกระบบเศรษฐกิจเดิมที่มีรัฐเป็นผู้ผูกขาดมาเป็นการค้าเสรีนั้น คนในประเทศก็ยังไม่พร้อมนักที่จะรับการเปลี่ยนแปลง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรยายสภาพในขณะนั้นว่า ประเทศสยามเป็นที่รู้จักกันของนานาประเทศก็เพราะทรัพยากรธรรมชาติ อันเป็นที่ต้องการของประเทศทางตะวันตก แต่ที่จริงแล้วทรัพยากรธรรมชาติซึ่งต้องอาศัยแรงงานไพร่ในการจัดหาและทำการผลิตขึ้นก็ยังมีปริมาณไม่มากนักในแต่ละปี² และ "คนในสยามทั้ง

¹โปรดดู การก่อตัวของรัฐชาติในสังคมไทยจากบทที่ 2 ของ วารุณี โอสถารมณ, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 134.

ไพร่และผู้น้อยโดยมากยังตั้งอยู่ในความเขลาไม่ฉลาดนัก ไม่รู้จักค้าขายและทำนุบำรุงรักษาบ้านเมืองให้ดี¹ ดังนั้นเมื่อระบบเงินทกเข้ามาในประเทศไทย รัฐบาลไทยจึงไม่สามารถเป็นผู้กำหนดและวางเป้าหมายในการผลิตเองได้ นอกจากจะมีบทบาทเป็นเพียงผู้สนองความต้องการของประเทศตะวันตก และแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเพื่ออำนวยความสะดวกในการค้าขายระหว่างประเทศเท่านั้น²

2) การรับเอาความเจริญทางด้านเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาในประเทศ คือ การแพทย์ การสาธารณสุข เครื่องจักรกลที่ใช้ในการผลิต และอาวุขุทโศปกรณ์ของกองทัพสมัยใหม่ ความเจริญทางเทคโนโลยีเหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์ต่อสังคมไทยโดยส่วนรวมทั้งสิ้น นอกจากเครื่องจักรกลที่ใช้ในการผลิตแล้วที่เพิ่งเข้ามาหลังสนธิสัญญาเบาริงแล้ว ไทยยอมรับสิ่งเหล่านี้มาตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การยอมรับก็ยิ่งเป็นที่นิยมในวงกว้างออกไป เพราะพระมหากษัตริย์ทรงโปรดปรังอย่างเปิดเผย พระองค์ทรงเริ่มนำความเจริญบางประการมาใช้ในราชสำนักและพระองค์เอง .

ทางด้านกรแพทย์ ทรงโปรดให้ใช้ทั้งการรักษาพยาบาลทั้งแบบไทยและแบบฝรั่งจะเห็นได้จากการที่โปรดให้ใช้การแพทย์สมัยใหม่ถวายการรักษาพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีด้วย³ และโปรดให้ใช้การตรวจครรภ์สมัยใหม่กับเจ้าจอมมารคางงาท่านที่หมอไทย

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 228.

² โปรดพิจารณาคุรายละเอียดประกาศต่าง ๆ ของรัชกาลที่ 4 ที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจของประเทศตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นไป.

³ แอ็บบ็อต โลว์ มอฟแฟ็ท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, หน้า 188 และ 273-278.

ไม่สามารถจะแก้ไขได้¹ ส่วนพระองค์เองนั้นทรงโปรดเสวยยาชนิดหนึ่งชื่อ "หลอเว"² อย่างไรก็ตามมิได้หมายความว่าพระองค์จะยอมรับการรักษาพยาบาลแบบตะวันตกไปเสียหมดทุกอย่าง การสิ้นพระชนม์ของพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีโดยที่ทั้งแพทย์แผนโบราณและตะวันตกไม่สามารถเยียวยาได้นั้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความรู้สึกขัดแย้งไประยะหนึ่ง ก่อนที่จะเริ่มใช้แพทย์แบบตะวันตกอีก อีกกรณีหนึ่งคือ เรื่องการทำพระศพปลอมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เช่นกัน พระองค์ทรงไม่คุ้นเคยกับทันตแพทย์ จึงทรงเชื่อครึ่งไม่เชื่อครึ่งในกรรมวิธีของหมอคอลลินส์ (Dr. Collins) กว่าพระองค์จะทรงยอมให้ทันตแพทย์ประกอบพระศพปลอมถวายตามกรรมวิธีของเขาก็ต้องใช้เวลาอธิบายอยู่นาน³

กรณีต่าง ๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยอมรับวิทยาการสมัยใหม่ได้นั้น พระองค์ก็ต้องผ่านความขัดแย้งทางความคิดระหว่างสิ่งเก่าและสิ่งใหม่มาไม่น้อย เมื่อทรงพิจารณาเห็นประโยชน์จากการแพทย์แผนใหม่จริง ๆ แล้วจึงได้ยอมรับมาใช้ ขณะเดียวกันก็ได้ทรงตั้งการรักษาพยาบาลแผนโบราณเสียทีเดียว

เรื่องของการสาธารณสุขนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นและประโยชน์ในการรักษาที่อยู่อาศัยและถนนหนทางให้สะอาดเรียบร้อย ทรงวิพากษ์วิจารณ์ว่าคนไทยไม่ชอบรักษาความสะอาดโดยเฉพาะถ้าหากที่อยู่เป็นของหลวง⁴

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 186-187.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขา เรื่องพระอาการกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสประชวร", พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 112 และ 115-116.

³ แอ็บบีออต โลว์ มอฟแพ็ท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, หน้า 68-69.

⁴ ห่องสมควชิรญาณ, หมูจกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 (พ.ศ. 2400) เลขที่ 98 หนังสือเรื่องเชิญกระแสพระราชดำริปรึกษาข้าราชการผู้ใหญ่เรื่องไพร่หลวง.

และทรงเห็นด้วยกับชาวต่างชาติในเมืองไทยว่าการหึงสิ่งปฏิกูลลงในน้ำ เช่น ซากสัตว์ ตายเป็นความสกปรกที่น่ารังเกียจ และได้มีประกาศห้ามมิให้ทำเช่นนั้นอีกต่อไป¹

การเข้ามาของเครื่องจักรที่ใช้ในการผลิต เช่น โรงสีข้าว เครื่องจักรผลิตเงินเหรียญนั้น เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับระบบเศรษฐกิจที่เริ่มเปลี่ยนเป็นทุนนิยมหลังสนธิสัญญาเบาริง จึงเป็นความเปลี่ยนแปลงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัย นอกจากนี้ยังทรงเห็นความจำเป็นในการนำเครื่องจักรกลมาใช้ในกิจการต่าง ๆ เพื่อความสะดวกรวดเร็ว เช่นการใช้เครื่องจักรทำการพิมพ์ ทำเงินเหรียญและเครื่องสูบน้ำสมัยใหม่ที่ใช้ในการดับเพลิง² แต่เครื่องจักรที่ส่งเข้ามานั้นจะต้องไม่ซับซ้อนเกินระดับความรู้ของคนไทยที่เพิ่งเริ่มต้นในเรื่องเทคโนโลยี³

ส่วนเรื่องอาวุธยุทโธปกรณ์สมัยใหม่นั้น ดูเหมือนจะเป็นสิ่งเดียวกับที่พระมหากษัตริย์ไทยทุกรัชกาลทรงยอมรับ และพยายามสั่งซื้ออาวุธที่มีประสิทธิภาพต่าง ๆ มาใช้ในกองทัพไทย นับตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้นมา ที่มีโปรตุเกสนำปืนเข้ามาถวาย การที่ไทยมีอาวุธปืนที่ทันสมัยโดยเฉพาะฝรั่งเศสที่นำเข้ามาจะต้องขายให้กับรัฐบาลเท่านั้น ทำให้รัฐบาลและกองทัพของพระมหากษัตริย์เข้มแข็งมีแสนยานุภาพเป็นที่ยำเกรงของกลุ่มอำนาจการเมืองภายในกลุ่มอื่น ๆ รวมทั้งประเทศราชและประเทศใกล้เคียงด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของแสนยานุภาพทางการทหาร เพราะเป็นที่มาของอำนาจเหนือเมืองทั้งปวง พระองค์ทรงแสดงพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

¹กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 182.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 1, 7, 24, และ 161.

...อนึ่งธรรมเนียมมนุษย์ทุกวันนี้ เมืองโคป็นใหญ่่น้อยกระสุนดินคำ มีอยู่มากเป็นกำลังใหญ่แล้ว เมืองนั้นก็เป็เมืองหลวง มีอำนาจแผ่ทั่วทิศไกลไปอยู่โยชนสองร้อยโยชนจนถึงนานาประเทศที่ไกลเคียงซึ่งมีกำลังน้อยกว่า ก็ตองมาขออนนอมเสียดวยเสียดบรรณาการให้ อันนี้เป็นธรรมเนียมในแดนดิน...¹

ในรัชสมัยของพระองค์นอกจะทรงสั่งซื้อปืนและเครื่องจักรเรือกลไฟจากต่างประเทศแล้ว² ยังโปรดให้มีการจัดการทหารแบบใหม่ทั้งทหารบก ทหารเรือ โดยใช้ครูฝึกเป็นทหารอังกฤษนอกราชการ ทั้งในวังหลวงและวังหน้า³ นอกจากนั้นยังทรงโปรดให้ผลิตปืนขึ้นใช้เองตามแบบที่ทรงพระสุบิน ปืนชนิดนั้นได้รับพระราชทานนามว่า ปืนสุบินบันดาล⁴ การตำรวจไทยที่มีมาตั้งแต่ครั้งโบราณก็ได้รับการปรับปรุงให้เป็นไปตามแบบประเทศตะวันตกในครั้งนี้อยู่โดยเริ่มเมื่อ พ.ศ. 2403⁵

3) ค่านิยมธรรมเนียมประเพณี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับประเพณีและขนบธรรมเนียมหลายอย่างของตะวันตกมาใช้ในประเทศไทย ถ้าหากว่าประเพณีขนบธรรมเนียมนั้นจะเป็นการแสดงออกซึ่งเกียรติยศหรือช่วยให้ภาพพจน์

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงองค์พระนโรคมและองค์พระหริราชคณย์ ณ กรุงกัมพูชา", ใน พระราชหัตถเลขา...เล่ม 1, หน้า 34.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 395-399.

³ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 208-212.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 196.

⁵ ประวัติการตำรวจไทย, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอก หลวงสรพลเรืองเดช (เพี้ยน สุนทรราชุน) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 22 กันยายน 2507 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 22.

ของประเทศไทยมีความเป็นอารยะมากขึ้น ประเพณีต่าง ๆ ที่ทรงรับมาใช้คือประเพณี การสวมเสื้อของข้าราชการในเวลาเช้าเฝ้า¹ การชักธงประจำพระบรมมหาราชวัง พระ บวรราชวัง วังเจ้านายและบ้านขุนนางต่าง ๆ² ประเพณีการยิงสลุตเมื่อเรือทูตของฝรั่ง เข้ามา³ แต่ที่สำคัญการเปลี่ยนแปลงชนบประเพณีในราชสำนักและเกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ โดยยอมรับเอาธรรมเนียมนิยมของพระมหากษัตริย์ประเทศทางตะวันตกมาปฏิบัติ เพื่อเป็นการ เพิ่มพระเกียรติยศให้แก่พระเจ้าแผ่นดินไทย หรืออย่างน้อยก็เพื่อให้พระเจ้าแผ่นดินไทยมี คุณสมบัติที่น่ายกย่อง และยอมรับในหมู่ชาวต่างประเทศเช่นเดียวกับพระเจ้าแผ่นดินของ ชาวตะวันตก

ประเพณีเกี่ยวกับราชสำนักและพระมหากษัตริย์ที่เปลี่ยนแปลงก็คือ พระมหากษัตริย์ ทรงมีพระราชหัตถเลขา⁴มีไปมาถึงชาวต่างประเทศระดับต่าง ๆ ตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินจนถึงพ่อค้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระหัตถ์ให้ชาวต่างประเทศ จับ โปรดให้ชาวต่างประเทศยื่นเฝ้าได้ในท้องพระโรง มีพระบรมราชานุญาตให้คิมเกล้า และสูบบหรี่ได้ต่อหน้าพระพักตร์ระหว่างการปฏิสนธการ⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้ปั้นและหล่อพระบรมรูปของพระองค์เอง ซึ่งขัดแย้งกับความเชื่อ

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 6.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, ความทรงจำ, หน้า 308.

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงเซอร์ จอห์น เบาวริง ลงวันที่ 3 เมษายน 5.ศ. 1855 (พ.ศ. 2398)", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 14-15.

⁴เคลาส เวงค์และเคลาส โรสเซนแบร์ก, เยอรมันมองไทย (พระนคร : เคล็ดไทย, 2520), หน้า 35.

โศกลางของสังคมไทยและราชสำนักแต่โบราณ¹ โปรดให้ทำเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่อม แทนกับของต่างประเทศ² ทรงมีพระราชพิธีฉัตรมงคลทำนองเดียวกันกับวาระที่พระเจ้าแผ่นดินทางตะวันตกมีพระราชพิธีในวันที่ขึ้นเสวยราชย์³

แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงราชประเพณีจะได้รับแบบอย่างมาจากกษัตริย์ทางตะวันตกหลายชาติ แต่รูปแบบกษัตริย์ที่น่าจะมีอิทธิพลต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากที่สุดคือ กษัตริย์อังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความชื่นชมในรูแบบของกษัตริย์อังกฤษมาก และดูเหมือนจะทรงยึดเป็นแบบฉบับของพระองค์ในการปกครองประเทศ ดังที่พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสกับศาสนทูตชาวอเมริกันเมื่อเสวยราชย์ใหม่ ๆ ว่าเป็นพระราชประสงค์อันแรงกล้าของพระองค์ที่จะปกครองประเทศตามแบบปรีมิตาญาลิตีราชรัฐของประเทศอังกฤษ⁴

ข. การปรับปรุงของเดิมที่มีอยู่ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

ปัญหาในระบบเดิมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผชิญอยู่คือ ปัญหาเกี่ยวกับโครงสร้างอำนาจทางการเมืองภายในประเทศที่อำนาจการเมืองไม่รวมศูนย์ที่พระมหากษัตริย์ และพระมหากษัตริย์ยังไม่มีมาตรการที่ดีพอที่จะตรวจสอบการใช้อำนาจทางการเมืองของบรรดาเจ้านายและขุนนางได้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งคือการสืบราชสมบัติที่ไม่ระบุดุลสมมติแน่นอนของรัชทายาท

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี, ความทรงจำ, หน้า 213-217.

² ห.จ.ช. ร.41ก/8 เรื่องแหวนนพเก้าและเครื่องยศ.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 56-57.

⁴ ยอร์จ ฮิวส์ เฟลทส์, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 62.

ปัญหาทั้งสองประการนี้เป็นจุดอ่อนของระบบที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำเป็นต้องทรงแก้ไขเพื่อเสถียรภาพของสถาบันกษัตริย์ เมื่อประกอบกับภัยคุกคามของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศส ปัญหาเหล่านี้ก็ยิ่งเพิ่มความสำคัญมากขึ้นในฐานะที่เป็นเรื่องของความมั่นคงภายในที่ส่งผลกระทบต่อความอยู่รอดของชาติ

ในการแก้ปัญหานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะทรงพิจารณาถึงองค์ประกอบของโครงสร้างทางการเมือง-สังคมทั้งหมด รวมทั้งประเมินระดับความสามารถของพระองค์ด้วย สิ่งที่พระองค์ทรงดำเนินการแก้ไขคือปรับปรุงพุทธศาสนา และการบริหารราชการแผ่นดินของสถาบันกษัตริย์เสียใหม่ ให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลง ในขณะที่เดียวกันก็สามารถอธิบายปัญหาความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสังคมไทยได้ด้วย

เหตุผลหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงสามารถถึงพุทธศาสนาและสถาบันกษัตริย์ได้นั้น เนื่องมาจากทั้งสองสถาบันนี้เป็นรากฐานหลักของสังคมไทย โดยเฉพาะพุทธศาสนาเกื้อหนุนความคิดในการปกครองโดยกษัตริย์มาตลอด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงยอมรับว่าการที่ศาสนาพุทธดำรงอยู่ในฐานะศาสนาประจำชาติตลอดมาเป็นเพราะพระเจ้าแผ่นดินได้พึ่งพาอาศัยศาสนาพุทธในหลายด้าน¹ ส่วนสถาบันกษัตริย์นั้นก็มีความสำคัญในฐานะ "หัวใจแผ่นดิน"² ที่อยู่กับรูปแบบการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงวิวัฒนาการของการมีกษัตริย์ในการปกครองแบบนี้ไว้ว่า ดินแดนที่ยังไม่มีกษัตริย์นั้นมีโจรผู้ร้ายโดยไม่มีผู้ตัดสิน และมีศัตรูคนประเทศอื่นมาเข้ายึดเบียนบ้านเมืองจนไม่เป็นอันทำมาหากิน จึงต้องสมมติให้คน ๆ หนึ่งเป็นกษัตริย์ครอบครองทำหน้าที่รักษา

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ทรงคัดค้านข้อความบางข้อในพระคัมภีร์ไบเบอด", ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย..., หน้า 115.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 10.

ความสงบทั้งภายในและภายนอกประเทศ มีอำนาจสิทธิขาดที่จัดสรรให้คนพวกหนึ่งทำหน้าที่ไปสงครามต่อสู้กับประเทศอื่นที่มาทำร้ายแกบ้านเมือง และให้คนอื่นพวกหนึ่งอยู่รักษามัน เมือง ครอบครัว เสี่ยงอาหาร¹ กษัตริย์ก็จะแต่งตั้งพรรคพวกของพระองค์ให้ทำหน้าที่คอยควบคุมกิจการการบริหารบ้านเมืองคานต่าง ๆ รวมทั้งจัดสรรผลประโยชน์ที่จะได้รับให้ด้วย คนพวกนี้คือเจ้านายและขุนนาง กษัตริย์จึงมีความจำเป็นในแง่ที่เป็นจักรกลสำคัญต่อการคงอยู่ของระบบ หน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินอีกประการหนึ่งที่ไม่อาจละเลยได้คือการทำนุบำรุงและป้องกันพุทธศาสนาไม่ให้มีศัตรูชาติใดมาทำลายได้ ดังจะเห็นได้จากคำปฏิญาณพระองค์ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย²

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงสามารถละทิ้งสถาบันศาสนาและพระมหากษัตริย์ได้ จึงเป็นความจำเป็นที่พระองค์จะต้องทรงปฏิรูปสถาบันทั้งสองนี้ให้ดำรงอยู่อย่างสอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ในแนวทางที่จะขจัดปัญหาระบอบการเมืองภายในให้พระองค์ได้ด้วย

สิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าควรจะรักษาไว้ คือความเชื่อของสังคมในเรื่องบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ ภายใต้งื่อนไขว่กันว่ากษัตริย์จะต้องเป็นธรรมราชาตามที่ศาสนากำหนดไว้ ดังนั้นส่วนที่เกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือ พระมหากษัตริย์ที่มีคุณสมบัติ 2 ประการ คือ ลักษณะหนึ่งเป็นธรรมราชาหรืออาจเป็นพระจักรพรรดิที่สามารถยังความสงบร่มเย็นให้ราชอาณาจักรได้ด้วยบุญบารมีของพระองค์ ส่วนอีกลักษณะหนึ่งคือทรงเป็นผู้นำที่ทันต่อ

¹ท.จ.ช., สบ.4 เอกสารส่วนบุคคลพระยาอนุนามราชชน 1-25 เล่ม 1
ปีที่ 8 เบ็คเตล็ด (พ.ศ. 2481 - 2484) พระราชบัญญัติว่าด้วยราคาที่ดิน พ.ศ. 2399.

²ห้องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394)
เลขที่ 45 สมุคพระราชพิธีบรมราชาภิเษก.

สถานการณ์โลก ทรงความรู้ในวิทยาการของตะวันตก ข้อสำคัญคือมีพระปรีชาสามารถที่จะ
นำราชอาณาจักรไทยให้พ้นภัยจักรวรรดินิยมได้

ลักษณะแห่งสถาบันกษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง
เป็นความผสมผสานระหว่างกษัตริย์แบบตะวันตกและตะวันออก ความเป็นกษัตริย์แบบ
ตะวันออกคือแก่นแท้ เป็นรากฐานทางความคิดของพระองค์ ส่วนลักษณะที่เป็นตะวันตกนั้น
เป็นสิ่งที่ประดับให้มีอารยธรรมยิ่งขึ้น ในความเป็นกษัตริย์ที่ติดตามแนวทางของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีลักษณะพิเศษใหม่ที่เกิดขึ้นคือความสนิทสนมกับราษฎร
ซึ่งไม่เคยมีรัชสมัยใดที่ผ่านมาจะเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ใกล้ชิดเช่นนี้ โดยที่ทรงวาง
พระองค์ประคองบิดามารดาของพวกเขา¹ ลักษณะพิเศษนี้ น่าจะเป็นผลมาจากหลักธรรม
ทางศาสนา ประกอบกับการใช้ชีวิตในช่วงเวลาที่ต้องคลุกคลีกับสามัญชน ทำให้พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเมตตาในพลนกรอย่างแท้จริง และคงจะทรงเล็งเห็น
ว่าไม่มีประโยชน์สำหรับพระองค์ที่จะหันกลับไปยึดตามโบราณราชประเพณีที่มีให้ราษฎรเห็น
พระพักตร์ เมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินเพื่อความปลอดภัยขององค์พระมหากษัตริย์²
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับเปิดโอกาสให้ราษฎรเข้าเฝ้าพระองค์ได้เต็ม
ที่ดังเช่นเมื่อยังทรงเพศบรรพชิตอยู่ และมีพระบรมราชานุญาตให้ถวายการรับเสด็จด้วย
การจัดเครื่องบูชาตามถนนหนทางไปตามประเพณีของตน³ ซึ่งเป็นการปลุกฝังความจงรัก

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประกาศเทวดาทอนเข้ากอนถวาย
พรพระ" ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2, หน้า 216. และ เสถียร ลายลักษณ์ และคน
อื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 246.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คำพิพากษาเรื่องศักดิ์ทูลมวง",
ใน พระบรมราชาธิบาย..., หน้า 124.

³"ประกาศให้ยกเลิกการยิงกระสุนและอนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าได้ในทาง
เสด็จพระราชดำเนิน พ.ศ. 2400", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 -
2400, หน้า 281 - 287.

ภักดีให้เกิดแก่ราษฎรและชนชาติต่าง ๆ ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในขณะที่เดียวกัน ก็ทรงออกกฎเกณฑ์ใหม่ที่จะรักษาความปลอดภัยให้พระมหากษัตริย์¹

สถาบันพุทธศาสนานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายาม สร้างความสามัคคีในหมู่พระสงฆ์มหานิกายและธรรมยุต ในขณะที่เดียวกันก็ทรงดำเนินงาน ปฏิรูปหลักธรรมทางศาสนาให้เป็นไปในรูปเดียวกันกับที่ทรงทำในฐานะผู้นำสงฆ์ธรรมยุต แกนของพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระองค์ได้รับการตีความใหม่ให้เห็นสังฆธรรมอันลึกซึ้ง ที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น เป็นที่พึ่งอย่างดีแก่พุทธศาสนิกชน ข้อสำคัญคือ คำสอนในพุทธ- ศาสนาไม่มีอะไรขัดแย้งกับความเจริญทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ สิ่งซึ่งวิทยาศาสตร์ค้นพบ นั้น เป็นสิ่งที่พระพุทธรเจ้าทรงหยั่งรู้เมื่อสองพันกว่าปีมาแล้ว แต่ที่มิได้ทรงตรัสไว้อย่าง ละเอียดยิ่งนัก เป็นเพราะไม่เป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้น เกี่ยวกับ แนวความคิดนี้ หนังสือกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่ตีพิมพ์ขึ้นปลายรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นตัวแทนที่สะท้อนถึงความคิดของปัญญาชนสมัยนั้นได้ดี ที่สุดเล่มหนึ่ง กล่าวกันว่า ความคิดของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เกี่ยวกับการมองพระพุทธ ศาสนานั้นไม่ต่างไปจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเลย²

เรื่องของหนังสือกิจจานุกิจเป็นความพยายามที่จะให้พุทธศาสนาสามารถ อธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ และถือว่าความรู้ เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์เบื้องต้นเหล่านี้เป็นประโยชน์ต่อเด็กไทยมากกว่าเรื่องประโลมโลก ต่าง ๆ มีอยู่สิ่งเดียวที่หนังสือกิจจานุกิจไม่พยายามแตะต้องคือความเชื่อปาฏิหาริย์อันเกิด จากอำนาจของผู้มีบุญ³

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คำพิพากษาเรื่องตักทุ่นล่อมวง", ใน พระบรมราชาธิบาย..., หน้า 128-129.

²สุกิจ นิมมานเหมินทร์, "คำนำ", ใน หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2514), หน้า ค-ง.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 58 และ 237.

นอกจากศาสนาพุทธจะได้รับการปรับปรุงให้ทันสมัยขึ้นแล้ว สถาปนสงฆ์ซึ่งถือเป็นตัวแทนของพุทธศาสนาก็จะก่อช่วยกันสร้างภาพพจน์ให้หน้าเลื่อมใสอย่างแท้จริง มิฉะนั้นจะเป็นที่ดูหมิ่นแก่ชาวต่างประเทศ¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามออกกฎหมายในรูปของประกาศและพระราชบัญญัติควบคุมให้พระสงฆ์มีความประพฤติที่สมควร²

เรื่องของการสืบทอดอำนาจทางการเมืองในระบบ เป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงแต่งพระทัยมาตั้งแต่ครั้งที่ทรงพลาคหลวงจากราชบัลลังก์เมื่อครั้งที่สมเด็จพระราชบิดาสวรรคต พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะให้ราชสมบัติตกอยู่กับผู้สืบสายโลหิตโดยตรงของพระมหากษัตริย์ คือ พระราชโอรสชั้นเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ที่ประสูติแต่พระมเหสี ซึ่งเป็นคุณสมบัติเดียวกับที่พระองค์มีอยู่ คงจะเห็นได้จากความพยายามที่จะปลุกฝังเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ให้อยู่ในตำแหน่งรัชทายาททั้งทางตรงและทางอ้อม อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้ตรากฎหมายเขียนมาดรรชนีคุณสมบัติขององค์รัชทายาท และมีได้ทรงสถาปนาเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ในตำแหน่งนั้นอย่างเป็นทางการ ซึ่งอาจเนื่องมาจากพระองค์ยังไม่ทรงแน่วพระทัยในพระราชอำนาจและยังไม่มีโอกาสที่เหมาะสมก็เป็นได้

พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับเป้าหมายและนโยบายแห่งการเป็นกษัตริย์นั้นจะเป็นเครื่องนำทางให้แก่ การดำเนิน

¹กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้สมคบภิกษุสามเณรที่ประพฤติอนาจาร พ.ศ. 2396", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 80.

²ตั้งแต่ พ.ศ. 2395-2397 เป็นต้นมา มีประกาศรัชกาลที่ 4 ควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ถึง 10 ฉบับ และหลังจากนั้นก็ยังมีประกาศอีกเป็นจำนวนมาก ที่สำคัญคือประกาศพระราชบัญญัติห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้สมคบภิกษุสามเณรประพฤติอนาจารทุจริต ปี พ.ศ. 2396, ประกาศให้ทำบาญชีพระสงฆ์สามเณรที่เป็นช่างทองและช่างอื่น ๆ ขึ้นมูลเกล้าถวาย พ.ศ. 2396 และ ประกาศว่าควยทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนา พ.ศ. 2402.

การทางการเมืองของพระองค์ แต่ก็มิได้หมายความว่า การแสดงออกของพระองค์จะต้องตรงกับพระราชดำริเสมอไป เพราะในบางครั้งสถานการณ์และโอกาสก็ไม่เอื้ออำนวยให้แสดงออกถึงจุดมุ่งหมายได้โดยเปิดเผย สิ่งที่น่าสนใจศึกษาจึงอยู่ที่วิธีการหาทางออกของพระองค์ ที่จะให้บรรลุเป้าหมายทางการเมืองได้มากที่สุด

การดำเนินการทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ที่รู้จักนำเงื่อนไขที่พระองค์มีอยู่มาใช้ให้เป็นประโยชน์ คือ คุณสมบัติอันเป็นที่ยอมรับของชาวตะวันตกและตะวันตก และฐานกำลังสงฆ์ธรรมยุตของพระองค์ ถ้าศึกษาบทบาททางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเห็นว่าพระองค์เป็นนักปฏิบัติที่มีความสามารถ และสำนึกทางการเมืองสูง ทรงรู้จักเลือกใช้วิธีการที่เหมาะสมกับกาลเทศะและบุคคล โดยยึดหลักการประนีประนอมและแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกัน

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีคุณลักษณะของพระมหากษัตริย์แบบตะวันตกและมีความรู้แบบตะวันตกอยู่ในพระองค์นั้น เป็นผลมาจากการพัฒนาความสามารถของพระองค์ในทางการเมืองเมื่อครั้งทรงผนวช วิชาการต่าง ๆ ที่ทรงสนใจศึกษาล้วนเป็นประโยชน์ต่อผู้ปกครองทั้งสิ้น ภาษามาลีหรือมคธช่วยให้พระองค์อ่านพระไตรปิฎกได้แจ่มแจ้ง ทำให้การปฏิรูปศาสนาของพระองค์ชอบธรรมและมีเหตุผล พระธรรมยุตได้เป็นฐานที่สำคัญให้แก่พระองค์มาตลอด และทรงมีความพยายามที่จะวางบทบาทของพระธรรมยุตให้เป็นประโยชน์ต่อการเมืองให้รัชสมัยของพระองค์ยิ่งขึ้น ความรู้ภาษามาลีเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงภูมิใจ เพราะสิ่งนั้นแสดงความเป็น "ปราชญ์" ของพระองค์เหนือพระมหากษัตริย์องค์ใด ๆ ที่ผ่านมา ที่สำคัญกว่านั้นคือช่วยทำให้พระองค์ที่ความหลักธรรมได้โดยไม่ต้องพึ่งสถาบันศาสนา ซึ่งทำให้สถาบันกษัตริย์จะมีอิสระและมีอำนาจเหนือสถาบันศาสนายิ่งกว่าเดิม ในแง่นี้การยืนยันความชอบธรรมขององค์พระมหากษัตริย์ย่อมง่ายขึ้นด้วย

ส่วนลักษณะที่มีแนวโน้มไปทางตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นความพยายามที่จะปรับพระองค์ไปสู่ลักษณะผู้นำแบบที่เอเซียตะวันตกเฉียงใต้

ควรจะมี คือ การรู้เท่าทันฝรั่งซึ่งเป็นตัวกำหนดชะตากรรมของภูมิภาคนี้ และการจะรู้เท่าทันฝรั่งได้ พระองค์จะต้องเรียนรู้ภาษาของพวกเขาเพื่อเป็นบันไดไปสู่ความรู้ต่าง ๆ สรรพวิชาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาคือ ภาษาลาติน ภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ โหราศาสตร์ คาราศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ศาสนา และวรรณคดี แต่วิชาที่พระองค์ทรงเชี่ยวชาญมากคือ คาราศาสตร์และการคำนวณ พระองค์ยังทรงเห็นความสำคัญในการติดตามข่าวสารการเมืองต่างประเทศเสมอ ทรงนิยมคบมิตรชาวต่างชาติมาแต่ครั้งยังทรงผนวช และ... คงความสัมพันธ์นั้นตลอดมาเมื่อครองราชย์แล้ว ข้อที่เป็นลักษณะเด่นของพระองค์คือ ทรงพยายามรักษาความยุติธรรม¹ และจะไม่ทรงทำอะไรที่ขัดกับมติมหาชน แม้ว่าสิ่งนั้นจะเป็นที่พอพระทัยของพระองค์ก็ตาม² ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะดำเนินการอย่างใด ทางการเมืองการปกครอง จะทรงรับฟังความคิดเห็นของเสนาบดีและผู้อยู่เกี่ยวข้องกับกิจการนั้น ๆ ก่อน³ เมื่อออกประกาศเป็นกฎหมายแล้วก็ยังต้องทรงชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจและเห็นประโยชน์ในการปฏิบัติตามกฎหมายนั้น

ระยะเวลาในการดำเนินการทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบ่งได้เป็น 2 ระยะ คือ ระยะแรก เป็นช่วงเวลาก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง ระยะที่ 2 เป็นช่วงเวลาที่ทำสนธิสัญญาเบาริงจนสิ้นรัชกาล ที่แบ่งออกเป็น

๑. พ.ศ. ๒๓๙๙ - ๒๔๐๓, ร.4 99/3 พระบรมราชาธิราชที่ 4 ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 60 ปี ร.ศ. 83 (พ.ศ. 2406).

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เรื่องพระเลื่อม พระใส และพระเมืองลาวอื่น ๆ", ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 29-33.

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชนิพนธ์ จดหมายพระศรีสุนทรโวหารถึงขุนศรีสยามกิจ พ.ศ. 2409", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 203.

2 ช่วงเวลานี้ เนื่องจากพิจารณาตามปริมาณของกฎหมายที่ออกมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบกับพระราชหัตถเลขาและจดหมายเทศุต่าง ๆ ทำให้เห็นว่าในเชิงปฏิบัติแล้ว พระองค์ทรงให้ความสำคัญเร่งด่วนแก่การแก้ปัญหาต่าง ๆ ไม่เท่ากัน แม้จะทรงมุ่งให้บรรลุถึงเป้าหมายทางการเมืองทั้งหมดที่วางไว้ คงจะเห็นได้จากตารางเปรียบเทียบจำนวนกฎหมายต่าง ๆ ใน 2 ช่วงระยะเวลา คือ

ตารางที่ 5

กฎหมายรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2398

พ.ศ.	ประเภท							ฉบับ/ ปี
	ศาสนา	ระบบ บริหาร	สถาบัน กษัตริย์	วัฒนธรรม	กระบวน การยุติธรรม	ความสงบ ภายใน	เศรษฐกิจ	
2394	3	3	1	-	2	-	1	10
2395	8	2	5	1	-	-	-	16
2396	9	4	4	3	2	-	-	22
2397	5	4	5	3	5	1	1	24
2398	-	8	5	6	2	3	2	26
ผลรวม ประเภท	25	21	20	13	11	4	4	98

รวบรวมจาก เสถียร ดายลักษณ์ และคนอื่น ๆ. (รวบรวม). ประชุมกฎหมายประจำศก.
เล่ม 5, 6, 7 ศิลปากร, กรม. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. 4 เล่ม.

ตารางที่ 6

กฎหมายรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2399 - 2410 และไม่ระบุศักราช

185

พ.ศ.	ศาสนา	ระบบบริหาร	สถาบัน กษัตริย์	วัฒนธรรม	กระบวนการ ยุติธรรม	ความสงบ ภายใน	เศรษฐกิจ	ต่างประเทศ	ฉบับ/ปี
2399	1	6	2	1	1	2	12	1	26
2400	1	8	2	1	2	1	10	-	25
2401	3	15	5	7	7	3	5	-	45
2402	2	2	-	4	3	1	1	-	13
2403	3	6	3	-	5	3	2	-	22
2404	2	4	3	1	-	4	-	-	14
2405	-	3	6	2	1	-	8	-	20
2406	1	5	1	1	1	-	2	-	11
2407	-	-	4	1	1	2	13	1	22
2408	1	-	6	2	2	-	5	-	16
2409	-	-	-	-	2	3	2	-	7
2410	-	4	3	1	4	-	-	1	13
ไม่ระบุศักราช	9	7	7	12	-	4	6	1	46
ผลรวม ประเภท	23	60	42	33	29	23	66	4	280

รวบรวมจาก เล่ม 5, 6, 7 ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 5, 6, 7

ลิขสิทธิ์ © 2565 โดย คณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ

ตารางที่ 7
ประเภทของกฎหมายที่ประกาศใช้ในรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2394 - 2410

ประเภท	พ.ศ. 2394 - 2410
ระบบบริหาร	81
เศรษฐกิจ	70
สถาบันกษัตริย์	62
ศาสนา	48
วัฒนธรรม	46
กระบวนการยุติธรรม	40
ความสงบภายในประเทศ	27
การต่างประเทศ	4
รวม	378

ประมวลมาจาก เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ. (รวบรวม). ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, 6 และ 7.

กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 4 เล่ม.

พระราชดำริและการดำเนินการทางการเมืองก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง (พ.ศ. 2394 - 2398)

จำนวนกฎหมายในตารางที่ 1 พอจะสะท้อนพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ทรงเห็นความจำเป็นเร่งด่วนของการแก้ปัญหาคาความมั่นคงภายในมากกว่าภายนอก กฎหมายต่าง ๆ ที่ออกมาแสดงถึงความพยายามในการปฏิรูปพื้นฐานความมั่นคงให้สถาบันกษัตริย์ และปรับสภาพการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ภายในประเทศให้พร้อมจะรับความเปลี่ยนแปลงใหม่ที่จะเข้ามา เมื่อเสร็จสิ้นการทำสนธิสัญญาเบาริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่ทรงทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสที่ที่ครองราชย์กลับผิดเงื่อนไขให้เสร็จงานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียก่อน¹ การยืดเวลาทำสนธิสัญญานี้ นับว่าเป็นความชาญฉลาดของพระองค์อีกอย่างหนึ่ง คือเป็นโอกาสให้พระองค์ศึกษาถึงสาระสำคัญในสนธิสัญญาแต่ละฉบับขึ้นเพื่อประโยชน์ในการเตรียมตัวรับสถานการณ์ ก่อนที่ทูตจะเดินทางเข้ามาทำอย่างเป็นทางการโดยทรงสืบข่าวนี้จากพระสหายชาวต่างประเทศที่มีความสัมพันธ์ส่วนตัวกับพระองค์อย่างดีมาตั้งแต่ก่อนผนวช²

ระหว่างรอการทำสนธิสัญญามับใหม่ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรวบรวมพอที่จะทำให้ฝรั่งเศสต่าง ๆ มั่นใจได้ว่า เมื่อถึงเวลาจะทรงเปิด

¹ แอ็บบ็อด โลว์ มอฟฟัท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, หน้า 56.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงเซอร์ จอห์น เบาริง พ.ศ. 2398", พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 11. ข้อความในจดหมายนั้นกล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังผนวชอยู่ ได้เคยส่งเจ้าหมื่นสรรเพชภักดีไปสิงคโปร์ ณ ที่นั้นเจ้าหมื่นสรรเพชภักดีได้รู้จักกับ พันเอก ว.จ. บัตเตอร์เวิร์ธ ค.บ. กับภรรยา รวมทั้งพระสหายอีกหลายคนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พันเอก ว.จ. บัตเตอร์เวิร์ธ นี้เป็นเพื่อนกับเซอร์ จอห์น เบาริง ด้วย และยังคงติดต่อกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าหมื่นสรรเพชภักดีเสมอ.

ประเทศทำสัญญาแน่นอน ด้วยการแสดงเจตนาที่ เป็นมิตรกับชาวตะวันตกอย่างเปิดเผย ทั้งโดยพระราชดำรัสและการปฏิบัติ ตั้งแต่แรกที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสดวยราชย์ ทรงโปรดให้เชิญบรรดามิชชันนารีอเมริกันที่เป็นสหายของพระองค์ เช่น หมอเฮาส์ หมอบรัดเลย์ เข้าเฝ้าในพระบรมมหาราชวัง นอกจากจะทรงย้ายในความ เป็นเพื่อนที่มีต่อกันแล้ว ยังทรงแถลงนโยบายว่าทรงเป็นมิตรกับชาวตะวันตก ด้วยการ พระราชทานเสรีภาพในการสอนศาสนา พระราชทานที่ดินเป็นที่ฝังศพของชาวคริสต์¹ และโปรดให้บาทหลวงที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเนรเทศออกไป ให้ กลับมาอยู่ในเมืองไทยได้อีก²

ท่าทีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ต่างไปมาจากของพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นได้จุดความหวังให้บรรดาชาวตะวันตกเห็นความเจริญ ทางการค้าของตนที่มีต่อประเทศไทย หนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษที่สิงคโปร์ฉบับหนึ่งได้ลง ข่าวแสดงความชื่นชมต่อนโยบายรัฐบาลไทยที่เปลี่ยนไป และสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในข้อที่ทรงเห็นการณ์ไกล และโปรดให้ฝรั่งเข้าไปค้าขายในราช อาณาจักร³ บทความชิ้นนี้คงจะทำให้ฝรั่งมีทัศนคติที่ดีต่อราชอาณาจักรไทยขึ้นเป็นอันมาก

ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงภูมิพระทัย เป็นอย่างยิ่งใน นโยบายต่างประเทศของพระองค์ ที่จะรับทำไมตรีโดยยอมตามความประสงค์ของชาติ ตะวันตก ทั้งที่ทรงตระหนักว่าสนธิสัญญานั้นไทยอาจเป็นฝ่ายเสียเปรียบ แต่ก็ทรงหวังว่า

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เลขที่ 93 พระราชดำรัสพระราชทานที่ดินฝังศพแก่คนชาวยุโรป.

² ยอร์จ ฮิวส์ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 63.

³ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เลขที่ 44 หนังสือพิมพ์อังกฤษเมืองสิงคโปร์ว่าด้วยพระมหากษัตริราชโปรดให้เรือ ฝรั่งอังกฤษเข้ามาค้าขาย.

จะแก้ไขได้ควยนโยบายทางการทูตภายหลัง ทรงเห็นว่าวิธีนี้เป็นทางเดียวที่จะรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ พระราชดำรินี้แสดงออกในพระราชกระแสที่วิจารณ์ว่า จะไม่เสียบ้านเมืองแก่ฝรั่งเศส ถ้ารู้จักยอมโอนอ่อนทำสัญญาตามความต้องการของฝรั่งเศสแต่โดยดี ก็จะสบายเหมือนไทย¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ปัญหาเกี่ยวกับเอกราชไประดับหนึ่งโดยขอเลื่อนเวลาการทำสนธิสัญญาออกไปแล้ว พระองค์ก็ทรงปรับปรุงประเทศให้อยู่ในสภาพที่มั่นคงและพร้อมจะทำสนธิสัญญาฉบับใหม่ ปัญหาภายในประเทศที่จำเป็นต้องได้รับการแก้ไขคือ ความมั่นคงของสถาบันกษัตริย์และความทุกข์ยากของราษฎร ส่วนเรื่องการสืบทอดอำนาจทางการเมืองนั้น แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราชดำริว่าการสืบสันตติวงศ์ควรเป็นไปตามสายโลหิตโดยราชสมบัติจะตกอยู่กับพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ที่ประสูติแต่พระมเหสี แต่พระองค์ก็ยังมีได้ทรงดำเนินการอย่างไรในระยะแรกที่จะแสดงให้เห็นถึงความพยายามตามพระราชดำรินี้ เนื่องจากยังไม่ทรงมีพระราชโอรสที่ประสูติแต่พระมเหสีประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งคือการสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น "กษัตริย์ที่สอง" นั้น ก็เท่ากับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในฐานะรัชทายาทโดยปริยาย

จากกฎหมายที่ประกาศใช้เมื่อปี พ.ศ. 2394 อันเป็นปีแรกที่เสวยราชย์จนถึงปี พ.ศ. 2398 นั้น แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างความมั่นคงภายในประเทศใน 2 แนวทางใหญ่ คือ การรวมศูนย์อำนาจที่สถาบันกษัตริย์ (Centralization) และการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก (Modernization) โดยที่คงจะทรงเห็นว่าทั้งสองแนวทางนี้สามารถสนองเป้าหมายทางการเมืองทั้งหมดของพระองค์ได้ อย่างไรก็ตาม การให้ความสำคัญแก่สองแนวทางนี้มีได้เท่ากัน สถานการณ์

¹เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศควทางปีระกา ตรีศก พ.ศ. 2404", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 247.

ทางการ เมืองเฉพาะหน้าเกี่ยวกับความอยู่รอดของราชบัลลังก์ เป็นส่วนผลักดันสำคัญให้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำหนดมาตรการจำนวนมากเพื่อสร้างการ รวมศูนย์อำนาจที่สถาบันกษัตริย์ ในขณะที่การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยนั้น ทำเฉพาะ ส่วนที่จำเป็นเพื่อป้องกันมิให้เกิดความขัดแย้งกับชาติตะวันตกเท่านั้น ดังจะเห็นได้ใน รายละเอียดต่อไป

ก. การรวมศูนย์อำนาจที่สถาบันกษัตริย์ (Centralization) สถานภาพทางการ เมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะเวลาที่เสวยราชย์นั้นอยู่ในภาวะ ที่ไม่มั่นคงนักเมื่อพิจารณาจากสภาพทางการเมืองในขณะนั้น ทั้งนี้เนื่องมาจากปัจจัย 2 ประการ คือ ฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว และ ลักษณะของกลุ่มการเมืองในรัชสมัยของพระองค์

1. ฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อแรกเสวยราชย์พระองค์มิได้มีฐานอำนาจที่เข้มแข็งเท่าพระมหากษัตริย์ 3 รัชกาลแรกแห่งราชวงศ์จักรี เนื่องจากหนทางสู่ตำแหน่งกษัตริย์ของพระองค์เป็นไปใน รูปของการบำเพ็ญบารมีของพระภิกษุเคร่งศาสนา แม้จะย่ำถึงบารมี-สิทธิธรรม และ ความสามารถอันเหมาะสมแก่การเป็นกษัตริย์แห่งยุคสมัย แต่ก็มีข้อต่อการสร้างฐาน อำนาจทางด้านกำลังคนและเศรษฐกิจ อันเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สำคัญสำหรับผู้มีอำนาจทาง การเมือง

ดังนั้นฐานอำนาจของพระองค์จึงมีเพียงกำลังคนจำนวนหนึ่งจากพุทธศาสนา คือพระสงฆ์ธรรมยุต และบรรดาข้าหลวงเดิม พระราชโอรสสองพระองค์คือ กรมหมื่น มเหศวรศิววิลาส และ กรมหมื่นวิมลนารณินภาธร รวมทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ที่จงรักภักดี บางพระองค์ เช่น สมเด็จพระเชลยราชศรัทธา ถวายพระพรบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวง เทเวศร์วชิรพันธ์ กรมหลวง มหิศวรินทรพรหมเรศ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ส่วนฐานะทางเศรษฐกิจนั้นทรงอยู่ใน รัชสมัยพอใช้ไม่เหลือเฟือ เมื่อต้องทรงออกค่าใช้จ่ายระหว่าง การเตรียมพระราชพิธี

บรมราชาภิเษกก็ทรงเหลือเงินเพียง 100 บาทเท่านั้น¹ แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีพระราชทรัพย์มากที่ยกให้กับพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ถึง 30,000 ชั่ง² แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีได้ทรงถือเอาพระราชทรัพย์นั้นเป็นของพระองค์ คงเก็บไว้เป็นเงินแผ่นดินกับแจกจ่ายในบรรดาพระราชโอรส ธิดา ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงไว้พระองค์ว่าเป็นผู้รักษาแผ่นดินไม่ได้ถือเอาเงินพระคลังเป็นส่วนตัว³ การสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของพระองค์จึงเริ่มต้นด้วยเงินทุนจำนวน 200 ชั่ง นำไปค้าขาย, ให้กู้ยืม และเจ้านายอื่นให้ช่วยหาช่องทางให้ควยในบางครั้ง⁴

ดังนั้นฐานอำนาจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่อาจเปรียบได้กับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และของเสนาบดีตระกูลขุนนาค ซึ่งกุมกำลังคนและเศรษฐกิจมาตั้งแต่วรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว โดย

¹ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องจะพระราชทานเบี้ยหวัดพระโอรสพระธิดาในพระบรมราชวงศ์ ปีดลู่ สัปตศก (พ.ศ. 2408)", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2410, หน้า 7.

² กรมศิลปากร, "ประกาศว่าควยเงินสำหรับซ่อมแซมพระอารามซึ่งเป็นส่วนพระองค์ (พ.ศ. 2407)", เรื่องเดียวกัน, หน้า 221. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระบุว่าจำนวนพระราชทรัพย์ที่แท้จริงมี 35,000 ชั่งเศษ.

³ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องจะพระราชทานเบี้ยหวัด...", หน้า 8. และ "ประกาศว่าควยเงินสำหรับซ่อมแซมพระอาราม...", หน้า 225-226. เรื่องเดียวกัน.

⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชทานเบี้ยหวัด...", เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคุมกองทหาร¹ ส่วนทางเสนาบดีตระกูลขุนนาค คุมทางด้านหัวเมืองทางใต้และเมืองชายทะเลตะวันออก ที่อยู่ในความรับผิดชอบของ กลาโหมและกรมท่า ตำแหน่งของกลาโหมและกรมท่าซึ่งควบคุมกรมพระคลังสินค้าด้วย นั้นสามารถอำนวยความสะดวกอย่างมากให้แก่ผู้กำกับกรมเหล่านั้น ซึ่งล้วนแต่เป็นตระกูล ขุนนาค² นอกจากกำลังคนในความรับผิดชอบโดยตรงแล้ว อำนาจและบารมีของกลุ่ม อำนาจทั้งสองนี้ยังคงถูกใช้ให้บรรดาเจ้าภาษี นายอากร และไพร่เข้าฝากเนื้อฝากตัวอีก เป็นจำนวนมาก ซึ่งต่างจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในช่วงผนวชที่ทรง อยู่ในฐานะ "เป็นคนลับหน้าค่าซื้อ" ในสายตาของขุนนาง³

อย่างไรก็ตาม ผลของการที่ไม่ทรงมีฐานอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง ที่เข้มแข็งก็ทำให้ทรงได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนาคให้เป็นกษัตริย์ เพื่อ ผลประโยชน์ของตระกูลขุนนาคตั้งใดกล่าวมาแล้ว

การมีฐานอำนาจทางการเมืองที่ไม่มั่นคงเท่าที่ควรได้กลายเป็นข้อจำกัดใน การใช้พระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าทรงระมัด ระวังอยู่เสมอที่จะไม่ให้เกิดความขัดแย้งรุนแรงกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และเสนาบดีตระกูลขุนนาค ทรงย้ำอยู่เสมอว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 3, หน้า 226.

และ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชประวัติ (พระนคร : โรงพิมพ์ คุรุสภา, 2504), หน้า 89.

² ปิยนาด ขุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูล ขุนนาค, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520), หน้า 271.

³ ห.จ.ช. ร.4 1ก/8 เลขที่ 1 นายจ้อย (ขุนรุตวังไพร) กล่าวโทษ พระยาตากว่าเจรจาหยาบซ่าต่อแผ่นดิน, หน้า 8.

เป็นผู้มีบุญ และทางฝ่ายตระกูลขุนนาคก็เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ที่อุปถัมภ์พระองค์¹ เมื่อ "บุญคุณของทางขุนนาค" เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องวางพระองค์เป็นผู้เกรงใจสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ องค์เล็ก และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มาตลอด² นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่อาจมีพระทัยได้เต็มที่ว่า กลุ่มเสนาบดีตระกูลขุนนาคจะเลือกสนับสนุนพระองค์ตลอดไป เนื่องจากคนในตระกูลขุนนาคบางท่านก็มีความสัมพันธ์อย่างค้ำกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อยที่ช่วยในการบูรณะปฏิสังขรณ์วังหน้าเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปประทับ³ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงไว้พระทัยสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อยด้วยการเล่าความในพระทัยในพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึง⁴ แม้สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อยจะมีได้เป็นผู้มีอำนาจอย่างแท้จริงในกลุ่มนั้น แต่ก็คาดว่าทางกลุ่มตระกูลขุนนาคอาจแบ่งตัวบุคคลที่จะสร้างความสัมพันธ์กับพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์

2. ลักษณะของกลุ่มการเมืองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รูปแบบการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เปิดโอกาสให้ขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์เข้ามามีส่วนในการบริหารราชการแผ่นดิน คนเหล่านี้เป็นฐานแห่ง

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ", ใน พระราชหัตถเลขา...เล่ม 1, หน้า 189.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 190.

³พระบรมราชานุญาตฯ พระราชประวัติ และพระนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. บุญมาก ภาณุมาศ ณ ฌาปนสถานเทศบาลเมืองสงขลา เมื่อ 28 ก.ค. 2520, หน้า 10.

⁴ท.จ.ช. ร.4 99/1 พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อย ร.ศ. 73 (พ.ศ. 2398).

สถาบันกษัตริย์ คือ ทำหน้าที่เป็นกลไกในการบริหารในยามปกติ และจะเป็นพวกที่สามารถถอดถอนกษัตริย์ออกจากตำแหน่งได้ถ้าหากไม่พอใจกษัตริย์ เหตุผลของการรัฐประหารในสมัยก่อนมีอยู่ 3 กรณี คือ กษัตริย์ไร้ความสามารถ ขุนนางหรือเชื้อพระวงศ์ต้องการเป็นใหญ่ และไม่สามารถแบ่งปันผลประโยชน์ได้เป็นที่พอใจของพวกเขา ขุนนางจึงต้องระมัดระวังที่จะไม่สร้างความขัดแย้งโดยไม่จำเป็นกับกลุ่มขุนนาง โดยเฉพาะเรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เนื่องจากเบียดหัดจากกษัตริย์มีน้อย ผลประโยชน์ที่พวกเขาและขุนนางได้รับจึงอยู่ในรูปการกินเมือง การว่าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ซึ่งสามารถหาผลประโยชน์ได้จากไพร่และทรัพยากรในเขตความรับผิดชอบของตน

ด้วยเหตุที่ระบบการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขาดกลไกการตรวจสอบอำนาจของข้าราชการที่มีประสิทธิภาพ บรรดาขุนนางและเจ้านายจึงมีโอกาสสะสมความมั่งคั่งและกำลังคนจากตำแหน่งหน้าที่จนกระทั่งมีฐานอำนาจที่มั่นคง สามารถต่อรองอำนาจทางการเมืองกับกษัตริย์ได้ กษัตริย์เองก็ไม่กล้าที่จะหักหาญกับขุนนางและเจ้านายนักด้วยความเกรงจะสิ้นอำนาจทางการเมือง เช่นสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี¹

กรณีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มการเมืองที่มีความสำคัญต่อสถานการณ์ของพระองค์แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม กลุ่มแรกคือ พวกที่สนับสนุนพระองค์ กลุ่มที่ 2 คือพวกที่อาจเป็นอันตรายต่อพระองค์ได้ ถ้าหากทรงจัดการรูปแบบความสัมพันธ์ไม่ถูกต้อง คือ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ที่พลัดหวังจากราชบัลลังก์ เช่น พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มที่เคยต่อต้านพระองค์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เลขที่ 82 ว่าด้วยความเล้าลือ 3 ประการ แลว่าความกงสุลต่างประเทศได้เงินเคื่อน.

คือ เชื้อสายของหม่อมไกรสร และเจ้าฟ้าอาภรณ์¹ หรือกลุ่มที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์
ชั้นสูงที่มีสิทธิในการสืบสันตติวงศ์ คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้ามหา
มาลา และพระองค์เจ้ายอดยิ่งยศ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระองค์ใหญ่² ในกลุ่มที่สองนี้รวมพระสงฆ์มหานิกายซึ่งเป็นองค์กรทางศาสนาและชาวต่าง
ประเทศเข้าไว้ด้วย พวกที่สามคือพวกที่เป็นกลาง แต่ทั้งหมดจะฝากตัวกับผู้มีบุญ หรือผู้มี
อำนาจคนใหม่ได้แก่ราษฎร ชาวจีนและข้าราชการระดับต่าง ๆ รวมทั้งเจ้าเมืองประเทศราช

ตามสภาพการณ์อันเนื่องมาจากปัจจัยทั้งสองประการดังกล่าวมาแล้วนั้น
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงจำเป็นต้องสร้างความมั่นคงแก่ฐานะทางการ
เมืองของพระองค์ โดยมีพระราชประสงค์จะให้อำนาจการเมืองรวมศูนย์ที่สถาบันกษัตริย์
เพื่อที่ว่าพระองค์จะสามารถบริหารราชการแผ่นดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ เป็นไปตาม

¹ เจ้าฟ้าอาภรณ์ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ประสูติแต่เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีในรัชกาลที่ 3 เจ้าฟ้าอาภรณ์ฝากตัวเป็นหลานสนับกับหม่อม
ไกรสร จึงเป็นฝ่ายตรงข้ามทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดู
รายละเอียดเกี่ยวกับเจ้าฟ้าอาภรณ์กับหม่อมไกรสร ใน กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์,
โคลงดิลกมหาสมุทรราชคณาสุรณี (กรุงเทพฯ : สยามฟรีเพรส, 2469) หน้า 87.

² พระองค์เจ้าชายยอดยิ่งยศ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ 3 ในพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารคาเอม ชิดาเจ้าสาวบุญมี เมื่อวันที่ 6
กันยายน พ.ศ. 2381 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์
พระองค์เจ้าชายยอดยิ่งยศ มีพระชนม์ได้ 14 พรรษา.

อ้างจาก พระบรมราชานุญาตฯ พระราชประวัติ และพระราชนิพนธ์ฯ พระราชประวัติ
และพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. บุญมาก ภาณุมาศ ณ ฌาปนสถานเทศบาลเมืองสงขลา
เมื่อวันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2520, หน้า 145.

เป้าหมายที่ทรงวางไว้ นโยบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการ
ตั้งอำนาจมารวมศูนย์ที่สถาบันกษัตริย์ คือ

1. การสร้างรูปแบบความสัมพันธ์และความสามัคคีระหว่างชนในชาติ
2. การตรวจสอบการใช้อำนาจของเจ้านายและข้าราชการ

1. การสร้างรูปแบบความสัมพันธ์และความสามัคคีระหว่างชนในชาติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามจัดรูปแบบความสัมพันธ์
ของคนในสังคมให้เป็นไปเพื่อความมั่นคงของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และเสถียรภาพ
แห่งราชบัลลังก์ของพระองค์มากขึ้น ทั้งยังทรงเห็นว่า ความสามัคคีของชนในชาติเป็น
สิ่งจำเป็นยิ่งสำหรับสถานการณ์ที่ไทยต้องเผชิญกับภัยตะวันตก และความสามัคคีจะมีขึ้น
ได้ก็ในสังคมที่เป็นธรรมเท่านั้น

การสร้างสังคมที่เป็นธรรมหรือราชอาณาจักรที่ร่มเย็นเป็นสุขสำหรับอาณา
ประชาราษฎร์ในทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น คือ การที่ทุกคน
ต้องทำหน้าที่ตามขนานของตนตามที่สังคมกำหนดให้แก่รัฐ ส่วนรัฐซึ่งก็คือพระมหากษัตริย์
ก็จะมีหน้าที่ตอบแทนผู้อยู่ใต้ปกครองเช่นกัน หน้าที่พื้นฐานที่กษัตริย์มีต่อผู้อยู่ใต้การปกครอง
คือ การป้องกันประเทศ การทำนุบำรุงพุทธศาสนา การทำนุบำรุงอาชีพของราษฎร การ
รักษาความสงบภายใน ด้วยการปราบปรามโจรผู้ร้ายและพิพาทภาคี¹

ก) บทบาทและพระราชภารกิจแห่งสถาบันกษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยอมรับความคิดพื้นฐาน
บางประการของพระมหากษัตริย์แล้ว ยังทรงปรับปรุงสถาบันกษัตริย์ในรัชสมัยของพระองค์

¹ กรมศิลปากร, "ประกาศให้สมเด็จพระเจ้าพระยาทั้งสองพระองค์เป็นแม่กอง
สักเลข", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 136.

ให้สอดคล้องกับสถานการณ์อีกหลายประการ โดยเน้นความคล่องตัวในการปฏิบัติงาน
สำนึกในความเป็นกษัตริย์และเห็นความสำคัญของราษฎรที่เป็นมวลชนพื้นฐานมากยิ่งขึ้น
ข้อที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระมัดระวังมาก คือ พระเกียรติยศและ
คุณความสามารถในการเป็นกษัตริย์ของพระองค์จะต้องไม่ด้อยกว่าพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้รับการ
สรรเสริญในส่วนที่พยายามบำเพ็ญบาปมีเป็นแบบพระโพธิสัตว์ที่เสวยชาติ และทรงสามารถ
สร้างความมั่งคั่งแก่ราชอาณาจักร รวมทั้งการรักษาดินแดนและอำนาจเหนือประเทศราช
ได้ อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจตามแบบฉบับของพระมหากษัตริย์
ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ได้อย่างสมบูรณ์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ขึ้นครองบัลลังก์พร้อมกับการเริ่มนำความเปลี่ยนแปลงเข้ามาใน พระองค์จะต้องพยายาม
พิสูจน์ว่าพระมหากษัตริย์แบบที่พระองค์เป็นอยู่เหมาะสมกับสถานการณ์ดีกว่าแบบเดิมของ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สำหรับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น การแต่งตั้งให้อยู่ในฐานะ
กษัตริย์องค์ที่สองนั้น เป็นเรื่องทางการเมืองที่น่าสนใจในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความคิดที่จะระงับการแย่งชิงราชสมบัติที่อาจเกิดขึ้นจากพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการสถาปนาให้เป็น "อุปราช" หรือ "วังหน้า" นั้น
เป็นวิธีการแบบเดิมที่ใช้กันมาก่อน แต่ที่พิเศษคือเป็นครั้งแรกที่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
กษัตริย์อย่างเป็นทางการถึงสองพระองค์ นับเป็นรูปแบบการสถาปนาหรือทรงกรมเจ้า
นายที่มียศสูงที่สุดในประวัติศาสตร์ไทยช่วงนั้น สิ่งที่ตามมาสำหรับตำแหน่งของพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คืออัตราค่าสังคนประจำวังหน้าและจำนวนเบี้ยหวัดต่าง ๆ
ที่มีมากกว่าวังหน้าทุกรัชกาล ทั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับความ
นิยมจากประชาชนและชาวต่างประเทศอย่างมาก จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวต้องพยายามลดบทบาทของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการที่ไม่
ทรงให้ความสำคัญแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องการบริหารราชการ

แผนดิน พระองค์ทรงแสดงว่ากษัตริย์ที่เป็นผู้ใช้พระราชอำนาจที่แท้จริงคือพระองค์ พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังต้องทรงลำบากพระทัยในเรื่อง "รัชทายาท" ด้วย เพราะหากพระองค์เกิดสวรรคตก่อนพระบาทสมเด็จพะปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ย่อมหมายความว่า พระบาทสมเด็จพะปิ่นเกล้าฯ และพระราชโอรสของพระองค์จะต้องได้เป็นกษัตริย์สืบทอดกันไป

นอกจากพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะรักษาอำนาจในการบริหารราชการไว้แล้ว ยังทรงพยายามสร้างความนิยมนับด้วยการพิสูจน์พระองค์ว่ามีศักดิ์ศรีมีความสามารถเฉพาะทางธรรมเท่านั้น ทรงสามารถใช้ชีวิตทางโลกได้ เช่นเดียวกับเจ้านายอื่น ๆ ทั้งยังทรงเป็นกษัตริย์ที่ยอมรับฟังและปฏิบัติตามความเห็นของคนส่วนใหญ่ แม้จะขัดกับความคิดเดิมของพระองค์ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพะปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติพระองค์อย่างอิสระ อย่างไรก็ตาม เรื่องที่ทรงเลือกที่จะปฏิบัติตามความเห็นของคนส่วนใหญ่มักจะเป็นเรื่องที่เป็นผลดีต่อพระเกียรติยศของพระองค์เอง เช่น กรณีศึกเชียงตุง เมื่อ พ.ศ. 2395 พระองค์มีพระราชดำริแต่แรกว่าไม่สมควรยกทัพไปตี เนื่องจากทางทุรกันดาร เมื่อตีแล้วก็อยู่ไกลยากที่จะรักษาไว้ได้ แต่เมื่อทรงปรึกษากับเสนาบดีแล้ว ทรงยอมให้ยกทัพไปตีด้วยเหตุผลหลายประการ เช่น ศึกไพร่พลให้ชินกับการสงครามแบบเก่า กระชับความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือให้แน่นแฟ้นก่อนที่อังกฤษจะเข้าแทนที่พม่าได้ทั้งหมด และเพื่อยืนยันเกียรติยศของพระองค์ให้ปรากฏว่า พระองค์มิได้มีพระราชอำนาจน้อยไปกว่าพระบาทสมเด็จพะนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงโปรดให้ไปตีเชียงตุง แต่สวรรคตก่อนการจะสำเร็จ เรื่องจึงค้างมาจนถึงสมัยของพระองค์²

¹ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 152.

² "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท," ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 10.

สำหรับบทบาทในฐานะกษัตริย์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีหลักปฏิบัติอยู่ 2 ประการ คือ รักษาความเชื่อและราชประเพณีเดิมกับปรับปรุงใหม่ให้เหมาะสมกับยุคสมัย

ประการแรก การรักษาความเชื่อและราชประเพณีเดิม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลือกรักษาราชประเพณีที่ยังเอื้อประโยชน์ต่อพระองค์ทั้งในสถานภาพปัจจุบัน และส่วนที่แสดงถึงพระบรมเชษฐาณูภาพแห่งราชวงศ์จักรีที่สืบทอดกันมา โดยทรงแสดงออกในด้านต่าง ๆ คือ การเน้นถึงบุญบารมีของกษัตริย์ การบำเพ็ญทุกขบารุงสุขของราษฎร และการปฏิบัติพระราชภารกิจของบุรพกษัตริย์เมื่อแรกเสวยราชย์

เรื่องการย้ายในสิทธิธรรมตามชาติกำเนิดและบุญบารมีนั้นมีผลดีต่อสถานภาพของพระองค์คือ ทำให้พระองค์เป็นที่ยอมรับของกลุ่มการเมืองได้มากขึ้น ว่าที่พระองค์ได้เป็นกษัตริย์นั้นเป็นเพราะคุณสมบัติของพระองค์เอง ชาติกำเนิดเป็นสิ่งที่สำคัญและไม่อาจปฏิเสธได้ ส่วนความเชื่อในเรื่องบุญบารมีซึ่งฝังแน่นอยู่ในหมู่มคนไทย จะช่วยให้พระองค์เป็นอิสระจากบุญคุณของตระกูลขุนนางมากขึ้น ข้อความในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสฉบับหนึ่ง ย้ำความสำคัญของบารมีว่าเป็นตัวบันดาลสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปว่า

...ก็เปนเหตุอะไรเล่าเมื่อยามจะถึงคราวแผ่นดินปัจจุบันนี้จะได้ตั้งก็พะเอิญให้พวกที่คิดขวางขวางกันเองขึ้น แล้วคิดอะไรไปก็ไม่สำเร็จ ผู้ที่จะคิดขวางก็หลีกเลี่ยง ๆ ไปเอง จนไม่มีคนก็ดูจะว่าเป็นควยอะไรเล่า ก็มีทองว่าทวดคามาช่วยแหวดวงทางใหญ่ ถ้าทองว่าคางนี้ก็เพราะเหตุไร ๆ ที่เป็นอันขัดแย้งกับพระราชบัญญัติก็มีกับบันดาลให้รูเนือง ๆ ...¹

และในคำประกาศเทวทาเฉลิมพระอภิเนาว์นิเวศน์ พ.ศ. 2396 ทรงกล่าวถึงเรื่องบารมีของผู้ที่จะเป็นกษัตริย์อย่างชัดเจนว่า ไม่มีใครสามารถต้านทานได้

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 190.

...อนึ่ง เมื่อเวลาพระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ๆ จะเจริญสำเร็จเป็นอย่างยิ่งในประจจุบันชาตินี้ เมื่อเวลาจะเสด็จมาเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นเหนือเศวตฉัตร ภายใต้นิมิตใด ๆ ซึ่งจะกีดขวางกั้นพระบารมีอยู่ก็ดูเหมือนมีเทพานุภาพเทพยดาบันดาลให้เหตุนั้น ๆ ล้นตระพานเกลื่อนหายกลายเป็น และผู้ซึ่งจะเป็นศัตรูนั้นก็หลีกเลี่ยงไปเอง หากกลับมาเกรงพระบารมี บูมเหมายเป็นมิตร เห็นประจักษ์คังนี้เป็นอัศจรรย์ อนึ่ง ปรากฏโดยปรากฏานั้น ๆ ซึ่งพยายามไม่ทำตามพระราชประสงค์จะกีดขวาง จนเข่นขวานถึงมืออยู่มากมายหลายทาง เมื่อหาบุญมิได้ก็ระส่ำระสายกระจายไปเอง จนทางพระราชประสงค์นั้น ๆ ก็พลันราบคาบ จึงควรเห็นแห้วความอำนาจานุภาพเทพยดาทั้งปวง ช่วยอภิบาลบริรักษ์ทั้งหมุ่อภิราชปรีภักษ์ก็มีไคมาบายี...¹

การบำบักทุกขบ่ารุงสุขราษฏรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นอกจากจะเป็นไปตามอุดมการณ์แห่งกษัตริย์ที่สืบทอดกันมาแล้ว ยังเป็นความจำเป็นเพื่อยืนยันถึงความตั้งพระทัยอันแน่วแนของพระองค์ว่ามีไคเปลี่ยนแปลงจากช่วงที่ทรงผนวชในเรื่องที่จะทรงชจัดความอยู่ดีขรรมต่าง ๆ ตามที่ราษฏรฝากความหวังไว้²

การปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์แผ่นดินเมื่อแรกเสวยราชย์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกปฏิบัติในสิ่งทีแสดงให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์เห็นว่ายังทรงรักษาพระบรมเดชานุภาพของราชวงศ์จักรีไคเต็มทีคือ การส่งพระราชสาส์นไปจีนตามธรรมเนียมเมื่อกษัตริย์ไทยองค์ใหม่ขึ้นครองราชย์³

¹พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, ประกาศการพระราชพิธี เลม 2, หน้า 124.

²ห.จ.ช., กห. ร.4 เลม 11 จ.ศ. 1218 (พ.ศ. 2399) สารตราว่า ด่วนนำตั้งนายอากรสมภักษร 3 เมือง.

³โปรดอ่านรายละเอียด พระราชสาส์นไทยและจีนครั้งรัชกาลที่ 4 กรุงรัตนโกสินทร์ คัดจากสมุดไทยคำเขียนเส้นดินสอขาว หมายเลข 2/5 ใน ห.จ.ช. สบ.2.25/1.8 เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชสาส์นไทย-จีน, 1-2 พ.ศ. 2327-2481. ระบว่าความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีนครั้งรัชกาลที่ 4 คำเนินมาจนถึง พ.ศ. 2396 จึงขาดขวงไป.

การเดินสวนเดินนา ทำบายูซึ่งสำมะโนครัวและสักเลข¹ และการสร้างป้อมชุกคลองเพื่อป้องกันประเทศ² รวมทั้งการสถาปนาอำนาจของกษัตริย์พระองค์ใหม่เหนือดินแดนประเทศไทย

ประการที่สอง การปรับปรุงบทบาทของสถาบันกษัตริย์ให้เหมาะสมแก่ยุคสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำประสบการณ์ที่ทรงได้รับก่อนขึ้นครองราชย์มาปรับปรุงสถาบันกษัตริย์ให้เหมาะสมกับสถานการณ์และสภาพความเป็นจริงของพระองค์ยิ่งขึ้น เพื่อความคล่องตัวในการบริหารประเทศ ความเปลี่ยนแปลงของสถาบันกษัตริย์จะแสดงออกในสองลักษณะคือ สถานภาพแห่งสถาบันกษัตริย์ และโบราณราชประเพณี

สถานภาพแห่งสถาบันกษัตริย์ ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมนั้น สถาบันพระมหากษัตริย์มีลักษณะเป็น "มณูษย์" มากขึ้น ไม่ใช่เทพที่ศักดิ์สิทธิ์จนเชื่อมไม่ถึง เช่นอดีตที่ผ่านมา ฉะนั้น พระมหากษัตริย์ย่อมมีทั้งส่วนดีและไม่ดีตามวิสัยแห่งมณูษย์ เพียงแต่ไฟฟ้าฆ่าแผ่นดินจะต้องยอมรับความบกพร่องนั้น เพื่อเห็นแก่พระคุณของพระมหากษัตริย์ซึ่งเคยบำเพ็ญมาระหว่างปกครองประเทศ³

¹ กรมศิลปากร, "ประกาศพระบรมราชโองการให้เลิกเลขหัวเมือง", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 157. และ "ประกาศให้สมเด็จพระยาทั้งสองเป็นแม่กองสักเลข พ.ศ. 2398", เรื่องเดียวกัน, หน้า 136-137.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 95.

³ หอสมุดควชิรญาณ, หมุดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 (พ.ศ. 2409) เลขที่ 71 เรื่องคอกเตอร์ยอนโสกราให้ส่งไก่ปลาคไปให้ที่สิงคโปร์ และเรื่องถือน้ำพิพัฒน์ยาสาบาลและเรื่องพระเจ้าแผ่นดินอยุธยาและกรุงธนบุรี.

แม่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะยังทรงถือว่าพระมหากษัตริย์คือ "เจ้าชีวิต"¹ แต่ก็ควรเป็นเจ้าชีวิตที่วางตัวคอบิคารมารดาอันเป็นที่พึ่งของราษฎร นอกจากนั้นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางรากฐานให้แก่สถาบันนี้คือความสุภาพอ่อนน้อมถ่อมพระองค์ ความสำนึกในหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่พึงมีต่อผู้อยู่ในใต้ปกครอง และความเป็นพุทธกษัตริย์ที่เป็นผู้นำการรวมศูนย์ เอกภาพของราชอาณาจักรดังรายละเอียดต่อไปนี้ คือ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่าพระองค์ได้ครองราชย์ก็เพราะ "พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย สวามิภักดิ์พร้อมใจกันเชิญขึ้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ" จึงต้องทรงระมัดระวังพระองค์และทำหน้าที่ของกษัตริย์ให้ดีที่สุดเป็นการตอบแทนบุญคุณ

...ถึงฯ ข้าฯ ได้อุทิศริบยุศ เป็นใหญ่เพราะท่านทั้งหลายทั้งปวง พร้อมใจกันยกย่องให้เป็นใหญ่ ก็ไม่ใคร่สำคัญว่าอุทิศริบยุศแลราชสมบัตินี้เป็นของตัวเลย ตั้งใจแต่ว่าจะปรนนิบัติให้ชื่นชมสมประสงค์ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งปวง ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดิน จะใคร่สโมสรพร้อมเพรียงกัน ทำราชการบานเมืองไพรฟ้าอาณาประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขมีความสุขเจริญทั้งชาติทั้งเจาทั้งบาวทั้งนาย...²

¹จากข้อความที่ว่า "มนุษย์นั้นใครจะฆ่าไม่ได้ ประหารชีวิตได้แต่พระเจ้าอยู่หัว เพราะมนุษย์เป็นข้าพระเจ้าแผ่นดินอยู่เองเป็นธรรมดา" ในเรื่อง "ว่าด้วยศัพท์สิทธิ์ธรรมเทศนา และคำทูลเกล้าฯ", ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 1 ทมวถรรณคดี หน้า 10. (สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอมาตย์ราชเจ้า โปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีขึ้นปีใหม่ พ.ศ. 2472) (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472).

²ห.จ.ช., ร.4 99/3 พระบรมราชาธิบายที่ 4 ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 60 ปี ร.ศ. 83 (พ.ศ. 2408).

หลักในการทำหน้าที่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือ กษัตริย์จะต้องตั้งมั่นอยู่ในความยุติธรรม ไม่เอาความรู้สึกส่วนตัวเข้ามาเกี่ยวข้องกับราชการ รู้จักเหตุผล รู้จักความสามารถและอุปนิสัยของผู้ที่อยู่ใต้ปกครอง ไม่ตกอยู่ใต้อิทธิพลของพวกพ้องซึ่งเห็นแก่ประโยชน์ตนมากกว่าส่วนรวม

...ข้าฯ ปรนนิบัติจะให้ท่านทั้งหลายผู้มีสติปัญญาประพฤติตามเหตุผล เป็นสุขสำราญไม่รอนรนไคแล้วก็ได้ชื่อว่าเป็นที่อยู่แล้ว แต่จะคิดตามใจคนพาลคนโกง คนสำคัญผิดคนคิดถึงแต่ตัว แลพวกพ้องของตัว แลปรารถนาไปต่าง ๆ บันดาลที่เป็นขอขัดขวางแก่ความคิดความชอบใจของผู้มีสติปัญญาแทนนั้นไม่ได้ เพราะความคิดของคนพาล คนโกง ไม่เป็นประมาณในการทั้งปวง...¹

และ

...นิสัยพระองค์ใหญ่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินโดยสวัสดิ์ เพราะพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการนอຍในหลวงว่ามีภักดีพร้อมใจกันเชิญเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ถึงจะมีความอาฆาตพยาบาทกับใคร ๆ มาแต่ก่อนก็ดี ถาผู้นั้นมีความปลงใจทำราชการแผ่นดินโดยสัจ สุจริต ตลอดจนที่ล่วงมาแต่ก่อนปรากฏอยู่แล้ว ก็คงจะต้องชบเลี้ยงผู้นั้น ใ้หมียศบรรดาศักดิ์ยิ่งขึ้นตามสมควรแก่คุณานุคุณของผู้นั้น ๆ เพื่อจะให้เป็นที่เยี่ยงอย่างสืบไป...²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่า ผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครองควรมี "พันธะสัญญาต่อกัน" ในแผ่นดินต่าง ๆ ที่ผ่านมาไม่เป็นการยุติธรรมนักที่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสาบานว่าจะซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์แต่ฝ่ายเดียว พระองค์จึงเสวยน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเช่นเดียวกับข้าราชการด้วย นับตั้งแต่พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรกในพระอุโบสถวัดพระศรี

¹ เรื่องเดียวกัน.

² กรมศิลปากร, "ประกาศพระบรมราชโองการให้หลวงออกไปสักเลขหัวเมือง", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 155-156.

รัตนศาสตร์ราม¹ เพื่อเป็นการแสดงความซื่อสัตย์ จริ่งใจของพระองค์ให้ปรากฏดังใน
พระบรมราโชวาทที่ว่า

... ข้าฯ จะสำแดงความขอบคุณตามสมควร ก็ไม่มีช่องทางจะทำให้สมควรทั่วหน้า
ไปได้ นอกจากการอธิษฐานตั้งจิตร์ ซื่อสัตย์สุจริตแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง แลรักษา
ยุติธรรมให้ท่านทั้งหลายทั้งปวงนั้น เลย ก็การซื่อสัตย์สุจริตของข้าฯ แลรักษาความ
ยุติธรรมให้ท่านทั้งหลายทั้งปวงนั้น ท่านทั้งปวงจงได้ความทราบเป็นจริง ควบคู่กันที่
ข้าฯ รัฐบาลฯ พึงพิชิตภัยปละสองครั้งมิได้ขาด คือ สำแดงปฏิญญาวาจาฯฯ ไม่
ประทุสรายแก่ท่านผู้หาความผิดมิได้ แลไม่พาลใส่ร้ายคุณความดีของใครผู้หนึ่ง
ผู้ใดเลย ก็การุญธรรมนิยมที่พระเจ้าแผ่นดินจะรับนำพระพิชิตภัยเอาอย่างข้าฯฯ
ประพดนี้ แ่ก่อนมากก็หาเคยมีไม่ ก็ไม่มีใครคิดใจบังคับให้ข้าฯฯ ทำ ข้าฯฯ ยอมทำ
ความสัตย์ให้ท่านทั้งปวง ควบคู่ความซอบใจของข้าฯฯ เอง เพื่อจะมีให้มีความถาวร
ข้าฯฯ ในลางครั้งลางที่ อย่างเช่นมีแก่พระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงมาแล้ว เพราะตัว
ข้าฯฯ มีความกตัญญูต่อท่านผู้มิคุณโดยสุจริต ไม่สุชอบใจอยแก่การที่สำคัญผิด ๆ ภา
ผิด ๆ จากความแฉกการที่เป็นจริงทุกสิ่งทุกอย่าง แฉกการใดที่เป็นไปตามเหตุผลตาม
การที่เป็นจริงแล้ว ถึงใครจะตีเถียงนินทา ข้าฯฯ ก็ไม่ถือโทษเลย...²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ความรู้ความสามารถทาง
ด้านศาสนาของพระองค์ให้เกิดประโยชน์เต็มที่ในด้านการฟื้นฟูศาสนา ทั้งด้านปริยัติและ
ปฏิบัติ ความเป็นผู้นำศาสนาก่อนที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทำให้พระองค์ทรงทราบความ
เป็นไปของวงการศาสนาได้อย่างดี และดูเหมือนไม่จำเป็นต้องอาศัยพระสงฆ์ในการตี
ความศาสนา หรือยืนยันความเป็นธรรมราชาของพระองค์เช่นพระมหากษัตริย์อื่น การจั
การเรื่องของศาสนาและวงการคณะสงฆ์ก็เป็นไปตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเท่ากับพระองค์ทรงดำรงตำแหน่งองค์จักรศาสนูปถัมภกและ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน,
หน้า 233, 255-257.

²ห.จ.ช., ร.4 99/3 พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 4 ในวันเฉลิมพระ
ชนมพรรษาครบ 60 ปี ร.ศ. 83 (พ.ศ. 2408).

ประมุขของศาสนาไปโดยปริยาย ทั้ง ๆ ที่มีได้ทรงอยู่ในสมณเพศ ส่วนสถาบันสงฆ์มีลักษณะเพียงองค์กรหนึ่งที่ปฏิบัติตามนโยบายของพระองค์เท่านั้น มิได้มีบทบาทเป็นที่ปรึกษาหรือดวงคู่ขวัญกับพระมหากษัตริย์ได้เช่นในอดีต ฉะนั้น สถาบันพระมหากษัตริย์จึงมีความสำคัญยิ่งขึ้นในฐานะตัวแทนที่เป็นศูนย์กลางของทั้งชาติและศาสนาอย่างแท้จริง โดยเฉพาะเมื่อนโยบายเกี่ยวกับศาสนาและการเมืองของพระองค์ก็คือ การใช้พุทธศาสนาตามแนวทางของพระองค์สร้างความเป็นเอกภาพแห่งราชอาณาจักร

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะพยายามสร้างลักษณะของสถาบันกษัตริย์ให้เป็นภาพของจักรพรรดิราชที่สมบูรณ์พร้อมด้วยบุญบารมี เป็นศูนย์กลางของสังคมที่สามารถนำระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้ดำเนินไปอย่างสอดคล้องและกลมกลืนกับความต้องการของคนในสังคมแล้ว ยังมีลักษณะพิเศษที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งเกิดขึ้น คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินยอมจำกัดสิทธิของพระองค์เองนับแต่เรื่องพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์กับพระราชทรัพย์ของแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ในการเลี้ยงดูครอบครัวอันประกอบด้วยเจ้าจอมมารดา เจ้าจอม พระราชโอรสและธิดา ส่วนเงินแผ่นดินนั้นจ่ายเฉพาะในราชการแผ่นดิน¹ นอกจากนั้นพระราชอำนาจที่เป็นสิทธิขาดของพระมหากษัตริย์ก็ลดลงไปด้วย ซึ่งเท่ากับมีการยอมรับสิทธิส่วนบุคคลของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมากขึ้น จะเห็นได้ชัดในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน แต่เดิมมาถือกันว่ากษัตริย์เป็นเจ้าของที่ดินในราชอาณาจักรแต่เพียงผู้เดียว จะพระราชประสงค์ที่ดินบริเวณไหนของใครก็มีพระราชอำนาจจะเอาที่ดินนั้นมาใช้ได้ตามพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่ากฎหมาย

¹กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องจะพระราชทานเบี้ยหวัดพระโอรสพระธิดาในพระบรมราชวัง พ.ศ. 2408...", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2401, หน้า 9-11.

เช่นนี้ไม่ยุติธรรม เมื่อ พ.ศ. 2399 ทรงโปรดให้มีพระราชบัญญัติว่าด้วยราคาที่ดิน¹ และต่อมาในปี พ.ศ. 2403 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า

...ตั้งแต่นี้สืบไป ถ้าพระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระราชประสงค์ที่บ้าน เรือน นา สวน พระราชทานใหญ่เป็นวัง บ้าน สวน นา แก่พระราชวงษานุวงศ์ และชาวพลเมืองผู้ดี พระบาทพ่ายหน้าพ่ายในซึ่งมีความชอบ ถูกรับพระราชศรัทธาทรงสร้างพระอาราม หลวงในที่แห่งใด ๆ ภายใต้อาณาจักรจะพระราชทานใหญ่ใค้ก็... ให้เอาเงินในพระคลัง มหาสมบัติสำหรับแผ่นดิน ชื่อที่มานุเรือน นา สวน พระราชทานแก่พระราชวงษานุวงศ์ และชาวพลเมืองผู้ดีพระบาทพ่ายหน้า พ่ายใน...²

การจำกัดขอบเขตแห่งอำนาจของสถาบันกษัตริย์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำด้วยความเต็มพระทัยโดยผ่านอำนาจนิติบัญญัติของพระองค์ที่จะต้องออกกฎหมายใหม่มาใช้จำนวนมาก เนื่องจากในสมัยนี้สภาพการณ์เปลี่ยนแปลงไปมาก พระมหากษัตริย์จึงไม่ทรงสามารถที่จะบัญญัติกฎหมายให้อยู่ภายในมุลศั 39 ข้อของคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ได้ดังพระเจ้าแผ่นดินสมัยก่อนอีกต่อไป ความเปลี่ยนแปลงแห่งสถานการณ์จึงช่วยให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีอิสระขึ้นกว่าพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนซึ่งดูเหมือนจะไม่ทรงถือสิทธิที่จะทำการนิติบัญญัติใด ๆ นอกเหนือจากพระคัมภีร์พระธรรมศาสตร์นั้น³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีอิสระกว่าและสามารถเป็นผู้นำความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ได้โดยอาศัยกฎหมายที่บัญญัติขึ้นใหม่

¹ หน.จ.ช., สบ.4/8 เล่ม 1 เบ็คเตล็ด (พ.ศ. 2481 - 2484) คัดจากสมุดไทยคำ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2399 เลขที่ 19 พระราชบัญญัติว่าด้วยราคาที่ดิน.

² หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุนครรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 (พ.ศ. 2403) เลขที่ 117 พระบรมราชโองการเรื่องพระราชกำหนดว่าด้วยพระราชทานที่ บ้าน เรือน นา สวน.

³ "เรื่องบรมราชาภิเษก", ใน ชุมนุมพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, หน้า 88-90.

เรื่องราชประเพณีนั้นก็มีการเปลี่ยนแปลงเช่นกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงราชประเพณีบางอย่างที่ล้าสมัย เช่น การจัดกระบวนเสด็จของพระมหากษัตริย์สมัยก่อน การวางยามป้องกันพระมหากษัตริย์ ให้เหมาะสมแก่สถานการณ์ยิ่งขึ้น พระองค์ทรงเห็นว่าราชประเพณีที่ปฏิบัติกันมานั้น นอกจากจะขวางกั้นพระมหากษัตริย์กับประชาชนแล้ว ยังไม่อาจอำนวยความสะดวกได้ตามวัตถุประสงค์ของผู้บัญญัติราชประเพณีนั้น ๆ เนื่องจากเงื่อนไขของสังคมเปลี่ยนไปแล้ว¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแก้ไขโบราณราชประเพณีใหม่โดยออกมาในรูปกฎหมายต่าง ๆ พระองค์ทรงโปรดของเก่าและการพระราชพิธี เมื่อได้ศึกษาถึงเป้าหมายและผลที่ได้รับจากพระราชพิธีอย่างแจ่มชัดแล้วก็มักจะนำพระราชพิธีต่าง ๆ มาปฏิบัติให้สอดคล้องกับความต้องการของพระองค์ คือเป็นการเพิ่มพระเกียรติยศให้แก่พระองค์ เช่นทรงโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ถวายน้ำในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก²

ความเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้น ถ้าหากไม่เป็นไปในลักษณะที่น่าพอใจของเก่า มาให้เนื้อหาสาระแบบใหม่ เช่น ทรงนำเอาการเสด็จประพาสของกษัตริย์ยุคสยามมาเป็น การตรวจราชการแผ่นดิน³ ก็มักจะเป็นในรูปที่กำหนดธรรมเนียมใหม่เพิ่มขึ้น เช่น แต่เดิมพระนามของพระเจ้าแผ่นดินที่จารึกในสุพรรณบัฏ จะเป็นพระนามเดียวกันใช้ต่อ ๆ มา ด้วยถือว่าเป็นสวัสดิมงคล แต่คนทั่วไปก็เรียกสมมุติไปกันต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มประเพณีใหม่ด้วยการให้เรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตไปแล้วก็ตาม พระนามของพระพุทธรูปซึ่งทรงสร้างอุทิศถวาย เมื่อมาถึงรัชสมัย

¹"คำพิพากษาเรื่องคดีทูลอมวง" , ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว , หน้า 123.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 458.

³สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 137-140.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงให้เห็นชัดด้วยการให้เปลี่ยนแบบคำจารึกพระสุพรรณบัฏ เอาพระนามเดิมขึ้นตั้งต้นว่า "สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ" แทนที่จะขึ้นต้นว่า "สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามธิบดี" และให้เพิ่มคำสำหรับเรียกกันศรัทธาว่า "พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ลงข้างท้ายสร้อยพระนาม เพื่อป้องกันมิให้คนเรียกเอาตามมติเช่นสมัยอยุธยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงเปลี่ยนราชประเพณีเสียใหม่ ในเรื่องการติดต่อกับต่างประเทศโดยที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาสั่งราชการด้วยพระองค์เอง กับทั้งชาวต่างประเทศและข้าราชการไทยที่ไปปฏิบัติหน้าที่ในต่างแดนหรือหัวเมือง ด้วยทรงเห็นความสำคัญของราชการต่างประเทศ¹ และทรงเริ่มธรรมเนียมการสร้างพระบรมรูปพระเจ้าแผ่นดินตามแบบพระเจ้าแผ่นดินตะวันตก ซึ่งแต่เดิมจะสร้างในลักษณะพระพุทธรูปไม่ใช่รูปมนุษย์²

ราชประเพณีในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงประกอบไปด้วยอิทธิพลทางความคิดของศาสนาพราหมณ์ คตินิยมของตะวันตก และที่สำคัญคือ พุทธศาสนาซึ่งทรงเพิ่มพิธีสงฆ์ในทุกพระราชพิธีที่แต่เดิมมีเพียงพิธีพราหมณ์ โดยเริ่มตั้งแต่พระราชพิธีบรมราชาภิเษก เป็นต้นมา³ ด้วยทรงเห็นพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งอันดียิ่งกว่าอย่างอื่น⁴ ส่วนพิธีพราหมณ์นั้นแม้จะทรงตระหนักว่า สมัยรัตนโกสินทร์พิธีพราหมณ์ไม่เป็น

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระธรรมเทศนา เรื่องพระรัฐประศาสน์ปริมาภาค, หน้า 42.

² สมเด็จพระยาค้ำจรวงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 213-217. คติการสร้างเจดีย์วัตถุสำหรับบุชานั้น สมเด็จพระยาค้ำจรวงราชานุภาพทรงประทานอธิบายว่าสร้างแต่พระพุทธรูปและเทวรูป เช่นถ้าจะสร้างรูปพระเจ้าแผ่นดินหรือพระสงฆ์ซึ่งมีผู้นับถือมากก็จะสร้างเป็นพระพุทธรูป

³ "เรื่องบรมราชาภิเษก", ใน ชุมนุมพระนิพนธ์ พระวรวงษ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, หน้า 97.

⁴ "ประกาศหอเสถียรธรรมปริตร" ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2, หน้า 161.

แก่นสารเหมือนเดิม เพราะหมคต้วพราหมณ์ที่ทรงพระเวทเสียแล้ว เหลือแต่เชื้อสายที่สืบสกุลโดยกำเนิด ไม่มีผู้ใดเข้าใจความในคัมภีร์พระเวท แต่ที่ยังคงไว้เพราะเป็นพิธีสำหรับบ้านเมืองและราชประเพณีมาช้านาน¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรู้จักเลือกประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ให้เหมาะสมแก่โอกาสและเพื่อผลดีต่อสถานภาพของพระองค์ การที่ทรงโปรดฯ ให้เพิ่มพุทธศาสนาลงในพระราชพิธีต่าง ๆ ก็เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเป็นกษัตริย์ผู้เป็นจักรพรรดิราชที่แท้จริง และมักจะทรงเปรียบเทียบพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอ ในทำนองที่ว่าทรงเข้าใจหลักธรรมในพุทธศาสนาได้ถ่องแท้กว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงนำมาปฏิบัติได้ตรงตามหลักศาสนามากกว่า ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ภายหลังว่าไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงทางสังคมเท่าไรนัก เช่นเรื่องให้ยกเลิกการค่าน้ำ² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไม่อ้างความเป็นพระโพธิสัตว์ในแบบเดียวกัน แต่พระองค์จะหันมาย้ำความเชื่อเรื่องอำนาจบุญบารมีของกษัตริย์ให้เป็นรูปธรรมยิ่งขึ้นด้วยการเชื่อมโยงกับองค์พระพุทธรูปสำคัญที่เรียกกันว่าพระแก้วมรกต โดยทรงแทรกความเชื่อเรื่องนีลงในคำประกาศพระราชพิธีที่สำคัญต่าง ๆ เช่นในประกาศวันสวรรคตพระราชพิธีถือน้ำให้ผู้อยู่ใต้ปกครองเชื่อมั่นว่า พระแก้วมรกตคือพระพุทธรูปบุญบารมีของราชวงศ์จักรี เป็นพระพุทธรูปประจำราชอาณาจักรที่มีพุทธานุภาพสูง สามารถคุ้มครอง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 135-137.

² ห.จ.ช., ก.ท. ร.4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2395) เลขที่ 2 สารตราว่าด้วยนำตั้งนายอกรค่าน้ำจืด น้ำเค็ม 8 เมือง.

ราชตระกูลและราชอาณาจักรให้พ้นจากภัยอันตรายทั้งปวง¹ จึงเป็นที่น่าสังเกตว่า แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพยายามปฏิรูปพุทธศาสนาให้มีลักษณะของศาสนาที่น่าเลื่อมใส มีเหตุผลและมีสาระที่ไม่ขัดกับความรู้ใหม่ทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติของตะวันตก แต่พระองค์ก็ได้ทรงเปลี่ยนแปลงความเชื่อเรื่องบุญบารมีของผู้เป็นกษัตริย์เลย ชำล้างทรงหารูปแบบใหม่ ๆ มาปลูกฝังความเชื่อนี้ให้สมเหตุผลยิ่งขึ้น ซึ่งความเชื่อในส่วนนี้ยอมไปควบกันได้กับพิธีการของศาสนาพราหมณ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงไว้ เนื่องจากพิธีพราหมณ์ให้ความรู้สึกที่ขลังและศักดิ์สิทธิ์ต่อสถาบันกษัตริย์ ฉะนั้นเหตุผลส่วนหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคงพิธีพราหมณ์ไว้นั้น อาจเป็นเพราะพิธีของพราหมณ์ยังมีอิทธิพลต่อราษฎรในค่านิยมและกำลังใจที่จะต่อสู้กับภัยต่าง ๆ โดยฝากความหวังและเชื่อมั่นที่บุญญาภิบาลของกษัตริย์ ด้วยปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้ประกอบพระราชพิธีเหล่านี้หลายครั้ง เช่น ทรงโปรดให้มีการบรรจุดวงชาติาเมือง และตั้งเสาหลักเมืองเสียใหม่ใน พ.ศ. 2395² และเมื่อพระยาจุฬาราชมนตรี (นาม) นำถวายเทศมถวายเป็นที่ต่อพระราชหฤทัยว่างามดี หลังจากทรงไตร่ตรองว่าจะทำอะไรดีแล้ว ในที่สุดทรงโปรดฯ ให้สร้างพระแสงศรขึ้นใช้ในพระราชพิธีถือน้ำ ให้เข้ากับชื่อกรุงเทพฯ ที่ว่า "ศรีอยุธยา" เป็นเมืองนารายณ์อวตาร พระแสงศร 3 องค์นั้นได้รับพระราชทานชื่อว่า พรหมาสคร์ ประลัยวาตและอัคนีวาต และโปรดให้หล่อเทวรูปพระพรหมทรงหงส์ พระนารายณ์ทรงครุฑ พระอิศวรทรงโคด้วยพิธีพราหมณ์ แล้วนำมาติดตั้งที่ค้ำพระแสงศรทั้ง 3 องค์ และโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระบำราบปรปักษ์ ไปทำพระราชพิธีชูป

¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์, "ประกาศวันสวรรคตพระราชพิธีถือน้ำ", ใน ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 1 (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2508), หน้า 18-19.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 100-101.

พระแสงศรที่ทะเลชุบศร ลพบุรี เมื่อเดือน 10 ข้างขึ้น พ.ศ. 2396¹

ความเชื่อเรื่องอำนาจของเทวดาก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญอยู่มากและดูเหมือนจะเป็นสิ่งสืบเนื่องมาตั้งแต่การประกาศนิกายธรรมยุตซึ่งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักจะทรงโปรดให้พระราชาพิธีบวงสรวงเทวดาก่อนประกอบพิธีต่าง ๆ เสมอ ดังจะเห็นได้จากประกาศการพระราชพิธีเล่ม 1 และเล่ม 2 และมักจะทรงอ้างเหตุเทวดาเวลาที่ไมทรงพระราชประสงค์จะทำการสิ่งใด²

นอกจากทรงเห็นประโยชน์ของความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นอำนาจเทวดาในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งไม่ขัดกันกับความเชื่อของพุทธศาสนาแล้ว ยังอาจเป็นด้วยในส่วนของพระทัยยังคงความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่ แม้ตามหลักการของธรรมยุตจะปฏิเสธเรื่องเหล่านี้ก็ตาม ดังจะเห็นได้จากเมื่อคราวที่ไฟไหม้โถะหมุ่พระที่นั่งภาณุมาศจรัญญู เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงด้ับควายนำพระพุทธรูปแล้วจึงทอดพระเนตรเห็นสายสัญญาณค้ายพรมจารีกลุ่มหนึ่ง ซึ่งวางอยู่บนโถะหมุ่ที่ไฟไหม้นั้นยังเป็นกลุ่มคือปรกติ ค้ายสายสัญญาณกลุ่มนั้นรับสั่งว่า "ขลัง" เอาไว้สำหรับผูกพระกรเจ้านายต่อมา³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เพียงแต่วางหลักการปฏิบัติพระองค์อย่างกว้าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ และทรงคัดแปลงแก้ไขราชประเพณีให้สอดคล้องกับ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 252-254. และ ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2, หน้า 177-178.

²"ประกาศเทวดาเฉลิมพระอภิเนาว์นิเวศน์", ใน ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2 หน้า 128-129.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 671.

ลักษณะแห่งสถาบันกษัตริย์ที่เปลี่ยนแปลงไป พระองค์ยังทรงมีรูปแบบความสัมพันธ์เฉพาะกับชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมด้วย เช่น เจ้านาย ขุนนาง พระสงฆ์ สามัญชน และชาวต่างประเทศ ซึ่งล้วนแต่เป็นกลุ่มพลังทางการเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหวังจะได้รับความนิยมและจงรักภักดีทั้งสิ้น

ในบรรดาชนชั้นต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อมความสัมพันธ์ด้วยนั้น องค์กรสงฆ์มหานิกายเป็นกลุ่มที่พระองค์ทรงกระทำด้วยความระมัดระวังมาก และทรงทุ่มเทความสนใจให้มากกว่าเรื่องอื่น จะเห็นได้จากปริมาณกฎหมายที่ออกมาในระยะ พ.ศ. 2394 - 2398 ซึ่งมีถึง 25 ฉบับ แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่ารอยร้าวระหว่างพระองค์คือที่ผู้นำคณะสงฆ์ธรรมยุต กับมหานิกายจะขยายมากไปกว่าเดิมอันจะเป็นอุปสรรคต่อการสร้างเอกภาพในราชอาณาจักรโดยอาศัยพุทธศาสนาเป็นแกนหลักของพระองค์ ซึ่งจะเกี่ยวพันโดยตรงกับความมั่นคงของพระองค์ด้วย นอกจากกลุ่มศาสนาแล้วบรรดาชนชั้นปกครองคือขุนนางและเจ้านายเป็นสิ่งที่ทรงให้ความสำคัญรองลงมา ส่วนสามัญชนนั้นจะไม่เป็นปัญหาสำหรับความมั่นคงของพระองค์นัก เนื่องจากทรงคลุกคลีกับราษฎรมาก่อนอย่างใกล้ชิดจนราษฎรที่รู้จักเชื่อถือในคุณธรรมของพระองค์¹

1) ชนชั้นปกครอง

สำหรับกลุ่มชนชั้นปกครองที่ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผูกความสัมพันธ์ด้วยวิธีการต่าง ๆ ซึ่งจะแสดงให้เห็นถึงความอ่อนน้อมถ่อมตน นำพระทัยเมตตา ยุติธรรม และปราศจากซึ่งความพยายาม ตลอดจนความสามารถในการรักษาผลประโยชน์ที่ชอบธรรมของชนชั้นปกครอง แต่ในขณะเดียวกันก็ทรงมีวิธีการลดบทบาทของผู้ที่จะเคนจนส่งผลสะท้อนต่อราชบัลลังก์ของพระองค์

¹ท.จ.ช., กท. ร.4 เล่ม 11 จ.ศ. 1218 (พ.ศ. 2399) เลขที่ 6
สารตราว่าควยนำตั้งนายอาการสมภักขร 3 เมือง.

ความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อแรกเสวยราชย์ การสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็นกษัตริย์พระองค์ที่สอง และให้มีการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอย่างใหญ่โตนั้น¹ นับเป็นการประสานความสัมพันธ์อย่างหนึ่งกับกลุ่มของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และตักตวงเหตุที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเป็นกษัตริย์แทนที่พระองค์เสียได้ แม้กระนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงรู้สึกว่ พระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังเป็นที่น่าวิตกสำหรับพระองค์ เนื่องจากข้าราชการที่มีความสามารถตามเสด็จไปอยู่วังหน้ากันมาก² กำลังทหารวังหน้าก็มากกว่าวังหลวง ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงคณะทูตไทยที่ไปอังกฤษระบุจำนวนทหารวังหน้าว่ามี 2,600 - 2,700 คน ในขณะที่วังหลวงมีเพียง 1,500 คน³

ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยกย่องให้เกียรติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในการพระราชพิธีต่าง ๆ เสมอด้วยพระองค์ แต่ก็ไม่ทรงเปิดโอกาสให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีส่วนร่วมในการบริหารราชการแผ่นดิน นอกจากในบางคราวที่เสด็จประพาสหัวเมืองจึงทรงมอบพระราชอำนาจให้ชั่วคราว โดยให้ทำหน้าที่ร่วมกับคณะเสนาบดี⁴ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมักทรง

¹ พระบรมราชานุญาตฯ พระราชประวัติ และพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 8.

² หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1218 (พ.ศ. 2400) เลขที่ 136 พระราชกระแสเรื่องชาวนอกประเทศเล่าปากันว่าไทยตื่นๆ กับเรื่องซุกคดอง.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์และเจ้าหมื่นสรรเพชรภักดี พ.ศ. 2401" ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 105.

⁴ "ประกาศการรักษาราชการพระนครคราวเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก พ.ศ. 2400" ประชุมกฎหมายประจำศก และ ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2, หน้า 217.

แปรพระราชฐานเป็นประจำ เพื่อหลีกเลี่ยงความไม่พอพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระยาองค์น้อย พ.ศ. 2397 ทรงกล่าวถึงเหตุผลที่แท้จริงในการเสด็จขึ้นมารับข้างเหนือกว่า "แต่การที่ต้องขึ้นมารับข้างครั้งนี้ นั้น ใจคิดนั้นก็คือนึกอยู่ว่าจะใคร่หลีกเลี่ยงให้พ้นจากเรื่องกริ้วกราดต่าง ๆ แต่ฟังข่าวก็ทราบว่าจะหลีกเลี่ยงไปหาพ้นไม่"¹

แสดงว่าในส่วนลึกแล้วความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ มิได้ราบรื่นนัก แม้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงหลีกเลี่ยงไม่เกี่ยวข้องในราชการแผ่นดิน แต่อำนาจทางการเมืองและความสามารถส่วนพระองค์ตลอดจนบุคลิกภาพดึงดูดใจคนมาฝากเนื้อฝากตัวกันมาก สิ่งนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อาจวางพระทัยได้สนิท คนไทยในสมัยนั้นมักจะสะท้อนภาพความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระองค์ออกมาในรูปข่าวลือ เช่นลือกันว่า การที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เสด็จมาในงานโสกันต์พระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์และงานพระศพ พระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงปลุกพลับพลารับเสด็จ² ส่วนชาวต่างประเทศจะวิจารณ์โดยตรงว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอิจฉาพระราชอนุชา และพยายามลดบทบาทลง³

¹ห.จ.ช. ร.4 99/1 ร.ศ. 73 พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระยาองค์น้อย.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พ.ศ. 2406" ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 154.

³ Anna Leonowens, The English Governess at the Siamese Court (London : Arthur Barker Ltd., 1954), p. 188.

ด้วยความรู้สึกละม้ายิ่งในเสถียรภาพของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแสดงออกเป็น 2 ด้าน ด้านหนึ่งทรงระมัดระวังไม่ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีบทบาทเหนือพระองค์ ในขณะที่เดียวกันก็ทรงแสดงความเมตตาตอบแทนและระมัดระวังมิให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้สึกว่าพระองค์เป็นฝ่ายตรงกันข้ามที่กำลังจับตามดูพฤติกรรมอยู่ จะเห็นได้จากข้อความในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศว่าที่ไม่ทรงโปรดฯ ให้ "กรมหมื่นมเหศวร" และพระราชโอรสเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปที่สระบุรีนั้น เกรงว่าบ่าวของกรมหมื่นมเหศวรจะไปมีเรื่องกับคนในบ้านสีทาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สระบุรี ทรงแจกแจงถึงผลเสียว่าอาจเกิดขึ้นได้ถึง 3 ประการ คือ ประการแรก บ่าวของกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศจะไปทะเลาะกับบ่าวของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประการที่สอง อาจมีเรื่องไต่ถามไปคิดพันผูกกับบ้านสีทาอันเป็นที่รู้กันว่าหวงห้าม ประการสุดท้ายทางพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจจะเข้าใจไปว่าพระองค์ส่งคนไปสอดแนม¹ และทรงพระราชปรารภต่อว่า "ด้วยเหตุ 3 ประการนี้ วิตกอยู่ว่าการปัจจุบันนี้ การที่เป็นอย่างนั้นในเมืองนั้นจะอยู่อย่างนี้สักกี่ปีก็ไม่รู้เลย ก็ลูกเราหลานเราไม่รู้จักได้จักเสีย... ไม่รู้จักมีจักเกรงรักษาตัว ไม่กลัวขุนของหมองหมางบ้างเลย"² ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงระมัดระวังมากในตอนแรกที่เสด็จอยู่ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เคยทรงพระแสงปืนเล็กทางสีหบัญชรเนื่อง ๆ ทรงยิงหม้อข้าวที่แขวนอยู่บนต้นไม้ ครั้งหนึ่งกระสุนปืนตกถึงพระที่นั่งวังจันทร์ (พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร) ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นที่ตกพระทัยเสด็จขึ้นไปพระราชทานทองคำสมโภชลิ้มหนึ่งแต่นั้นมาก็เลิกทรงพระแสงปืน นอกจากเวลาพิธี³

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ พ.ศ. 2409", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 182.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 181.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 197.

การแสดงออกอีกด้านหนึ่งนั้น เป็นความพยายามที่จะให้คนเห็นความสามารถของพระองค์ท่านต่าง ๆ ว่าไม่ค่อยไปกว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับพระราชภาระหนักในราชการแผ่นดิน ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเวลาประพาสพักผ่อนพระอริยาบถตามที่ต่าง ๆ พระองค์ทรงเข้าหาเจ้านายและขุนนางโดยเฉพาะกับตระกูลขุนนางด้วยการปรึกษาหารือและยอมรับฟังความคิดเห็นต่าง ๆ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความคิดอิสระและเชื่อมั่นในพระองค์เอง¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เคยทรงเลยโอกาสที่จะแสดงให้สาธารณชนเห็นว่าทรงคำนึงถึงเสียงข้างมากยิ่งกว่าพระราชอนุชา กรณีที่ได้พระพุทธรูปจากเมืองลาวคือพระเสิม พระใส และองค์อื่น ๆ มาไว้ในกรุงเทพฯ นั้น กรมหลวงวงศาธิราชสนิทและเสนาบดีเข้าชื่อกันกราบทูลถวายบังคมมีใจความว่า ราษฎรโจทก์กันว่าพระเสิมพระใสอยู่ด้วยกันแล้วทำให้แผ่นดินไหวของแคว้น พระเสิมนั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชิญมาเป็นพระประธานในวัดบวรสถานสุทธาราศ พระใสนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยเชิญมาเป็นพระประธานวัดประทุมวัน เมื่อเกิดคำคนลือจะทรงให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเชิญพระเสิมไปไว้วัดหงษ์รัตนาราม แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงยอม ทรงให้เหตุผลว่า

...พระพุทธรูปเปนมงคลหมด ไม่มีจักรั คำภาณุนั้นเกิดแต่ลาวที่ถือนี่ เขาว่าผีของพระองค์นั้นไม่ชอบกับพระองค์นี้ เขาจึงว่าไป...ฝ่ายตัวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ถือพุทธศาสนาแท้ ไม่ถือนี่ถือนี่สาแล้ว ออย่าเชื่อถ้อยคำคนเลาคนภาเลย ภา ๆ กันก็จะสงบหายไปเอง...²

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พ.ศ. 2409", ใน พระราชหัตถเลขา...เล่ม 1, หน้า 190-191.

²"เรื่องพระเสิม พระใส แลพระเมืองลาวอื่น ๆ", ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 31.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมย้ายพระใส่ พระแสนที่พระองค์เชิญมาเสียเองไปไว้นอกกรุงเทพฯ ทรงให้เหตุผลว่าทรงฟังเสียงข้างมากและทรงเห็นความสำคัญของเรื่องนี้ด้วยตามที่เสนาบดีเข้าชื่อกันมา

...การนี้ฉันคิดไปเห็นก็เห็นว่าชอบอยู่ เปรียบเหมือนอย่างการในคนด้วยกัน ในบ้านเมืองใหญ่ ๆ คนที่มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางวาระราชการแผ่นดิน ถ้าคนเป็นอันมากไม่ชอบใจจริงก็เลยแล้ว เจ้าแผ่นดินถึงโปรดปรานผู้นั้นอยู่ก็ต้องคิดขยับเสียงไปอย่างอื่นต้องยกออกเสียจากที่ที่จิตใจคนเป็นอันมาก...¹

นอกจากเรื่องเหล่านี้แล้ว เรื่องที่ทรงไม่พระทัยในการหาสตรีมาประทับพระเกียรติยศ ก็อาจเป็นเรื่องของความไม่ยอมอ่อนหน้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีกษัตริย์ผู้เยาว์ลูกสาวหลานสาวให้เมื่อเสด็จไปในที่ต่าง ๆ และได้รับคำยกย่องว่า ยังทรงหนุ่มอยู่ พระราชหัตถ์เลขาฉบับหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาชลบุรานุรักษ์เจ้าเมืองชลบุรี มีข้อความที่สะท้อนความรู้สึกของพระองค์ว่า

...ครั้งนี้ได้ช่องเพื่อจะไปบ้านอู่งศิลา แล้วจะไปเที่ยวเมืองชลบุรี... แต่ผู้ถูกอยู่กลัวจะท้ออายุเขาควยตัวชาวเขา เขาเลาภาวาเป็นคนแก่มีกำลังน้อย ไม่สู้มีราษฎรจะหวังพึ่งเพราะปากตัวท้อไปภายนอก ถึงไปก็ไปเสียเปล่า กลัวกลับมาเปล่าควยพวกมันภาเลวาทาเถวตาแกท้อเป็นน้เขาเสียแล้ว เพราะพระยาชลบุรีนุรักษ์ก็จะวาควยคอกกระมัง ไคยินเขวาทอื่นทานไปเมืองชลบุรี เมืองพนัคนิคม พระยาชลบุรีนุรักษ์ แลพระอินทราสาชวหาญหญิงสวย ๆ คึ ๆ ใหญ่ทานเลื้อกพันเกบมาเปนลาภพระเกียรติยศของท่านไค ขาพเจวไปก็จะกันนิงเสียไม่หาใหญ่คอกกระมัง... ถ้าทานจะคิคอานอญ่าให้ขาพเจวเกออายุเขาเขามาบางจะไคภาไมเมืองชลบุรีเจกจึนลวากวากุมัก ถ้าทานจะสืบหาลูกสาว เจกจึนภาลวาทูที่ชาว ๆ สาว ๆ สวย ๆ ที่ยังชอนเรนุอยไมไซเคนเลื้อก เมื่อเคือนกอนนั้นจะไคบางภาไม แต่ถาเอวเคนเลื้อกมากก็ไม่คึใจ เพราะเสียเกียรติยศไปถาสาว ๆ ที่เป็นเคนเลื้อกไม่มีแล้ว จะหาเคก ๆ มาหัดจิวหัดลครบางจะไคบางภาไม...²

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

² ห.จ.ช., ร.4 1ก/8 ประกาศใหญ่ตนจดหมายมาถึงพระยาชลบุรี พ.ศ.

และในเมื่อการหาอิสรศรีมาเพื่อเกียรติยศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงยอมอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในนอกจากเจ้าจอมคนโปรดและเจ้าจอมมารคทาหลุดลาออกได้ตั้งแต่ พ.ศ. 2397¹

การอภิเษกสมรสระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระเจ้าหลานเธอพระองค์โปรด ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. 2394 ตามความเห็นชอบของเสนาบดีผู้ใหญ่² นับเป็นเรื่องที่ส่งผลดีทางการเมืองต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย คือ ทำให้ทรงมีความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นกับทางเชื้อสายของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงมีสิทธิธรรมในราชบัลลังก์เพิ่มขึ้น เนื่องจากสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีทรงอยู่ในฐานะพระราชธิดาบุญธรรมของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย นอกจากพระนางเจ้าโสมนัสแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระชายาที่เป็นพระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก 2 องค์ คือ หม่อมเจ้าหญิงรำเพย และหม่อมเจ้าหญิงพรรณรายในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ซึ่งต่อมาหลังจากสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสสิ้นพระชนม์แล้ว หม่อมเจ้าหญิงรำเพยได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระนางรำเพยภมราภิรมย์

การสร้างความสัมพันธ์กับบรรดาเจ้านาย ชุนนาง และเจ้าประเทศราชนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ความอ่อนน้อมถ่อมพระองค์เป็นเครื่องผูกมัด

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

¹กรมศิลปากร, "ประกาศทรงอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในหลุดลาออก พ.ศ. 2397", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 124.

²กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องการนุ่งขาวห่มขาว และกระแสพระราชดำริต์ในการที่ทรงแจกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ พ.ศ. 2405", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 95.

จิตใจ¹ สำหรับเจ้าประเทศราชนั้นก็ทรงยกย่องให้เกียรติคุณเจ้านายในราชตระกูล และทรงยืนยันว่าพระองค์มิได้ถือยศศักดิ์ต่ำสูงอย่างเช่นพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน² พระองค์พระราชทานยศ ศักดิ์ และพระมหากรุณาธิคุณให้ยิ่งไปกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยก่อน ฝ่ายเจ้านายต่างกรม กรมพระเป็นยศสูงสุด ก็ทรงเพิ่มให้กรมสมเด็จพระยศสูงสุด ฝ่ายขุนนางแต่เดิมเจ้าพระยาชั้นพิเศษเป็นยศสูงสุด ทรงเพิ่มเป็นสมเด็จเจ้าพระยา³ สำหรับเจ้าประเทศราชนั้นทรงเพิ่มยศให้เป็น "เจ้า" เนื่องจากทรงพระราชดำริว่า สกกุลเจ้าเจ็ดคนที่ได้ครองเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน กับทั้งสกกุลเมืองน่าน ได้มีความสวามิภักดิ์ยิ่งขึ้นมา ไม่สมควรจะให้มียศเป็นเพียงพระยา ต่ำกว่าพวกที่ครองเมืองหลวงพระบางและประเทศราชที่ขึ้นแก่พม่า จึงทรงสถาปนาให้มียศโดยปกติเป็นเจ้า ถ้ามีความชอบพิเศษก็เลื่อนขึ้นเป็น "พระเจ้า" เป็นระเบียบสืบมา⁴

ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นโอกาสที่ทรงเลื่อนยศให้แก่เจ้านายและขุนนาง ตลอดจนเจ้าประเทศราชตามความดีความชอบและความสามารถของผู้นั้น ๆ ปรากฏว่าแทบทุกองค์และท่านจะได้เลื่อนยศกันโดยถ้วนหน้า⁵ โดยเฉพาะเจ้านายและขุนนางที่

¹พิจารณาจากลักษณะการใช้คำในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ พ.ศ. 2407 ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 81. และที่ทรงมีถวายพระองค์เจ้าปัทมราช เจ้าจอมมารคาน้อยเล็ก เจ้าจอมมารคาน้อยใหญ่ น้อยเล็ก และพระยาวิชิตรโกโร รวม 8 ฉบับ พ.ศ. 2403 - 2406, เรื่องเดียวกัน เล่ม 1, หน้า 232-291.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงองค์สมเด็จพระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชา พ.ศ. 2408", เรื่องเดียวกัน เล่ม 1, หน้า 98.

³สมเด็จพระยศจอมพลพระยาจักรีราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 140-143.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 143-144.

⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร... รัชกาลที่ 4, หน้า 53-76.

สนับสนุนให้พระองค์ครองราชย์ได้รับยศเป็นพิเศษ คือ กรมขุนเคชอติศร (พระองค์เจ้ามั่ง) โปรคเกล้าให้เป็น กรมสมเด็จพระเชชาติศรฯ กรมหมื่นอินทอมเรศร โปรคฯ ให้เลื่อน เป็น กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศร พระองค์เจ้ากลาง แต่ก่อนมิได้เป็นกรม ก็โปรดให้ เป็นกรมหลวงเทเวศรวชิรินทร์ กรมหมื่นวงศาสนิท (พระองค์เจ้านวม) โปรคให้ เป็นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าฟ้าพระองค์กลาง โปรดพระราชทานตั้งเป็นสมเด็จพระ เจ้าน้อยยาเชอ เจ้าฟ้ามหามาลาอิสริยราชวิวงศ์ บรมพงศปฏิพัทธ บรมุรรัตนวโรภโต สุชาติบริษัทยาถนวินทรานธิบัติ¹ ขุนนางแห่งตระกูลขุนนาคก็ได้เลื่อนเป็นสมเด็จพระยา ถึง 2 ท่าน และเจ้าพระยาอีก 2 ท่าน คือ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ติศ) เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ สักดินา 30,000 สำเร็จราชการทั่ว ราชอาณาจักร ไชยตราสุริยมณฑลเทพบุตรจักรถ พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา เป็น สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติฯ ถือสักดินา 30,000 สำเร็จราชการในพระนครทุก สิ่งทุกพนักงาน ถือตราจันทรมณฑลเทพบุตรจักรถ พระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) จางวาง มหาคเล็กกว่าที่สมุหพระกลาโหมเพิ่มเติมนามว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศ์พิสุทธิ มหาบรมุรรัตนินคม จมื่นราชามาตย์ (ชำ) เป็นผู้ช่วยราชการกรมท่า เป็นเจ้าพระยา รวิวงศ์มหาโกษาธิบดี² และในการแต่งตั้งข้าราชการครั้งนี้มีข้อที่น่าสังเกต คือ ทรง พยายามบรรจุข้าหลวงเดิมของพระองค์ให้ได้รับตำแหน่งที่ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท และ หน้าที่เกี่ยวกับการอารักขาความปลอดภัยให้มากที่สุด ทรงเพิ่มตำแหน่งหุ้มแพรอีกเวรละ 2 นาย เพื่อบรรจุข้าหลวงเดิม นอกจากจะได้เป็นมหาคเล็กตำแหน่งต่าง ๆ ยังทำหน้าที่ เป็นนายทหารรักษาพระองค์ และเป็นผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ ส่วนมากจะเป็นบริเวณ หัวเมืองชั้นใน เช่น นครปฐม ลพบุรี สุพรรณบุรี ไพร่ข้าหลวงเดิมก็โปรดฯ ให้เป็นนาย

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55-57.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-70. และเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีนี้ต่อมา ทรงเปลี่ยนนามพระราชทานใหม่เป็น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2408 ด้วยเหตุ ผลว่านามเดิมเป็นกาลกิณีจึงบังคาลให้เจ้าตัวเจ็บไข้ได้ป่วยอยู่เสมอ.

ทหารรักษาพระองค์รับพระราชทานเบี้ยหวัดด้วย¹

ในการเลื่อนยศนั้นพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ เพียงแต่ให้มีการประกาศพระบรมราชโองการแต่งตั้งก็เสร็จพิธี ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จถึงวังเจ้า บ้านขุนนาง ทรงจุณเจิมและพระราชทานสุพรรณภูมิจารึกพระนามและนามด้วยพระองค์เอง เป็นการสร้างความรู้สึกจงรักภักดีอีกแบบหนึ่ง²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามฟื้นฟูความสัมพันธ์กับข้าราชการ โดยแสดงให้เห็นว่าพระองค์มีพระมหากรุณาธิคุณยิ่งกว่ารัชกาลที่ผ่านมามาตั้งแต่งานสร้างน้ำพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ทรงเห็นพระแสงข้างที่มีอยู่มากองค์ มีพระราชดำรัสว่า "มากมายนักถือไม่หมด ควรเอาไปพระราชทานเจ้านายและข้าราชการที่มีความชอบเสียบ้าง" ผู้ที่ได้รับพระราชทานพระแสงก็มี กรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) เจ้าพระยาวังวิฆนมหาโกษาธิบดี (ขำ) และเจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม)³ พระองค์ทรงริ้วฟื้นการละครในราชสำนักขึ้นอีกใน พ.ศ. 2395 และทรงโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางมีละครผู้ชายผู้หญิงได้ ด้วยทรงเห็นว่ามิละครหลายรายดี บ้านเมืองจะได้ครึกครื้นเป็นเกียรติยศแผ่นดิน⁴ ซึ่งพระราชดำรินี้อาจถือว่าเป็นการผ่อนคลายเอาใจเจ้านายและขุนนาง เนื่องจากประเพณีแต่เดิม รัชกาลที่ 1 และที่ 2 โปรดให้มีละครผู้หญิงแต่ในพระบรมมหาราชวังแห่งเดียว มีพระราชบัญญัติห้ามไม่ให้พระราชมวงศานุวงศ์

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73-75.

² สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 144-145.

³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ (เรียบเรียง), ตั้งเจ้าพระยากรงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2461), หน้า 173-174.

⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยละครผู้หญิง เรื่องหมอ เรื่องช่าง พ.ศ. 2398", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 161-163.

เด็กหัดละครผู้หญิง ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นไม่ทรงโปรดละคร จึงไม่มีละครในราชสำนักและยังทรงแข่งไม่ให้ผู้อื่นเล่น แม้กระนั้นก็มีแอบเล่นกันหลายราย¹

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระมัดระวังเช่นกันที่จะไม่ให้พระมหากษัตริย์ของคุณของพระองค์กลับกลายเป็นการลดพระเกียรติยศให้เจ้านายและขุนนางที่เสมอ ทรงออกกฎหมายให้เครื่องแต่งกายละครเพ็ญละครวังหลวง รวมทั้งทรงห้ามเขียนข้างในละครเป็นข้างเผือก²

2) พระสงฆ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการดำรงความเป็นผู้นำและศูนย์กลางรัฐในการปฏิรูปพุทธศาสนาโดยให้สถาบันสงฆ์มีเอกภาพและจงรักภักดีต่อพระองค์ ประสพการณ์ที่พระองค์มาสู่อำนาจทางการเมืองได้จากสมณเพศนั้น ทำให้ทรงพยายามพัฒนาสถาบันสงฆ์ให้อยู่ในรูปองค์กรที่จะรองรับนโยบายทางศาสนาและการเมืองจากกษัตริย์มากกว่าเป็นสถาบันที่สามารถตัดสินคุณค่าของพุทธธรรมได้อย่างอิสระ แต่การจะทำเช่นนั้นได้ พระองค์ต้องสร้างความยอมรับจากพระสงฆ์มหานิกายเสียก่อนด้วยความพยายามสร้างภาพพจน์ว่าทรงปฏิบัติต่อทั้งสองนิกายอย่างเท่าเทียมกัน เช่นในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีซึ่งเป็นพระสงฆ์มหานิกายก็มีส่วนสำคัญในพิธี³ การตั้งพระราชาคณะก็ทรงพิจารณาจากทั้งธรรมยุตและมหานิกาย⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามประสานรอยร้าวกับพระพุทธรักษาจารย์ (ฉิม) พระมหานิกายที่เคยมีเรื่องกับพระองค์ในสนามสอบ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ พระพุทธ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 162. และ "ประกาศห้ามไม่ให้ทำข้างเล่นละครเป็นข้างเผือก พ.ศ. 2397". ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 132.

³ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394) เลขที่ 45 สมุคพระราชพิธีบรมราชาภิเษก.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 50.

โฆษาจารย์เกรงพระราชอาญา เตรียมจะกลับไปอยู่ถิ่นเดิม แต่กลับปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงถือโทษ ทรสยกย่องว่าท่านบุญพระปริยัติธรรมมาก โปรดฯ ให้เลื่อนฐานันดรเป็น สมเด็จพระพุทธิโฆษาจารย์ ตำแหน่งเจ้าคณะกลางมาครองวัดมหาธาตุฯ สมเด็จพระพุทธิโฆษาจารย์ (ฉิม) มีความเลื่อมใสในพระคุณธรรมที่ไม่ทรงพยายามว่าพระองค์ทรงเป็นบัณฑิตโดยแท้ จึงแต่งคาถาถวายพระพรอันขึ้นต้นด้วยบท ยี่ ยี่ เทวมนุสฺสานัน มงฺกคลตฺถาย ภาสิตฺถิ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ และโปรดฯ ให้พระสงฆ์สวดคาถานั้นข้างท้ายพระปริตต่อมา¹

ด้วยความกลัวว่าพระสงฆ์จะแตกแยกกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้สงฆ์ธรรมยุตรวมอยู่ในคณะกลางของกรมหมื่นนุชิตสิรินทรตามเดิม ไม่ได้ใช้ความเป็นภิกษุวิเศษแผ้วแผ่ให้กว้างออกไป ทรงมีรับสั่งว่าพระสงฆ์ทั้งสองนิกายในคณะกลางคือมหานิกายและธรรมยุตให้ถือเป็นอย่างเดียวกัน ให้พิจารณาารวมกันทั้งสองนิกาย การตั้งพระราชอาชญาพิจารณาจากอายุพรรษาและคุณธรรม ไม่ให้ใช้นิกายพิจารณา²

อย่างไรก็ตาม คนก็แสดงความเลื่อมใสในคณะธรรมยุตกันแพร่หลาย จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระแวงว่าจะเป็นการเลื่อมใสเอาหน้า ถึงกับทรงห้ามปรามเจ้านายที่เคยให้ลูกหลานบวชเป็นมหานิกายมาก่อนก็ให้บวชไปตามนั้น มิให้บวชเป็นธรรมยุตีกา ด้วยทรงเกรงจะเกิดความแตกแยกในชาติ ธรรมยุตมีมากก็ย่อหย่อน มหานิกายก็จะลำบากใจ สมเด็จพระบรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเคยไต่ถามท่านผู้ใหญ่แล้วว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้พระสงฆ์ธรรมยุตสักพันเคียว ไม่ให้มากกว่านั้น³

¹ สมเด็จพระบรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 88-90.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 195.

³ ดายพระหัตถ์สมเด็จพระบรมพระยาคำรงราชานุภาพ หลุ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ วันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2477, ใน สารสนสมเด็จ เล่ม 4, หน้า 79.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์แล้วนั้น พระสงฆ์
 ธรรมยุตทำฎีกาขอหมแหวกอย่างเดิม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงโปรด
 ให้เป็นไปตามนั้น พร้อมกับทรงประกาศนโยบายว่า อะไรที่เป็นกิจของสงฆ์จะไม่ทรงเกี่ยว
 ของ เพียงแต่ให้พระสงฆ์ประพฤติ อยู่ในวินัยสิกขาบท ไม่คิดการมาปหยาบซ่า ไม่เกี่ยว
 ของกับการแผ่นดิน¹ การบริหารงานคณะสงฆ์นั้นทรงเลือกให้พระสงฆ์ตามคุณธรรมความ
 สามารถ จะเห็นได้จากทรงตั้งกรมหมื่นนุชิตชิโนรสขึ้นดำรงตำแหน่งองค์สกลมหา
 สังฆปริณายก (ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชปัจจุบัน)² และโปรดให้ตามตัวพระมหาโต
 พระสงฆ์มหานิกายที่มีชื่อเสียงเข้ามาช่วยทำนุบำรุงพระศาสนา โดยโปรดฯ ให้เป็นพระ
 ราชาคณะที่พระธรรมกิติเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงระมัดระวังไม่ให้พระมหานิกายน้อยใจว่าทรงใช้พระราชอำนาจ ในคราวที่
 พระอโนมณีกลับไปครองวัดปทุมคงคาวัดเดิมของท่านก่อนบวชแปลงเป็นธรรมยุตนั้น ทรง
 ทรัสห้ามมิให้ไปแปลงวัดปทุมคงคาเป็นวัดธรรมยุต ด้วยทรงเกรงใจพระสงฆ์มหานิกาย
 ท่านจึงเป็นธรรมยุตแต่องค์เดียว พระฐานานุกรมเป็นมหานิกายหมด⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่าศาสนาในเวลานั้นก็ยังเสื่อมโทรม เนื่องจากมีพระสงฆ์เป็น
 จำนวนมากบวชหลาภสักการะจากศาสนา และกระทำอุลามกต่าง ๆ ไม่มีศรัทธาจะให้

¹ "ประกาศว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
 พ.ศ. 2401 - 2404, หน้า 189. และ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8, หน้า 222.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 50-53.

³ ชวัชชัย กิศรางกูร ณ อยุธยา, สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต พรหมรังสี) วัด
ระฆังโฆสิตาราม, หน้า 570-571.

⁴ "ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ หลุสมเด็จเจ้าฟ้ากรม
 พระยานริศรานุวัดติวงศ์ วันที่ 21 กค. 23" ใน สารสนสมเด็จ เล่ม 22, หน้า 202.

เป็นประโยชน์ชั่วนี้ชั่วหน้า¹ แต่กฎหมายพระสงฆ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศใช้ในปีที่เสวยราชย์ก็ยังไม่มีความคุ้มครองพระสงฆ์เข้มงวดนัก อาจเป็นไปได้ว่ายังไม่ทรงต้องการสร้างความขัดแย้งระหว่างพระองค์กับพระสงฆ์มหานิกายจนกว่าพระราชอำนาจจะมีมั่นคง สันนิษฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เวลา รื้อฟื้นความสัมพันธ์กับพระสงฆ์มหานิกายอยู่ประมาณ 1 ปี พ.ศ. 2395 พอดีเกิดเหตุ เถรจีนวัดทองเพลงแดงผู้มีชื่อแล้วหนีไป จึงเริ่มออกกฎหมายควบคุมพระสงฆ์ห้ามมิให้บวช กุลบุตรอายุพ้น 24 ถึง 70 เป็นเถรเป็นเณร² แต่การออกกฎหมายควบคุมพระสงฆ์นั้น มิได้ระบุในกายและมักทรงอ้างว่า เพื่อมิให้นานาประเทศหมิ่นประมาทได้³ นอกจากนี้ ยังมีการวางระเบียบโดยทั่วไปให้พระสงฆ์ทั้งสองนิกายปฏิบัติให้เหมือนกัน เช่น วิถีนั่ง กรานกรฐินและอนุโมทนา⁴ และให้เพิ่มเติมหลักวิธีสวดทำนองขรรคมยุตลงในการสวดพิธี ตรุษ⁵

การดูแลกิจการทางศาสนาในช่วงที่สมเด็จพระมหาสมณ กรมพระปรมาธิบดี ชิโนรสยังดำรงพระชนม์อยู่นั้น ส่วนใหญ่มาจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาธิบดีชิโนรสทรงชรามากแล้ว และเมื่อทรงสิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2396 ตำแหน่งสังฆราชก็ว่างลง เนื่องจาก

¹"ประกาศว่าด้วยเรื่องฟ้องหาปราชิก พ.ศ. 2396", ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 70.

²"ประกาศเรื่องเถรจีนแดงผู้มีชื่อแล้วหนีไป และห้ามมิให้บวชกุลบุตรอายุพ้น 24 ถึง 70 เป็นเถรเป็นเณร พ.ศ. 2395", เรื่องเดียวกัน, หน้า 40-42.

³"ประกาศห้ามมิให้ชักสือแลชวนภิกษุสามเณรประพฤตินาจาร", เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

⁴"ประกาศเรื่องให้พระสงฆ์นั่งเป็นระเบียบในเวลากรานกรฐินและโมทนากรฐิน พ.ศ. 2395" ใน ประชุมกฎหมายประจำศก

⁵แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 10, หน้า 663.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงสถาปนาพระภิกษุองค์ใดขึ้นดำรงตำแหน่งนี้เลย ซึ่งอาจเป็นเพราะไม่ทรงเห็นพระสงฆ์องค์ใดจะเป็นที่เคารพของทั้งสองนิกาย และเป็นที่ยอมรับของพระทัยเช่นสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสก็เป็นได้ การดูแลพระพุทธรูปศาสนาสืบอยู่ในความรับผิดชอบของพระองค์โดยปริยายจนดูเหมือนกับทรงดำรงตำแหน่งกษัตริย์และสังฆราชในขณะเดียวกัน ที่น่าสนใจคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามเน้นความสำคัญของพระพุทธรูปหามณเฑียรต้นปฏิมากรในฐานะพระพุทธรูปคู่บุญบารมีของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ที่จะปกป้องคุ้มครองให้ราชอาณาจักรพ้นจากภัยอันตรายทั้งปวงได้¹ ทรงโปรดให้พระสงฆ์มาบูชาพระพุทธรูปหามณเฑียรต้นปฏิมากรในวันอุโบสถ² และพระองค์ได้ทรงบริจาคนิเวศน์ใหญ่ประดับพระอุณาโลมพระพุทธรูปหามณเฑียรต้นปฏิมากร³ อาจเป็นไปได้ว่าทรงอาศัยพระพุทธรูปหามณเฑียรต้นปฏิมากรเป็นศูนย์รวมใจของพุทธศาสนิกชนและเป็นสื่อเชื่อมระหว่างพระองค์กับพระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร

การแสดงออกว่าทรงอุปถัมภ์ทั้งสองนิกายอย่างเท่าเทียมกันนั้น รวมความถึงการบูรณะปฏิสังขรณ์ปูชนียวัตถุสถานทางพุทธศาสนาด้วย ทั้งในกรุงและหัวเมืองโดยไม่เลือกนิกายของวัด แต่จะพิจารณาจากทางศาสนาและความนิยมสักการะของราษฎร ปูชนียวัตถุสถานสำคัญที่ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ในรัชกาลนี้มี พระปฐมเจดีย์เมื่อ

¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, "ประกาศวันสวดมนต์พระราชาพิธีถือน้ำ", ใน ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 1, หน้า 8-19.

² "ประกาศให้พระสงฆ์มาบูชาพระแก้วมรกตในเดือน 8 แรม 8 ค่ำ พ.ศ. 2396", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 82.

³ "ประกาศพระราชทานส่วนพระราชกุศลในการที่ทรงบริจาคนิเวศน์ใหญ่ประดับพระอุณาโลมพระพุทธรูปหามณเฑียรต้นปฏิมากร พ.ศ. 2397", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 118-121.

พ.ศ. 2396¹ วัดพนัญเชิงที่อยู่อยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2397² และพระราชทานผ้าไตรพระ
กฐินยังพระอารามหลวงในกรุงและหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทุกปี³

ปรากฏว่าความพยายามในการสร้างความสามัคคีในหมู่สงฆ์ทั้งสองนิกายและ
ความจงรักภักดีต่อพระองค์นั้นได้รับผลสำเร็จเพียงประการแรก ส่วนประการหลังนั้นแม้
จะไม่มีปฏิกริยาต่อต้านพระองค์อย่างเห็นได้ชัด แต่พระมหานิกายก็มีได้แสดงความสัมพันธ์
ที่สนิทสนมกับพระองค์ด้วยการเยี่ยมเยียนเอาใจใส่ในทุกข์สุขของพระองค์เหมือนแผ่นดิน
ก่อน ๆ หรือแม้จะไม่สนใจที่จะปฏิบัติตามพระราชประสงค์นัก เช่นในเรื่องที่ทรงโปรดให้
ครองผ้าที่ทรงถวายเป็นสํารับมาพร้อม ๆ กัน แต่ก็ไม่สำเร็จจนต้องทรงท้อว่าด้วยความ
น้อยพระทัย สาเหตุหนึ่งนั้นอาจเนื่องมาจากความไม่พอใจในกฎหมายพระสงฆ์ที่เคร่งครัด
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ไปขัดกับผลประโยชน์และความเคยชินของ
พระสงฆ์ส่วนใหญ่ก็เป็นได้ จึงมีเสียงบ่นอุบอุบ ๆ จนทรงทราบว่า "ทุกวันนี้ฟ้องร้องกัน
วุ่นวายนัก เป็นที่รอนอกสมณพราหมณาจารย์ เป็นการไม่สบายเพราะเป่นปลายพระพุท
ศาสนา"⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้เหตุผลเป็นการปลอบพระทัย
พระองค์เองว่า ทรงรู้ทันพระสงฆ์มากไป พระสงฆ์หลอกลวงไม่ได้ จึงไม่เข้าหา⁵ และ
อาจเป็นด้วยเหตุนี้เอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงไม่อาจตั้งฐานทาง
ศาสนาเดิม คือ คณะสงฆ์ธรรมยุตที่จงรักภักดีต่อพระองค์ได้ และทรงพยายามหาฐานทาง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 463-
469.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 485.

³ ห.จ.ช., ก.ท. ร.4 เล่ม 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394) สารตราถึง
เมืองนครศรีธรรมราชและพัทลุง, หน้า 191-192.

⁴ หองสมุดควชิรญาณ, หมวกธรรมคดี หมู่พระราชนิพนธ์คัดพระราชนิพนธ์ว่าด้วย
เรื่องหลักพระศาสนา เลขที่ 6 คู่ 107 มัดที่ 75.

⁵ ประชุมพระราชปจฉา, หน้า 247.

ศาสนาเพิ่มเติมด้วยการสนับสนุนให้เจ้านายผนวชในพุทธศาสนา ส่วนเจ้านายที่ผนวชอยู่แล้ว ก็ทรงพระราชทานสมณศักดิ์ให้ตามควรแก่คุณความรู้ ทรงยกย่องเจ้านายที่ทรงผนวชว่ามีความชอบเหมือนชกโยงพระราชวงศ์ให้เป็นญาติกับพระศาสนา¹ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระปรมาภิไธยชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว คณะธรรมยุตจึงแยกตัวเป็นอิสระไม่ได้ขึ้นเป็นกิ่งของคณะกลางเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาภิไธยชิโนรสยังทรงพระชนม์อยู่ ผู้ที่ยังคับบัญชาคณะธรรมยุตคือ กรมหมื่นบวรวัจน์สุริยพันธ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) ที่เคยรวมก่อตั้งคณะสงฆ์นี้มากับพระองค์²

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามที่จะปฏิรูปพุทธศาสนาให้มีการศึกษาในลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์ธรรมชาติมากขึ้นตามลักษณะที่ปรากฏในหนังสือกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นั้น พระองค์ก็มีพระราชประสงค์จะให้องค์กรคณะสงฆ์มีความประพฤติน่าเลื่อมใส เคร่งครัดในพระวินัยและทรงความรู้ทางด้านพระปริยัติธรรมพอที่จะเป็นหลักในการเผยแพรศาสนาพุทธแบบใหม่ออกไป ซึ่งหมายถึงพระเกียรติยศและความเป็นศูนย์รวมใจแห่งชาติของพระองค์ก็ได้แผ่ขยายไปพร้อมกันด้วย เมื่อเทียบความพร้อมระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตกับมหานิกายแล้ว พระสงฆ์ธรรมยุตมีความพร้อมมากกว่าเนื่องจากพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสอดคล้องกับคุณสมบัติของพระธรรมยุตอยู่แล้ว และพระสงฆ์ธรรมยุตยังมีข้อได้เปรียบพระมหานิกายคือ มีความใกล้ชิดและผูกพันอย่างแน่นแฟ้นกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมักทรงเลือกพระธรรมยุตที่พระองค์ทรงคุ้นเคยและเห็นความสามารถให้เป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ คือ ส่งกลับไปเผยแพรพุทธศาสนาตามที่ต่าง ๆ ที่ทรงเห็นสมควร เช่น ไปสถาปนาธรรมยุตินิกายที่ลังกาทวีป

¹ เปรียญรัชกาลที่ 5, ภาคที่ 1 พิมพ์แจกในงานศพพระธรรมทานาจารย์ (หรุ่น) ราชาคณะ วัดสระเกษ เมื่อปีวอก พ.ศ. 2463 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2463), หน้า 7.

² แถลงการณ์ก่อนนำออกพระราชบัญญัติปกครองสงฆ์, ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 2 พ.ศ. 2457, หน้า 14.

เมื่อ พ.ศ. 2394 แต่บังเอิญคณะสงฆ์ลังกาแตกแยกกันเองจึงไม่สำเร็จ¹ และส่งพระอมราภิรักขิต (เกิด) เป็นสมณทูตพร้อมด้วยพระสงฆ์อีก 5 รูปไปเมืองเขมร เพื่อนำพระไตรปิฎกไปให้ 40 คัมภีร์ และเพื่อตรวจสอบพระไตรปิฎกภาษาเขมรในปี พ.ศ. 2397² ลักษณะการเผยแผ่ที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่มีผลต่อความมั่นคงของรัฐบาลกลางและสถาบันกษัตริย์ คือ การส่งพระธรรมยุทกลับไปเผยแผ่ศาสนาตามภูมิภาคต่างๆ เช่น ส่งท่านพันธุโล (ดี) กลับไปสร้างวัดธรรมยุต คือ วัดสุปฏิหารามที่จังหวัดอุบลราชธานี เป็นแห่งแรกของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อ พ.ศ. 2396³ และต่อมาปี พ.ศ. 2397 ก็ทรงส่งพระครูใบฎีกา (เอม) ข้าหลวงเดิมชาวเมืองเพชรบุรีไปครองวัดเขมาวาสมนารามใกล้พระนครคีรี⁴

ส่วนมากวัดธรรมยุตที่ขยายออกไปในรัชกาลของพระองค์จะได้รับความสำเร็จด้วยดี เนื่องจากช่างงานที่มีประสิทธิภาพขององค์กรจัดตั้งธรรมยุตอันมีศูนย์กลางที่วัดบวรนิเวศ และได้รับความสนับสนุนอย่างดีจากเจ้าเมืองกรมการตามพระราชนิยมของกษัตริย์คณะสงฆ์และวัดธรรมยุตจึงเป็นองค์กรที่พัฒนาขึ้น เป็นตัวเชื่อมระหว่างราชธานีกับส่วนภูมิภาค ด้วยการปฏิบัติตามหลักการที่ว่า "วัดจะเป็นแหล่งสร้างวัตถุและสร้างคนให้มีคุณลักษณะอย่างที่ชาติพระศาสนาต้องการ"⁵

แม้พระสงฆ์ธรรมยุตส่วนใหญ่จะเป็นผู้รับสนองพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็มีพระมหานิกายที่ทรงคุณธรรมบางองค์ที่ได้รับความเคารพอย่างสูงจากสังคมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญ และมอบหมายงานให้ปฏิบัติที่มีบทบาทเด่นคือ พระธรรมกิติ หรือต่อมาคือสมเด็จพระพุฒาจารย์

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า 91.

² นันทนา วัฒนสุข, "บทบาทสมเด็จพระมหาสมณเจ้า...", หน้า 106.

³ ประวัติวัดสุปฏิหาราม, หน้า 32.

⁴ ห.จ.ช., ร.5 ศ.8/2 ประวัติพระราชาคณะและเปรียญเมืองเพชรบุรี (18 กค. - 17 ตค. 128) หน้า 4.

⁵ ประวัติวัดสุปฏิหาราม, หน้า 33 และ 70.

(โต พรหมรังสี) มีเกร็ดเล่ากันว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์โต ถวายกราบบังคมทูลเตือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางอ้อมในกรณีที่ท่านเห็นไม่สมควร เช่น เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยน้ำจิ้ม หรือทรงละครในระดับที่ท่านเห็นว่ามากเกินไป ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับฟังและปฏิบัติตาม แสดงว่าพระองค์ทรงฟังเสียงสะท้อนจากคณะสงฆ์อยู่มาก แต่เลือกปฏิบัติเฉพาะที่เป็นประโยชน์และสมควร¹

3) สามัญชน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางพระองค์เป็นที่พึ่งอันร่มเย็นแก่สามัญชนอันประกอบด้วยราษฎร ราษฎรในเมืองประเทศราช และชาวต่างประเทศที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เช่น ชาวจีนและชาวตะวันตก พระราชทานสิทธิขั้นพื้นฐานคือเสรีภาพในการนับถือศาสนา และทรงอุปถัมภ์ศาสนาอื่นเช่น คริสต์ อิสลาม และพราหมณ์ตามสมควร² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่ในทุกข์สุขและวิถีชีวิตของราษฎรมาก ราษฎรประเทศราชได้รับพระมหากรุณาธิคุณเท่าเทียมกับราษฎรไทย คงจะเห็นจากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิทเมื่อไปตีเชียงตุง ทรงเตือนไม่ให้ข้าราชการแบ่งแยกระหว่างไพร่ไทยกับไพร่ประเทศราช ให้เกิดความรู้สึกเหมือนแม่เอาเปรียบ ทรงชี้ให้เห็นธรรมชาตินิสัยว่า ไม่ว่าราษฎรประเทศใด ย่อมเกรงกลัวภัย 3 ประการ เช่นกัน คือ "การทัพศึก 1 ความไข้ 1 เข้ายากหนักแพง 1" ฉะนั้นการปฏิบัติต่อราษฎรในเมืองประเทศราชจะต้องเอาใจเขามาใส่ใจเราให้มาก "อย่าให้มันเสียใจแก่กร้านักจึงจะดี"³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่ในด้านการประกอบอาชีพของราษฎร โดยเฉพาะทางด้านการเกษตร คือการทำนา ทำสวน ไปรษณีย์ให้เจ้าเมือง

¹ วิชาชัย อิศรางกูร ณ อยุธยา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) วัดระฆัง, หน้า 604, 673.

² "ทรงคัดค้านข้อความบางข้อในพระคัมภีร์ไบเบิล", ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 115.

³ "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท พ.ศ. 2395", พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 4-5.

กรรมการรายงานน้ำฝนต้นข้าวให้ทรงทราบ ถ้ามีปัญหาเกิดขึ้น เช่น น้ำมาก หรือน้ำน้อยจะทรงสั่งเจ้านายและข้าราชการจากส่วนกลางไปทำการแก้ไขในเรื่องการชลประทาน หรือทรงสั่งการให้เจ้าเมือง กรรมการเมืองทำหน้าที่ในการแก้ปัญหา¹ ในด้านการทำสวน ทรงโปรดฯ ให้จัดหาพันธุ์ไม้บางชนิดไปปลูกตามที่ต่าง ๆ เช่น ให้เจ้าเมืองกาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี มารับต้นรวงและกาแพจากกรุงเทพฯ ไปปลูกไว้ และให้รายงานการเจริญเติบโตของพืชเหล่านี้เข้าไปให้ทรงทราบด้วย² ทรงกวัดขันให้เจ้าเมืองกรรมการเอาใจใส่ในการทำนาของราษฎร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ที่ติดตามผลงานและโปรดฯ ให้ข้าราชการจากส่วนกลางไปตรวจการและรายงานสภาพตามหัวเมืองเสมอ ทรงกวัดขันมิให้ข้าราชการข่มเหงราษฎร³ และห้ามเจ้าภีนาเยากรมมิให้เรียกเก็บภาษีอากรเกินกว่าพิกัดอัตราที่กำหนดไว้ ในกรณีที่เกิดภัยธรรมชาติ ฝนแล้งหรือน้ำท่วมจนไร่นาเสียหาย ก็พระราชทานยกส่วนที่เสียไปนั้นมิได้เอาค่านาแก่ราษฎร⁴ ทรงประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ที่เป็นการบำรุงขวัญและกำลังใจของราษฎรผู้ประกอบการเกษตร

¹ ห.จ.ช., ก.ห. ร.4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2395) สารตราว่าควยให้พระยาอาหารบริรักษ์กำกับข้าหลวงเสนาเมืองปทุมธานี นครเขื่อนขันธ์.

² ห.จ.ช., ก.ห. ร.4 เล่ม 7 จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397) สารตราว่าควยประกาศให้ตรวจต้นรวง กาแพ และเป่าร้องให้ราษฎรทำนา.

³ ห.จ.ช., ก.ห. ร.4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2395) สารตราว่าควยให้พระยาอาหารบริรักษ์กำกับข้าหลวงเสนาเมืองปทุมธานี นครเขื่อนขันธ์.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

เช่น พระราชพิธีที่ขมขลและจรดพระนังคัล พระราชพิธีพืชมงคล¹ พระราชพิธีต่าง ๆ นี้ประกอบทั้งในกรุงและหัวเมืองบางเมือง ปรากฏว่าได้รับความนิยมนจากราษฎรมาก โดยเฉพาะพระราชพิธีที่ขมขลและจรดพระนังคัลนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยโปรดฯ ให้ส่งคนไปพิสูจน์ว่ามีเมล็ดข้าวในพระราชพิธีหลงเหลือบ้างไหม ปรากฏว่าคนเก็บไปหมด² พระองค์ยังเป็นผู้เตือนชาวนาหลวงหน้าถึงฤดูกาลคินฟ้าอากาศที่อาจเปลี่ยนแปลงไป

ด้านการรักษาความสงบภายในนั้น ทรงให้ความสำคัญในด้านการปราบปรามโจรผู้ร้ายในกรุงและตามหัวเมือง ทั้งยังทรงออกประกาศเตือนให้ราษฎรรู้จักระมัดระวังภัยอันอาจเกิดกับชีวิตทรัพย์สินได้ เช่น อัคคีภัยหรือโจรภัย จะเห็นได้จากในประกาศให้ระวังเพลิงไหม้ พ.ศ. 2397³ ประกาศว่าควยคนพาลเสพสุราในวันสงกรานต์ พ.ศ. 2398⁴ ในปีเดียวกันนั้นมีประกาศอย่าให้เชื่อการหลอกซึ่งอ้างอำนาจผี⁵ และทรงเตือนให้ราษฎรพิจารณาเอกสารที่มีผู้นำมาอ้างว่าเป็นของทางราชการให้ถ้วนถี่ก่อน อย่าเพิ่งหลงเชื่อและทำตามทันที⁶

¹ท.จ.ช., ก.ท. ร.4 เล่ม 5 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) สารตราว่าควยให้ชาหลวงออกไปประกาศให้ราษฎรทำนา.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 423.

³เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 130.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 175.

⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 179.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักพระราชเหตุที่ว่า ราษฎรในเวลานั้นยังได้รับทุกข์อยู่ เนื่องจากระบบไพร่ และกระบวนการยุติธรรมก็ไม่มีประสิทธิภาพ บรรดาพลเมืองที่เป็นไพร่นั้น ไพร่หลวงเป็นพวกที่ลำบากมากที่สุด เพราะเป็นเหมือนของกลาง มุสนายจะใช้โดยไม่ถนอมน้ำใจ ในขณะที่ไพร่สมเปรียบเสมือนสมบัติส่วนตัวของมุสนายที่ได้รับพระราชทานจากกษัตริย์ มุสนายจึงมักเอาใจไพร่สมเพื่อให้อยู่กับตนนานที่สุดและสืบทอดมรดกให้ลูกหลานได้¹ ไพร่ที่อยู่ต่างเมืองห่างไกลออกไปยิ่งได้รับการกดขี่มากขึ้นเนื่องจากอยู่ห่างจากพระราชอำนาจที่จะควบคุมความประพฤติของมุสนาย² นอกจากมุสนายแล้ว เจ้าภานายอากรก็เป็นอภิสิทธิชนอีกประเภทหนึ่งที่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรด้วยการ เรียกเก็บอัตราภาษีอากรเกินกว่าพิกัด และมักจะตั้งค่านเรียกภาษีซ้ำซ้อนหลายค่าน³

ในการแก้ไขความเดือดร้อนของไพร่นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำอย่างระมัดระวังที่จะไม่ให้กระทบกระเทือนผลประโยชน์ของมุสนาย⁴ การเลิกระบบไพร่ในพระราชดำริของพระองค์เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ความไม่พร้อมหลายค่านที่เป็นพื้นฐานของสังคม นับตั้งแต่ระบบเศรษฐกิจที่ไม่เอื้อกับการ

¹ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 (พ.ศ. 2400) เลขที่ 98 ชื่อหนังสือเรื่อง เชิญกระแสพระราชดำริปรึกษาข้าราชการผู้ใหญ่ เรื่องไพร่หลวง.

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7, หน้า 1.

³ กรมศิลปากร, "ประกาศให้ตั้งที่เก็บภาษีอยู่กับค่าน พ.ศ. 2408", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 294 - 295.

⁴ ห่องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เลขที่ 82 ว่าด้วยความเล่าลือ 3 ประการแลว่าความงสุดต่างประเทศได้เงินเดือน.

ปกครองแบบอื่น ผลประโยชน์ที่มุนายได้รับในระบบไพร่ และข้อสำคัญคือค่านิยมของไพร่เองที่ยังมีความพอใจในการสร้างความหวังว่าวันหนึ่งตนจะได้โตเท่าเทียมมุนายบ้าง¹ วิธีการบรรเทาความเดือดร้อนของไพร่ตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติคือ ผ่อนคลายความลำบากให้ไพร่หลวง ด้วยการพระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม หรือพระราชทานส่วนลดให้แก่ไพร่หลวงบางหมู่ที่ทำงานหนักกว่าพวกอื่น ๆ² ใช้จ่ายงานเงินรับจ้างทำงานโยธาเพื่อลดงานของไพร่หลวงลง³ ทรงสั่งให้ไพร่ระมัดระวังในการเสียค่าอากร ภาษี ไม่ให้จ่ายเงินเกินกว่าอัตราที่กำหนดไว้ และถ้าหากไพร่ได้รับความเดือดร้อนอย่างไรจากการข่มเหงของมุนาย วิวาทกันเอง หรือเจ้าภาษีนายอากรชู้ครีตมากเกินไป ให้ทำฎีกาทูลเกล้าฯ ต่อพระองค์ได้ หากไม่พอใจการตัดสินคดีของตระลาการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญต่อการถวายฎีกามาก ทรงออกประกาศชี้แจงถึงรายละเอียดในการเขียนฎีกาถวายและเวลาที่จะเสด็จออกรับฎีกา พระองค์ พระราชทานเงินเป็นค่าหมึกค่ากระดาษแก่คนที่จะมาถวายฎีกาค้ำช่วย และถ้าหากคดีนั้นชนะก็จะโปรดฯ พระราชทานเงินเพิ่มให้อีก⁴ นับเป็นความพยายามในการขจัดความทุกข์ยากของราษฎรที่ทรงทราบมาแต่ก่อน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยติดตามความทุกข์สุขของราษฎรอยู่เสมอ การเสด็จประพาสหัวเมืองเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อ

¹ เรื่องเดียวกัน.

² ห.จ.ช., ก.ท. ร.4 เล่ม 5 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เลขที่ 9 สารตราว่าค้ำช่วยตั้งข้าหลวงเสนาออกไปประเมินนาหัวเมือง.

³ ห.จ.ช., ก.ท. ร.4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 สารตราว่าค้ำช่วยให้ข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองผู้มีฝีมือจีนเรียกเอาค่าแรง.

⁴ เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 121, 123, และ 163.

พระองค์ที่จะทอดพระเนตรสภาพความเป็นอยู่ที่แท้จริงของราษฎร เมื่อพระองค์ทรงทราบความก็มักจะมีพระราชดำริแก้ไขความทุกข์ร้อนของราษฎรแต่ละแห่งออกมา เช่น เรื่องการเลิกอากรตลาดนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงฟังจากเสนาบดีเพียงอย่างเดียว แต่พระองค์เสด็จไปตามแม่ค้าที่ตลาดท่าพานครปฐม ด้วยพระองค์เอง ในคราวที่เสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ เมื่อทรงทราบทุกข์เดือดร้อนอันเกิดจากการเสียอากรตลาด ก็โปรดฯ ให้ยกเลิกเสีย แต่มีข้อแม้ให้แม่ค้าเหล่านั้นนำดอกไม้ธูปเทียนเข้ามาบูชาพระพุทธรูปที่วัดนั้นในวันอุโบสถคือ¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ที่จะพระราชทานความสนทนสนมและแสดงพระมหากรุณาธิคุณแก่ราษฎรในโอกาสต่าง ๆ ให้ราษฎรเกิดความมั่นใจว่าพระองค์เป็นที่พึ่งอย่างแท้จริง เช่น ทรงแสดงความเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมโดยผ่านทางประกาศต่าง ๆ ที่สำคัญคือ ประกาศสงกรานต์ประจำปีนั้น เป็นปฏิทินที่อำนวยความสะดวกแก่ราษฎรเป็นอย่างดี พระองค์ทรงร่วมกิจกรรมทางพุทธศาสนากับราษฎร เช่น ในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ เช่น พระปฐมเจดีย์ วัดพนัญเชิง ทรงโปรดฯ ให้ราษฎรเข้าเฝ้าได้ใกล้ชิดเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ทรงโปรดฯ เป็นประจำแก่ราษฎรในเมือง และหัวเมืองในเวลาเสด็จออกตรวจราชการ²

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 3-8.

² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, "ประกาศเทวคาเวลาเข้าก่อนถวายพระ เป็นพิธีพิเศษเมื่อเสด็จกลับแต่เมืองจันทบุรี", ใน ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2, หน้า 218.

ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับราษฎรของพระองค์ดำเนินไปด้วยดี พระองค์ทรงระวังเสมอที่จะไม่กระทำการใด ๆ ให้ราษฎรเดือดร้อน อันจะมีผลต่อความจงรักภักดีที่มีต่อพระองค์ด้วย ถ้าหากเรื่องใดที่ออกประกาศเป็นกฎหมายแล้วเกิดผลเสีย พระองค์ก็พร้อมที่จะยกเลิกเสีย โดยไม่เกรงจะเสียพระเกียรติยศ เช่น เรื่องที่ประกาศให้ราษฎรเรียกกะปิ น้ำปลาว่า เยื่อเคย น้ำเคย แต่ราษฎรก็ทำไม่ได้เพราะเรียกกะปิ น้ำปลาชินปาก จนถูกมุลนายปรับเสียเงินได้รับความเดือดร้อน ถึงกับต้องทรงออกประกาศอีกฉบับหนึ่งให้เรียกได้ตามปกติ นอกจากในคำกราบบังคมทูล¹

จากรูปแบบความสัมพันธ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีต่อพลนิกรของพระองค์จะเป็นไปในรูปการใช้พระคุณมากกว่าพระเดช แต่ในบางวาระพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงแสดงถึงพระบรมเดชานุภาพให้ประจักษ์เช่นกัน เช่น การจับพระราชพิธีพยุหยาตราเลียบพระนครทั้งทางสถลมารคและชลมารค หลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งแต่เดิมมีเพียงทางสถลมารคก็อาจตีความได้ว่า ทรงต้องการให้บรรดาเจ้าประเทศราช เจ้าเมืองต่าง ๆ และพลนิกรของพระองค์ เห็นแสนยานุภาพทางทหารซึ่งอยู่ในกระบวนพยุหยาตราเห็นว่าไทยมีอาวุธปืนที่ทันสมัยแบบยุโรปทั้งกองทัพบกและเรือ²

กระบวนพยุหยาตรานี้จัดอีกครั้งอย่างใหญ่โต ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหิ้งของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านาย เพื่อแสดงให้เจ้าเมืองประเทศราชที่เข้าร่วมในงานเห็นว่า ไทยยังมีพระ

¹ กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 46-49.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 29-32.

บรมวงษานุวงศ์อยู่มากเป็นเกียรติยศแผ่นดิน¹

การแสดงออกถึงกำลังทางทหารครั้งสำคัญคือ การยกทัพไปตีเชียงตุง เมื่อ พ.ศ. 2395 โปรดฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นแม่ทัพ ในครั้งนั้นมีทั้งกองทัพแบบเดิมและกองทหารซึ่งฝึกอย่างยุโรปด้วย แม้จะไม่ประสบความสำเร็จทางทหารสมความมุ่งหมาย แต่ก็เปรียบเสมือนการซ้อมรบครั้งใหญ่ที่ไทยก็ได้พ่ายแพ้ นอกจากนั้นการที่กรมหลวงวงศาธิราชสนิทได้นำพระแก้วมรกตจากเชียงแสนมาถวาย ในคราวที่เลิกทัพกลับจากเชียงตุง ก็ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีทางแสดงออกในพระบารมีว่า พระแก้วมรกตที่ได้นี้เป็นมงคล เป็นนิมิตว่าจะได้ช้างเผือกในเวลาต่อมา เช่นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนากองทัพและอาวุธของแผ่นดินให้เป็นกองกำลังอาวุธสมัยใหม่ ทรงสั่งปืนมาใช้ในราชการเพิ่มขึ้นจากปืนกระสุน 10 นิ้วของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ทรงสั่งเข้ามามีปืนกระสุน 8 นิ้ว 12 นิ้ว ปืนเพาลิง ปืนอามสตรอง กระสุนหนัก 40 ปอนด์ และ 12 ปอนด์ ปืนทองเหลือง ปืนหลังข้าง ปืนคาบศิลา ปืนไรเฟิลฉนวนทองแดง และโปรดฯ ให้ต่อเรือรบกลไฟไว้สำหรับพระนคร³

ข) หน้าที่ของกลุ่มชนต่าง ๆ ที่ควรปฏิบัติ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งพระทัยทำหน้าที่พระเจ้าแผ่นดินอย่างดีแล้ว ทรงมีพระราชดำริว่า ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินก็ควรจะระลึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์และปฏิบัติหน้าที่ของตนให้ดีที่สุดเช่นกัน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์, ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2, หน้า 107.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 395-397.

1) พระบรมวงษานวงศ์หรือเจ้านาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะให้เจ้านายทั่วทั้งเป็นที่พึ่งของราษฎรได้เช่นเดียวกับพระเจ้าแผ่นดินให้ประพฤตินอยู่ในศีลธรรม ไม่ทำความเสื่อมเสียแก่ตนเองและราชตระกูลด้วยการใช้อำนาจและอิทธิพลในทางที่ผิด สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้น้อย และราษฎร¹

2) ขุนนางและข้าราชการ สภาพโดยทั่วไปของข้าราชการนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์ว่า "ทำอะไรก็เผื่อการข้างหน้า มักประจบผู้มีบุญที่คิดว่าจะได้เป็นใหญ่ข้างหน้า"² ไม่เอาใจใส่รักษาของหลวงอันเป็นส่วนรวม "การรักษาของไมดีไม่มีใครเอาใจใส่" ก็เป็นธรรมเนียมข้าราชการเมืองไทยอยู่แล้ว³ นอกจากนี้ข้าราชการยังมีนิสัยร่ำราษฎรบังหลวง คือ เปียคบังพระราชทรัพย์ด้วยการยกยอกฉ้อฉล ดังจะเห็นได้จากพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า สิ้นค้าราคาตก การค้าของพระองค์ไม่ได้กำไร เพราะถูกข้าราชการยกยอก ฉ้อฉนมาก⁴ ส่วนกับราษฎรนั้น ข้าราชการจะใช้อำนาจหน้าที่ของตน กดขี่ข่มเหง และขูดรีดเอากับราษฎร บางทีก็สมคบกันกับเจ้าภาษีนายอากรใช้อิทธิพลเรียกเก็บเงินเกินพิภักดิ์อัตราที่กำหนด เมื่อมาถึงกระบวนการยุติธรรม ราษฎรก็ไม่อาจฟ้องร้องได้ขณะคดี เนื่องจากมีการทวงเหนี่ยวการตัดสินคดีให้ล่าช้าเพื่อรับสินบนและได้ค่าฤชาธรรมเนียมมาก ๆ ความของราษฎรค้ำโรงค้ำศาลเป็นอันมาก ทำให้ราษฎรเดือดร้อน ไม่มีเวลาทำมาหากินและขาดราชการ

¹ กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามไม่ให้ผู้มีอำนาจเข้าไปเกี่ยวข้องในการพิจารณา คดี พ.ศ. 2397", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 98-99.

² กรมศิลปากร, "ประกาศพระบรมราโชวาทซ้ำหลวงออกไปสักเลขหัวเมือง พ.ศ. 2398", ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 155.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ เจ้าหมื่นสรรเพชภักดิ์", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 26.

⁴ หอสมุดชิวิตญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เลขที่ 82 ชื่อเล่าภา 3 ประการ แล้วด้วยกงสุลต่างประเทศได้เงินเดือน.

งานโยธา¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าคนทุกข์ของปัญหาส่วนหนึ่งมาจากเศรษฐกิจ คือ จำนวนเบี้ยหวัดน้อยไปไม่พอเลี้ยงชีวิตและครอบครัว จึงต้องดิ้นรนหาจากทางอื่น เช่น พกลูกขุนตระลาการ และบรรดาเจ้าเมืองต่าง ๆ จึงทรงพระราชดำริจะ

...เพิ่มเติมเบี้ยหวัดแก่ลูกขุน ตระลาการ ขุนศาลทั้งปวงให้พอเลี้ยงชีวิต ทำราชการสนองพระเดชพระคุณ ในที่ปรึกษาและชำระความความกรุณาแก่ราษฎรอย่างเดี๋ยวลแล้วจะให้ลดหรือเลิกศาลาธรรมเนียมทั้งปวงเสียอีก แต่การพระราชดำริจะบัญญัติยังไม่ไปไม่ตลอด เพราะราชการอื่น ๆ ที่จะต้องทรงจัดแจงกอนั้นยังมีมากนัก... จึงโปรดให้ให้ยังยืนตามธรรมเนียม พระราชกำหนดเก่าไปก่อนแล้วจึงจะทรงพระราชดำริถอนต้นทอภายหลังให้ตลอดไปทั้งในกรุงและนอกกรุง...²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอให้ข้าราชการประพัตินให้สมกับที่ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้าชุบกระหม่อม³ ให้รับราชการโดยสุจริตเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตัว ให้ได้ประโยชน์แก่ทั้งราชการและราษฎร⁴ ทรงพยายามวางกฎระเบียบให้ข้าราชการปฏิบัติเพื่อให้ข้าราชการรู้จักหน้าที่ของตนอย่างชัดเจนในการปฏิบัติราชการโดยเริ่มจากการที่ให้ข้าราชการลอกพระราชบัญญัติจากหอหลวงเมื่อ พ.ศ. 2395⁵

¹กรมศิลปากร, "ประกาศศาลาธรรมเนียม พ.ศ. 2394", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 14.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 19-20.

³กรมศิลปากร, "ประกาศพระบรมราโชวาทชาหลวงออกไปสักเลขหัวเมือง", เรื่องเดียวกัน, หน้า 154.

⁴ห้องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เลขที่ 56 ชื่อราษฎรแขวงกรุงเก่าร้องทุกข์.

⁵เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 19.

ห้ามข้าราชการสูบฝิ่น¹ บรรดาเจ้าเมืองและเจ้าประเทศราชก็ควรปฏิบัติหน้าที่ตามพระบรมราโชวาท ดังนี้ คือ

หน้าที่สำหรับเจ้าเมือง ให้จัดการเรื่องส่วยสาอากรจัดส่งไปยังกรุงเทพฯ, บำรุงแกลั่วทหารให้มาก, ทำบัญชีไพร่บ้าน พลเมือง ข้าพระโยมสงฆ์, ติดตามเลขให้มาทำมาหากิน, ถือน้ำพระพิพัฒน์ปีละสองครั้ง, ดูแลความสงบ จับโจรผู้ร้าย, ให้เลื่อนยศผู้มีความชอบ และให้ปกป้องพุทธศาสนาไม่ให้มีใครทำลายได้²

ส่วนเจ้าประเทศราชมีหน้าที่ ให้ช่วยกันป้องกันรักษาเขตแดน แต่งกองทัพไว้คอยกรุงเทพฯ ให้อยู่ในทศพิธราชธรรมประเพณี เมตตากวณาโอบอ้อม ทำนุบำรุงวิชาทางศาสนา ไพร่บ้านพลเมือง พุทธศาสนา และให้คอยมีศุภกษรรายงานไปยังราชธานี³

สิ่งร้ายแรงที่สุดซึ่งบรรดาข้าราชการและเจ้าเมืองประเทศราชไม่พึงปฏิบัติก็คือ ก่อการกบฏคิดประทุษร้ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทำการใด ๆ ที่ไม่เป็นคุณแก่แผ่นดิน⁴

¹ห้องสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394) เลขที่ 53 พระราชบัญญัติห้ามมิให้ข้าราชการสูบฝิ่น. และ "ประกาศห้ามมิให้คนสูบฝิ่นเป็นขุนหมื่นรับเบี้ยหวัด", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 129.

²ห้องสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 (พ.ศ. 2402) เลขที่ 3 พระบรมราโชวาทพระราชทานแก่พระพนมสารคาม.

³ห้องสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 (พ.ศ. 2403) เลขที่ 10 พระบรมราโชวาท พระราชทานเจ้านครลำปาง.

⁴ห้องสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2395) เลขที่ 101 ประกาศคำสาบาลเรื่องข้าราชการได้รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยา.

3) พระสงฆ์ ความรู้สึกที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีต่อพระสงฆ์โดยทั่วไป คือ พระสงฆ์นั้นไม่ระลึกในพระคุณของพระองค์เท่าที่ควร "พระสงฆ์ทุกวันนี้ต่างตาต่างใจ ตั้งแต่พระราชาคณะผู้ใหญ่ลงหมิ่นประมาทราชตระกูลประพดตีเหมือนเช่นเขาวัวชีท่าไม่พริบ"¹ พระองค์ทรงชี้แจงถึงอุปการคุณที่ราชตระกูลมีต่อพระสงฆ์ว่า เฉพาะคานิตยภักตร์ก็หมกปีละพันซึ่งเกษ

... แก่ถ้าว่าพระสงฆ์ตั้งแต่ราชาคณะฐานานุกรมผู้ใหญ่ผู้น้อยลงไปจนพระสงฆ์อนุจรสำคัญเสีย เหมือนคุณแตกคุณเดือนเป็นสามัญโลกทั่วไปไม่มีใครคิดถึง มีแต่คุณถูกแคลนทาง ๆ อ่อนวอนขอใหญ่หลวงศรัทธาเลื่อมใสบางก็เพิกเฉยเอาแต่ใจตัว ขูารูชการฝ่ายคุณหัสถ์ก็เขามารับราชการในวัง เห็นคุณเห็นอยู่คงเอาเหิงอู่ทางน่านกลับไปบานมือเปลา ๆ ทุกวัน ๆ จะไปบานมือไม่เปลาก็มีปีละหนแกเมื่อวันรับเบียดหัวัด ถึงกระนั้นก็ไคน้อยกว่าพระสงฆ์โดยมาก...²

นอกจากนั้น พระสงฆ์ยังไม่สมัครใจวชเป็นประโยชน์ในพุทธศาสนา เมื่อศึกษาพระปริยัติธรรมก็คิดออกมารับราชการ³ ทำให้แบบการศึกษาของคณะสงฆ์เลื่อมลงเนื่องจากพระราชาคณะครูสอนพระปริยัติธรรมลดจำนวนลง⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงจำกัดกรรมที่พระสงฆ์เข้ารับราชการได้เฉพาะ 5 กรรม คือ กรรมลูกขุน กรรมอาลักษณ์ กรรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต และกรมสังฆการี

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราชโองการให้กราบทูลกรมหมื่นบวรรังษี ไม่ลงวันเดือนปี", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 155.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 157.

³กรมศิลปากร, "ประกาศพระสงฆ์จะสึกมารับราชการ พ.ศ. 2397", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 91-92.

⁴เควิต เค. วัยอาจ, "คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ", ศิลปากร, ปีที่ 10 ฉบับที่ 1 (พฤษภาคม, 2509), หน้า 41-44.

เท่านั้น¹ และทรงออกประกาศจำนวนมากให้ข้าราชการที่เป็นปราชิก เพื่อให้แจ้งการคณะสงฆ์บริสุทธิขึ้น พระองค์ทรงพระราชประสงค์จะให้พระสงฆ์ราชาคณะประพฤติตนอยู่ในพระวินัยบัญญัติ และกฎหมายขนบประเพณีของบ้านเมือง หมั่นศึกษาพระปริยัติธรรม ดูแลเอาใจใส่สวัสดิภาพ ไม่อาศัยศาสนาหลวงพระวินัยและเกี่ยวข้องกับแผ่นดิน ด้วยการทำงานเป็นหมอกุ หมอเสนหวิทยาคมหรือหารายได้ตามวิธีต่าง ๆ ของชราวาส²

4) ราษฎร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแบ่งพลเมืองออกเป็น 2 ประเภท คือ ราษฎรที่เป็นไพร่ และชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และทรงเห็นว่าหน้าที่ของคนทั้งสองกลุ่มที่มีต่อรัฐแตกต่างกันออกไป แม้จะมีความสำคัญด้วยกันทั้งสองประเภท

ราษฎรที่เป็นไพร่นั้นประกอบด้วย ไทย ลาว มอญ เขมร ญวน แยกพม่า ทวายและฝรั่งโปรตุเกสเคิม คนเหล่านี้จะเป็นไพร่คือรับราชการให้แก่รัฐ ทำหน้าที่เป็นแรงงานและเป็นฐานทางเศรษฐกิจแล้วทำหน้าที่ซึ่งรัฐจะมอบหมายให้ ทั้งยังต้องทำงานเลี้ยงตัวเอง ไพร่จึงเป็นความจำเป็นสำหรับการคงอยู่ของรัฐ รัฐจะเข้มแข็งหรือไม่อยู่ที่คุณภาพของไพร่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงระมัดระวังให้ไพร่มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี และระวังสุขภาพของไพร่ด้วย ทรง

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กรมศิลปากร, "ประกาศพระสงฆ์จะสึกมารับราชการ พ.ศ. 2397", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 92.

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา พ.ศ. 2402", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 114-118.

ห้ามไพร่สู้รบกันอย่างเด็ดขาด เพื่อมิให้เสียราชการ ถ้าผู้ใดจะสู้รบจริง ๆ ต้องแปลง
เพศเป็นจีน¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า ไพร่ควรมีหน้าที่อื่น ๆ ทอบทแทนให้แก่รัฐค้ำช่วยนอกจากการรับราชการ คือ จะต้องไม่เบียดเบียนกันและกัน² และควรจะต้องเสียภาษีให้แก่รัฐในอัตราที่ยุติธรรม เงินจำนวนนี้คือพระราชทรัพย์ซึ่งจะได้เป็นกำลังราชการแผ่นดิน ถ้าปราศจากเงินภาษีอากรแล้ว รัฐก็ไม่สามารถรักษาแผ่นดินให้เป็นสุขได้³

ส่วนราษฎรที่เป็นชาวจีนนั้น มักมีความสามารถในการค้าขาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงส่งเสริมให้ชาวจีนประกอบธุรกิจการค้าได้เต็มที่ด้วยการยกเว้นมิให้ชาวจีนต้องเกณฑ์แรงงานมารับราชการ เช่นเดียวกับไพร่พวกอื่น ๆ ชาวจีนจะถูกเกณฑ์แรงงาน 1 ครั้งต่อสามปี ถ้าหากไม่มาให้ส่งเงินหรือ

¹ห.จ.ช., ก.ห. ร.4 เล่ม 9 จ.ศ. 1217 (พ.ศ. 2398) เลขที่ 44 สารตราฎกปีขอมือจีน ณ หัวเมือง.

²ท้องสมุควชิรญาณ, จดหมายเหอรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394) เลขที่ 72 พระราชบัญญัติเรื่องให้รับร้องทุกข์ราษฎร.

³ห.จ.ช., ก.ห. ร.4 เล่ม 11 จ.ศ. 1218 (พ.ศ. 2399) เลขที่ 6 สารตราว่าคายนำทั้งนายอากรสมภักษร 3 เมือง และ "ประกาศพิมพ์โฆษณาพิกัคภาชีอากร พ.ศ. 2397", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 133-134.

สิ่งของแทนตัว ๑ คำสั่งเป็นคำผูกมัดมือ¹ ทำให้ชาวจีนทำมาหากินได้สะดวกกว่า
ไพร่มาก อาชีพที่คนจีนทำกันมาก คือ การเกษตร การค้าขาย อุตสาหกรรม และ
ผูกขาดภาษีอากร รัฐถือว่าชาวจีนทำหน้าที่เป็นบุคคลากรของรัฐในการหารายได้ให้
กับแผ่นดิน คุ้มใช้ชาวจีนมากทางด้านการค้าขายและการผูกขาดภาษีอากร จึงยอม
ให้ชาวจีนสูบดิน เพราะถ้าปราบปรามดินกับชาวจีนซึ่งส่วนมากติดดินจะเกิดปัญหา
ทางเศรษฐกิจตามมา อีกประการหนึ่งรัฐถือว่าชาวจีนมิได้รับราชการ "เป็นคน
อ่อนและฉลาด" จึงได้รับยกเว้นในการเกณฑ์ไปทัพศึก²

นอกจากชาวจีนจะทำหน้าที่พ่อค้าคนกลางและผู้ประกอบการแล้ว ยังมี
บทบาทของรัฐในฐานะแรงงานรับจ้างทำงานโยธาแทนไพร่ รัฐนิยมจ้างชาวจีนใน
การขุดคลอง สร้างป้อมและกอกำแพง³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการให้ราษฎรทั้งสอง
ประเภทนี้ทำหน้าที่ของตนด้วยความซื่อสัตย์สุจริต มีความประพฤติอยู่ในศีลธรรมและ
ระลึกถึงพระคุณของพระเจ้าแผ่นดิน ไม่พยายามฝักใฝ่ฝักตัวกับเจ้านายและขุน
นางจนก่อให้เกิดการใช้อำนาจในทางที่ผิด⁴

¹ น.จ.ช., ก.ห. ร.4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2395) สารตรา
ว่าควยให้ชาหลวงและผู้ว่าราชการ เมืองผูกมัดมือจีนเรียกเอาค่าแรง.

² หองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุนครราชสีมา 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ.
2394) เลขที่ 53 พระราชบัญญัติห้ามมิให้ชาวจีนรับราชการสูบดิน.

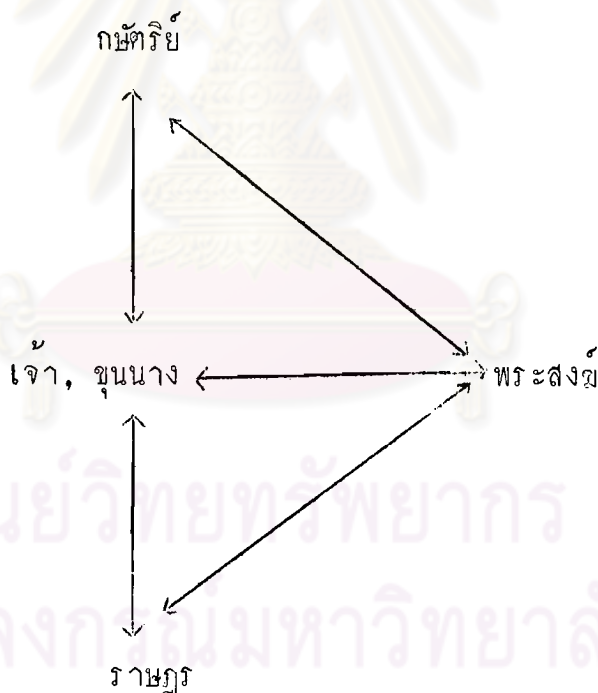
³ น.จ.ช., ก.ห. ร.4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2395) สารตรา
ว่าควยให้ชาหลวงและผู้ว่าราชการ เมืองผูกมัดมือจีนเรียกเอาค่าแรง.

⁴ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ (รวบรวม), "ประกาศห้ามมิให้ทาส
ลูกหนีไปเอาไสรยวังเจ้ายานขุนนาง", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6,
หน้า 55-56.

จะเห็นได้ว่าการสร้างความสัมพันธ์ของชนชั้นในสังคมไทยของพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระมหากษัตริย์สามารถเป็นจุดศูนย์กลางของระบบในทางปฏิบัติได้อย่างแท้จริง โดยที่ทุกกลุ่มชนแม้จะมีความสัมพันธ์กัน แต่ก็ต้องขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้พยายามเข้ามามีบทบาทโดยตรงกับกลไกบริหารภายในประเทศ ดังแผนภูมิที่แสดงดังนี้

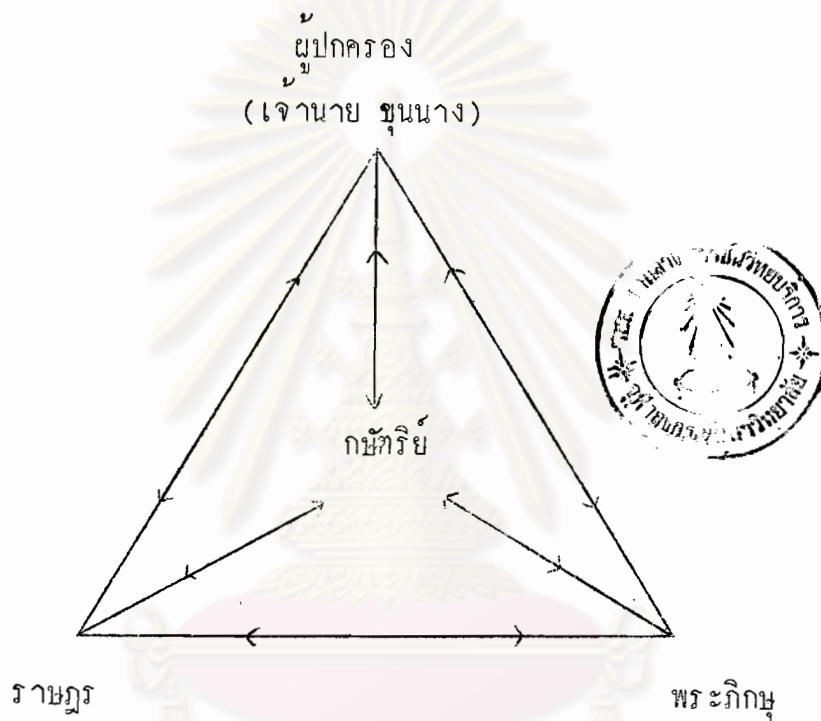
แผนภูมิที่ 3

โครงสร้างความสัมพันธ์ของกลุ่มชนในสังคมไทยก่อนรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แผนภูมิที่ 4

โครงสร้างแสดงความสัมพันธ์ของกลุ่มชนในสังคมไทยในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อย่างไรก็ตามการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นศูนย์กลางของระบบนั้น มิได้หมายความว่าพระองค์จะต้องปฏิบัติราชการทั้งหมดเพียงพระองค์เดียว เท่าที่ปรากฏ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักบริหารที่มีความสามารถ คือ ทรงรู้จักเลือกใช้คนตามความสามารถ และทรงรับฟังความเห็นจากคณะเสนาบดีอันประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางเสมอ¹

¹ห.จ.ช., ร.4 99/8 ประกาศตีพิมพ์ปฏิเสฐข่าวลือในทางร้ายเกี่ยวกับรัชกาลที่ 4 (ม.ท.).

เมื่อมีพระราชดำริจะดำเนินการอย่างไรก็มักจะทรงปรึกษากับคณะเสนาบดี รวมทั้ง
 ทูลีให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบด้วย¹ บุคคลที่พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมอบหมายให้ปฏิบัติงานนั้น มักจะเป็นเจ้านายและขุนนางที่มี
 ความสามารถและประสบการณ์ในการบริหารแผ่นดินมาแล้วทั้งแต่รัชสมัยพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อสำคัญคือเป็นผู้มีอำนาจและอิทธิพลพอที่จะควบคุม
 ข้าราชการทั้งหลายให้ทำงานลุล่วงไปได้ด้วยดี โดยที่พระองค์เป็นผู้คุมในระดับน
 สุดเท่านั้น

บุคคลที่มีส่วนสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดินมี สมเด็จพระเจ้าพระยา
 สององค์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระยามนตรีสุริยวงศ์
 เจ้าหมื่นสรรเพชรภักดี (เพ็ง) เจ้าพระยานิกรบดินทร์ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช)
 เจ้าพระยาธรรมราชาภิรมย์ (เลื้อ) เจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม) เจ้าพระยาอมราช
 (ทองสุก) ส่วนเจ้านายก็มี สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
 กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหลวงพิพิธ-
 โภคภูเบนทร์ กรมหมื่นปราบปรบภัย กรมขุนวรจักรธรานุภาพ กรมหมื่นมเหศวร-
 ศิววิลาส และกรมหมื่นวิมลนาถนิภาธร²

2. การตรวจสอบการใช้อำนาจของเจ้านายและข้าราชการ

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงจักระเบียบสังคมและ
 การเมืองโดยพระมหากษัตริย์เป็นจุดศูนย์กลางของระบบ แต่ก็ยังไม่พอที่จะทำให้

¹โปรดพิจารณาพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ที่มีถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับต่าง ๆ
 รวม 4 ฉบับ ใน พระราชหัตถเลขา...เล่ม 1, หน้า 37-69.

²รายชื่อเหล่านี้รวบรวมได้จากประกาศของทางราชการในสมัยพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

สถาบันกษัตริย์มีความสำคัญได้อย่างแท้จริง ถ้าปราศจากซึ่งกลไกในการตรวจสอบ การปฏิบัติงานของข้าราชการและเจ้านายซึ่งไม่สามารถจะทำได้ง่ายนัก เนื่องจาก จุดอ่อนของระบบไพร่ เรื่องการตรวจสอบกำลังคน ความต้องการผลประโยชน์จาก ไพร่เป็นส่วนตัวของมูลนาย ประกอบกับความสำคัญของไพร่หลวงทำให้เกิดการ เบียดบังไพร่หลวงเป็นไพร่สมจำนวนมาก ควบคู่ความเต็มใจของไพร่และมูลนาย ผล ที่เกิดขึ้น คือ ไพร่พลซึ่งเป็นฐานอำนาจโดยตรงของพระเจ้าแผ่นดินลดจำนวนลง¹ ขณะที่มูลนายมีกำลังเพิ่มขึ้น อำนาจและอิทธิพลของมูลนายทำให้หน่วยงานคุมกำลัง คนคือกรมพระสร้อยฟ้า ซึ่งมีกลไกภายในหละหลวมอยู่แล้ว ไม่สามารถจัดการแก้ปัญหา นี้ได้

นอกจากนั้นการที่พระมหากษัตริย์ถูกจำกัดด้วยราชประเพณี ก็ทำให้ พระองค์ไม่ทรงสามารถตรวจสอบความประพฤติและการใช้อำนาจของเจ้านาย ข้าราชการแต่ละคนได้ว่า มีปฏิปทาข้าราชการได้ผลเพียงไร สร้างความเดือดร้อนให้ แก่ราษฎรบ้างหรือไม่ หรือมีความเคลื่อนไหวทางการเมืองอย่างไร เนื่องจาก ทรงพึ่งรายงานจากแหล่งข่าวเดียวคือเจ้านายและข้าราชการเหล่านั้น² พระสงฆ์ ซึ่งขอจะมีโอกาสใกล้ชิดพระมหากษัตริย์บ้างก็มิได้เป็นปากเสียงให้แก่ราษฎรผู้ได้รับ

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1219 (พ.ศ. 2400) เลขที่ 98 หนังสือเรื่อง เชิญกระแสนพระราชดำริปรึกษาข้าราชการผู้ใหญ่ เรื่องไพร่หลวง.

² "คำพิพากษาเรื่องคดีทูลอมวง", ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 126-127.

ความเดือดร้อน มักจะประจบเอาใจกราบทูลให้เป็นที่พอพระราชมุทิตาเท่านั้น¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผชิญกับปัญหาที่พระองค์ทรงใช้ประสมการจรรยาบรรณของราชย์ให้เป็นประโยชน์ ด้วยการตั้งมาตุการตรวจสอบการใช้อำนาจของเจ้านายและข้าราชการชั้น 3 อย่าง คือ

- ก) ระบบการถวายฎีกา
- ข) ปรับปรุงระบบคุกกำลังคน
- ค) ควบคุม กระบวนการยุติธรรมดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ

มาตรการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้นั้น เป็นสิ่งที่มิได้อยู่เดิมในระบบ แต่พระองค์ทรงนำมาดัดแปลงแก้ไขให้มีประสิทธิภาพเหมาะสมแก่สถานการณ์ของพระองค์ได้อย่างน่าสนใจยิ่ง คือ

ก) ระบบการถวายฎีกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า ระบบฎีกามีความสำคัญต่อทุกข์สุขของราษฎรมาแต่โบราณ "ราษฎรบางเหล่าที่มีความทุกข์ขัดข้องหาที่พึ่งไม่ เจ้าขุนมูลนายโรงศาลที่พิพากษาไม่ได้แล้วจะมาร้องถวายฎีกาให้ทรงทราบไต่ถามสอบสวน พระเจ้าแผ่นดิน"² แต่ราษฎรก็ไม่ได้รับความสะดวกจากระบบฎีกานัก ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ราษฎรร้องถวายฎีกาจะทรงได้รับพระราชอาญาโดย 30 ที่ก่อน แล้วจึงให้มีระดาการชำระความให้ มาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเห็นว่าราษฎรเดือดร้อนเหลือกำลัง ไม่มีที่พึ่งแล้วจึงเข้ามาถวาย

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมูพระราชนิพนธ์ คัดจากพระราชนิพนธ์ว่าด้วยเรื่องหลักพระศาสนา เลขที่ 6 ฐ 107 มัคที่ 75.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394) เลขที่ 59 พระราชบัญญัติเรื่องให้ราษฎรร้องฎีกา.

ฎีกา จึงโปรดฯ มีโหลงพระราชอาญาให้ชำระเอาแต่ความจริงแล้วพิพากษาให้เสร็จ
ไป รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบบฎีกาได้รับการแก้ไขให้ดียิ่ง
ขึ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าในแผ่นดินที่แล้ว
มา ต่อเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกไปนอกวัง ราษฎรจึงได้ร้องถวายฎีกาและนาน
ครั้งกว่าจะเสด็จออกไป จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระมหาวินิจฉัยเถรีไว้ในที่ใกล้ที่
เสด็จออกทุกวัน พระราชทานวงให้ราษฎรที่กลองร้องถวายฎีกาวันใดก็ได้ไม่เฉพาะ
เวลาที่เสด็จพระราชดำเนิน เมื่อราษฎรที่กลองให้ทรงทราบใตฝ่าละอองธุลีพระ
บาทแล้ว โปรดฯ ให้กรมพระตำรวจเจ้าของเวรชำระเอาความจริง แล้วทรง
พิพากษาให้ ต่อมาภายหลังเมื่อราษฎรทำเรื่องราวจะตีกลอง ผู้รักษากลองเรียก
เอาเรื่องราวมาอ่านดูเห็นความเกี่ยวข้องกับผู้มีบรรดาศักดิ์บ้าง เกี่ยวข้องกับพวก
พ่อผู้รักษากลองบ้าง ผู้รักษากลองก็ห้ามปรามไว้ ไม่ใช่กฎหมายให้เข้าไปตีกลอง
หรือไม่เมื่อตีกลองได้แล้วก็ต้องเสียเงินให้แก่กรมพระตำรวจเจ้าของเวร มิฉะนั้น
กรมพระตำรวจก็ไม่นำเรื่องราวบังคับมหาดหลวงพระกรุณาทันที หนักเหนียวไว้ หรือถ้า
กรรมาทูลก็ไม่สิ้นความ พระเจ้าแผ่นดินก็ไม่อาจตัดสินได้¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางระเบียบการถวายฎีกา
ในรัชสมัยของพระองค์ให้รัดกุมยิ่งขึ้น ทรงออกพระราชบัญญัติประกาศให้ราษฎรทราบ
ถึงวิธีการถวายฎีกาตามรายละเอียดดังนี้

¹ เรื่องเดียวกัน.

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้ราษฎรเข้ามาร้องถวายฎีกาได้โดยง่าย ให้ทำหลักธงไชยปักขึ้นไว้ ผู้ก่อกบฏขอเหล็กลงมาสำหรับเกี่ยวเรื่องฎีกาแขวนไว้เฉพาะหน้าพระที่นั่ง ให้ทอดพระเนตรเห็น ให้เจ้าของฎีกาหมอบอยู่ใกล้หลักนี้จะใครเห็นได้ยินเรื่องราวเองควย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินมาค้ำทุกข์ราษฎรที่ร้องถวายฎีกาข้างขึ้น 2 ครั้ง ขางแรม 2 ครั้ง เดือนละ 4 ครั้ง แล้วจะมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรผู้ซึ่งมีสิทธิฎีกาคนหนึ่ง อานเรื่องราวทูลเกล้าฯ ถวายแก่ในเวลานั้นจะได้โปรดเกล้าฯ ให้มีตราการชำระให้แล้วโดยเร็ว อนึ่งราษฎรที่มีคดีได้รับความเดือดร้อนประการใด ๆ จะถวายฎีกากล่าวโทษผู้กระทำความผิดผู้ใดหนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะสมักขึ้นไปร้องถวายฎีกาในพระบาทสมเด็จพระบรมโกศเกล้าฯ ก็ตามเถิด ควยเห่ควา โจท จำเลย ก็อยู่ในเปนไพรฟ้าชาแผ่นดินแห่งเดียวกัน...¹

ผู้ที่จะมาถวายฎีกายังได้รับพระราชทานคำแนะนำจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เขียนตัวอักษรให้ชัดเจนอ่านง่าย หรือถ้ามีผู้ชักขวางไม่ให้ถวายฎีกาให้พยายามจดจำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ เสด็จพระราชดำเนินไปที่แห่งใด ก็ให้ผู้นั้นร้องถวายฎีกาและกราบทูลให้ทรงทราบแก่ถ้าไม่มีผู้ชักขวาง ห้ามถวายฎีกาในเวลาเสด็จพระราชดำเนินเป็นอันขาด²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหาวิธีป้องกันมิให้คนมาถวายฎีกาโดยไม่ผ่านการฟ้องร้องตามศาลว่าจะลงพระราชอาญาเพ็ชยน 30 ที่ จำไว้ใช้งาน 3 เดือนจึงให้พ้นโทษ นอกจากเป็นเรื่องใหญ่ที่ไม่ควรฟ้องศาลหลวง คือกรรโชกราษฎร ฉ้อพระราชทรัพย์ และกบฏประทุษร้าย ให้มายื่นฎีกาท่อนนางผู้ใหญ่อ่าชุนนางผู้ใหญ่นับจึงถวายฎีกา³

1 เรื่องเดียวกัน.

2 เรื่องเดียวกัน.

3 เรื่องเดียวกัน.

ข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือผู้ถวายฎีกาจะท้อ้งปรากฏตัว จะทำเป็นบัตร
สนทนึ่งถึงไว้ไม่ได้ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริ
ว่าเป็นวิธีการของคนพาล จะทำให้ฝ่ายตรงข้ามมัวหมอง เชื้อข้งข้อความไม่ได้ จะ
ไม่ทรงชำระความให้และโปรดฯ ให้ทำลายหนังสือนั้นเสีย ถ้าผู้ใดยังนำหนังสือนั้น
มากราบทูลอีก ให้ผู้นั้นส่งตัวผู้ทึ่งหนังสือมาให้ได้ ถ้าทำไม่ได้จะลงพระราชอาญา
ถึงแก่ชีวิต¹

พระราชบัญญัติฉบับนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้
ประกาศให้ราษฎรทั่วราชอาณาจักรได้รู้ และพระองค์ยังทรงเอาพระทัยใส่ควบคุม
การถวายฎีกาให้เป็นระบบยิ่งขึ้น ด้วยการออกประกาศเพิ่มเติมเกี่ยวกับวิธีการ
ถวายฎีกา เช่น ทอมาโปรดฯ ให้ผู้ที่มาถวายฎีกาคด้วยตัวเองไม่ได้ ให้ฝากฎีกาญาติ
พี่น้องหรือมุลนายมาถวายแทน² และในปี พ.ศ. 2396 ทรงโปรดฯ ให้มีการลง
โทษผู้ถวายฎีกาที่ไม่เป็นความจริงทั้งหมดตามสมควร โทษที่รุนแรงที่สุดคือส่งไปจำ
ไว้ ณ คุก³ เมื่อ พ.ศ. 2397 ก็ทรงออกประกาศว่าด้วยลักษณะการใช้ถ้อยคำใน
ฎีกา⁴ และประกาศห้ามไม่ให้ทำฎีกาถวายด้วยกระดาษมัน และให้ใช้อักษรตาม
แบบอย่าง เพื่อความสะดวกในการอ่านและพิจารณาความ⁵ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการให้ระบบการถวายฎีกามีผลทางปฏิบัติอย่างแท้จริง

¹ เรื่องเดียวกัน.

² สมเด็จพระยาตรางราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 125-126.

³ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องถวายฎีกา พ.ศ. 2396", ใน ประชุม
ประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 67.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103-104.

ในปี พ.ศ. 2398 ทรงโปรดฯ ให้พระราชทานเงินผู้มาถวายฎีกาเป็นบำเหน็จคนละ 1 สิ่ง เมื่อชำระไต่ความเป็นไปตามเรื่องราวที่ผู้นั้นถวายฎีกาแล้วจะพระราชทานเงินเพิ่มให้อีกสิ่งหนึ่งเป็นรางวัล¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่า การรับฎีกานี้เป็นการบำเพ็ญพระราชกุศลอันใหญ่ประการหนึ่งเนื่องจากเปลื้องทุกข์ให้แก่ราษฎรจึงทรงยินดีที่จะทำ² นอกจากนี้ระบบการถวายฎีกายังเป็นผลดีต่อพระองค์ทางการเมืองหลายประการ ที่สำคัญคือทรงทราบความประพฤติของเจ้านายและข้าราชการได้ตามความเป็นจริง เนื่องจากราษฎรนิยมถวายฎีกากันมาก เจ้านายและข้าราชการเมื่อถูกตรวจสอบด้วยระบบฎีกา ก็ไม่กล้าใช้อำนาจข่มเหงราษฎรมากเท่ากับสมัยก่อน³ ในการนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะทรงได้รับความนิยมนอกจากประชาชนอย่างมากในฐานะผู้พิทักษ์ความยุติธรรมสูงสุด และการที่ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรถวายฎีกาที่เป็นความแค้น เช่น การกบฏ ประทุษร้ายกรรโชกราษฎร และฉ้อพระราชทรัพย์ ก็ทำให้ฎีกาในสมัยของพระองค์มีขอบข่ายกว้างขึ้น โดยที่พระองค์สามารถอาศัยราษฎรคอยจับตามองความเคลื่อนไหวของมูลนายคือ เจ้านายและข้าราชการแทนพระองค์ได้

ข) การปรับปรุงระบบควบคุมกำลังคน ข้อบกพร่องของระบบไพร่ที่เฝ้ามานาคือ พระเจ้าแผ่นดินไม่มีตัวเลขที่แน่นอนของไพร่หลวง และไพร่สมแต่ละกรมกองจึงยากในการควบคุมมูลนายและไพร่กรณีที่ไพร่กอดคี่แล้วหลบหนี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มนำวิธีการทำสำมะโนครัวมาใช้ในราชอาณาจักรไทย

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศเรื่องถวายฎีกา พ.ศ. 2398", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 164.

² เรื่องเดียวกัน.

³ สมเด็จพระยาค้ำวราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 126.

ซึ่งแก่เดิมรัมีแต่บัญญัติสักไพร่เท่านั้น การทำสามะโนครวนี้ทำทั่วทั้งราชอาณาจักร โดยเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2395 ทรงเห็นประโยชน์ว่าสามะโนครวนี้จะทำให้รัมีรายละเอียดยกเกี่ยวกับจำนวนคนที่แน่นอนในแต่ละเมืองได้ทุก ๆ ปี พระสงฆ์และสามเณรตลอดจนคฤหัสถ์อาศัยวัด ก็ต้องทำสามะโนครวด้วย¹

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงปรับปรุงการสักไพร่ให้เป็นไปโดยยุติธรรมขึ้น ทรงพยายามชำระจำนวนไพร่หลวงไพร่สมที่มีอยู่ในกรมกองต่าง ๆ และที่ไปอาศัยบวชในพุทธศาสนา เช่น "ประกาศีให้ทำบัญชีพระสงฆ์ที่เป็นช่างทองและช่างอื่น ๆ ขึ้นทดเกล้าฯ ถวาย พ.ศ. 2396"² ทรงโปรดฯ พระราชทานอำนาจให้สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ของคันทวยเป็นแม่กองสักเลขในปี พ.ศ. 2398³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานพระบรมราโชวาทให้ข้าราชการที่จะออกไปทำหน้าที่นี้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตัว ดังเช่นที่พระองค์ทรงยึดหลักการนี้⁴ ทั้งยังทรงออกตราภูมิคุ้มห้ามใหม่ เพื่อแก้ความสับสนที่มีอยู่เรื่องคนที่ได้ตราภูมิคุ้มหนั้นไม่ใช่คนเดียวกับที่ระบุชื่อเอาไว้ เนื่องจากเกิดการซื้อ-ขายตราภูมิคุ้มห้าม และการสืบทอดมรดกจากผู้ที่เคยได้ไว้แล้วถึงแก่กรรม⁵

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศีให้ทำสามะโนครววิภูสามเณรและศิษย์วัด พ.ศ. 2395", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 40-42.

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 80-82.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172-174.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 179-181.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงควบคุมความเคลื่อนไหวของเจ้านายคหบดีการออกกฎหมายให้หม่อมเจ้ากรวยดวงบังคมลาก่อนไปหัวเมืองคือหมายถึงแขวงที่ออกไปแล้วกลับเข้ามาไม่ได้ภายในวันเดียว ให้มากราบทูลกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหาเมลา ถ้าออกนอกกรุงเกินกำหนดในท้องตราหรือถ้าหัวเมืองทราบดีว่าเป็นตราปลอมก็ให้จับตัวจำตรวนส่งเข้ามาจะพระราชทานรางวัลให้แก่ผู้จับ และเอาโทษกับพวกหม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์ที่เป็นบุตรหม่อมเจ้า ในกรณีที่หม่อมเจ้าสุบผินหนีออกไปจะสำเร็จโทษให้ถึงแก่อสัญชาติ¹

ค) ควบคุมกระบวนการยุติธรรมให้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ ทรงพบว่ามีความค้างชำระอยู่เป็นจำนวนมาก ทรงเร่งให้ขุนศาล ตระลาการชำระให้เสร็จโดยเร็ว² พระองค์ทรงพบความจริงจากราษฎรที่มาร้องถวายฎีกาว่า ได้ทำตามพระราชบัญญัติเรื่องฎีกาแล้วโดยนำความไปฟ้องร้องถามโรงศาล แต่เมื่อศาลพิจารณาความคู่พบว่านิคธรรมนิยมความโรงศาลก็ไม่รับฟ้อง ครั้นทำเรื่องราวมายื่นต่อเสนาบดีผู้ใหญ่ก็ว่า "เป็นความหลวง" ไม่ใช่เรื่องของกระทรวงว่าไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าจึงให้ออกพระราชกฤษฎีกา กำหนดว่า ท่อนี้ถ้าเป็นความเกี่ยวกับผู้มีบรรดาศักดิ์ ให้ไปฟ้องที่ศาลหลวง เมื่อศาลหลวงพิจารณาแล้วเห็นว่ามีความสำคัญหรือมีเงื่อนงำชวนสงสัย ให้มากราบเรียนต่อสมเด็จพระยาทั้งสององค์

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศเรื่องหม่อมเจ้ากรวยดวงบังคมลาไปหัวเมือง พ.ศ. 2398", เรื่องเดียวกัน, หน้า 139-141.

² กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องศาลาธรรมนิยม พ.ศ. 2394", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 14-15.

เจ้าพระยานิกรบดินทร์ พระยาศรีสุริยวงศ์ และจตุสดมภ์ทั้ง 4 ท่านโค่นท่านหนึ่งซึ่ง
เป็นประธานในการดับทุกข์ของราษฎร ให้ตัดสินความให้¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้แก้ไขปัญหา
นี้โดยทรงในราชธานีก่อน คือทรงออกประกาศเมื่อ พ.ศ. 2397 ห้ามมิให้ผู้มีอำนาจ
เข้าไปเกี่ยวข้องในการพิจารณาคดี ผู้มีอำนาจนี้รวมความทั้งเจ้านายและขุนนาง²
และพยายามขจัดอิทธิพลของผู้มีอำนาจตามหัวเมืองซึ่งมีบ่าวไพร่อยู่ตามหัวเมือง
โดยออกประกาศอีก 2 ฉบับเมื่อ พ.ศ. 2398 "เรื่องคนกองนอก"³ และประกาศ
ว่าด้วยบ่าวไพร่ผู้มีอำนาจออกไปอยู่หัวเมือง พระองค์ทรงกล่าวถึงสภาพที่เคยมีมา
แต่ก่อนว่า "คนที่ถือเจ้าถือนายมักตั้งกอง ซ่องสุ่มสมคบโจรผู้ร้าย ลักพาคนทาสดแล
ดูหนีชายหญิง แลช่าง ม้า โค กระบือของราษฎรไปไว้ ผู้ใดมาฟ้องร้องว่ากล่าว
ขัดแย้งต่อเจ้าเมืองกรมการ ถือเจ้าถือนายก็เคยมีมากทุก ๆ แดนดิน"⁴ คนก็ไม่
กล้าฟ้องร้อง และถึงฟ้องกรมการเมืองเกรงบารมีเจ้านายก็ไม่ชำระ จะฟ้องลงไป
เมืองหลวงก็เกรงอิทธิพลของเจ้านายหรือขุนนางว่าอาจเป็นคนสนิทของพระเจ้า
แผ่นดินก็จะได้ผลอีก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยืนยันว่าแผ่นดิน
ของพระองค์จะต้องขจัดเรื่องนี้ให้หมดไป และทรงเตือนสติผู้มีอำนาจว่า คนจะเป็น
ใหญ่ นั้นจะต้องไม่เป็นอันพลาดที่เข้าข้างลูกน้องมากกว่าราษฎร

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ.
2394) เลขที่ 72 พระราชบัญญัติเรื่องให้รับรองทุกข์ราษฎร.

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5,
หน้า 117.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 142-145.

⁴ กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400,
หน้า 151.

... ทรงพระราชดำริเห็นว่าเจ้านายพระองค์นั้น ท่านขุนนางผู้นั้นมิได้มีใจที่จะทำนุบำรุงแผ่นดินและราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขอยู่ เป็นอันขาดโดยแท้ที่จะเป็นใหญ่ต่อไปข้างหน้าไมไ่เป็นอันขาด ใหญ่มีสติพิจารณาเทียบเคียงซึ่งเป็นมาแต่หลังคุณเกิด...¹

ระบบการตรวจสอบอำนาจของเจ้านายและขุนนางนั้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบความเป็นไปของราชอาณาจักร และทรงมีความชอบธรรมในการลงโทษเจ้านายและขุนนางที่กระทำความผิด ในฐานะผู้พิทักษ์ความยุติธรรมสูงสุดที่ต้องตัดสินคดีตามที่โจทก์ฟ้อง ส่วนมากจะทรงมอบให้คณะเสนาบดีผู้มีอิทธิพลและอำนาจ เป็นผู้ตัดสินคดี นับเป็นนโยบายที่ทรงใช้อำนาจฝ่ายชอบธรรมจัดอำนาจที่ไม่เป็นธรรม ด้วยวิธีการนี้พระองค์สามารถดำรงอยู่ในฐานะกษัตริย์ โดยได้รับทั้งความจงรักภักดีจากมวลชนพื้นฐานของระบบคือราษฎร และได้รับความยำเกรงจากข้าราชการเพิ่มขึ้น ในเมื่อพระองค์สามารถล่วงรู้ถึงความเคลื่อนไหวหรือความประพฤติของพวกเขา รวมทั้งมีความชอบธรรมในอำนาจที่จะจัดการกับผู้ผิดได้ โดยไม่ทำให้เกิดผลสะเทือนต่อเสถียรภาพของพระองค์

ข. การปรับประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก (Modernization)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เปิดรับอารยธรรมของชาติตะวันตกมาใช้ในสังคมไทย ทั้งนี้เนื่องมาจากสาเหตุสองประการ คือ ประการแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความจำเป็นทางการเมืองว่า ขณะนั้นฝรั่งเศสมีอำนาจขึ้นทางโลกตะวันออก ประเทศไทยจะต้องปรับรัฐาภิบาลนโยบายหันเข้าหาอารยธรรมของฝรั่งเศสบ้านเมืองจึงจะพ้นจากอันตราย ประการที่สอง เป็นพระอุปนิสัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ชอบทำการให้ถูกต้องเป็นแก่นสาร ไม่มีคัมม่นอยู่กับคหิโบราณโดยไม่ยอมเปลี่ยนแปลง ฉะนั้นลักษณะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นบางประการอันมีแนวโน้มเป็นตะวันตกนั้น จึงเกิดจาก

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

การเลือกสรรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง¹

ลักษณะของการปรับประเทศให้เป็นแบบตะวันตกในช่วงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงนั้น เป็นเรื่องของชนบทรรมนิยม ประเพณีบางประการของราชสำนัก การสร้างความมั่นคงให้แก่รัฐด้วยกองทัพและอาวุธแบบใหม่ การรับความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์สาขาต่าง ๆ อำนวยความสะดวกแก่ชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาอยู่อาศัยในประเทศไทย และปรับปรุงระบบเศรษฐกิจของไทยให้เอื้อต่อข้อตกลงที่คาดว่าจะมีในสนธิสัญญาเบาริง

ข้อที่น่าสังเกตในการปรับประเทศให้เป็นแบบตะวันตกคือ การเลือกรับโดยยังคงรากฐานความคิดทางการเมืองและสังคมที่มีพุทธศาสนาเป็นแกนไว้ สิ่งที่รับเข้ามาคือ ความเจริญทางด้านวัตถุและวัฒนธรรมในการสมาคมบางประการเท่านั้น ที่เป็นแนวความคิดมีเฉพาะเรื่องเศรษฐกิจ ที่มีแนวโน้มจะเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบทุนนิยมของโลก โดยไทยเป็นประเทศผู้ผลิต

วัฒนธรรมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนนั้นเป็นเรื่องปลีกย่อยเช่นการโปรคฯ ให้ฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ เข้าเฝ้าในวันเสด็จออกมหาสมาคมที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย การโปรคฯ ให้ข้าราชการสวมเสื้อเวลาเข้าเฝ้าตามแบบอารยประเทศ² และการให้วังเจ้านาย และสถานที่ราชการของไทยชักธงประจำตำแหน่งแบบกงสุลต่างประเทศ³

¹ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 128-129.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 17-18.

³ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 307-308. วังหลวงไชยสงครามพระมหามงกุฎ วังหน้าชักธงจุฑามณี.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยัง พระราชทานความสนธิสนมแก่พระสหายชาติตะวันตกตลอดมา ความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับบุคคลเหล่านี้มีประโยชน์อย่างยิ่งในทางการเมือง คือทำให้ทรงทราบความต้องการและนโยบายที่อังกฤษมีต่อไทยจากบรรดาพระสหายของพระองค์ที่เป็นข้าราชการ ซึ่งเกี่ยวข้องกับอาณาเขตทางเอเชีย ขณะเดียวกันพวกมิชชันนารีจะทำหน้าที่สื่อมวลชนกระจายข่าวของพระองค์ให้แพร่ไปในต่างประเทศ

ความสำคัญของการปรับปรุงประเทศไทยให้เป็นแบบตะวันตกในช่วงแรกนี้อยู่ที่ ความคิดในการป้องกันประเทศด้วยกองทัพแบบตะวันตก และการปรับเศรษฐกิจภายในประเทศให้สอดคล้องกับความต้องการของอังกฤษและอเมริกา คือ เรื่องการยกเลิกระบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า และการค้าฝิ่นโดยถูกกฎหมายในไทย

ความคิดในการป้องกันประเทศด้วยกองทัพแบบตะวันตก เป็นความคิดที่สืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ฝรั่งเศสไปรุกเกสนำเอาอาวุธปืนเข้ามาถวาย การมีอาวุธที่ทันสมัยช่วยให้ไทยสามารถรักษาอำนาจเหนือดินแดนประเทศราชได้ และเป็นที่ย่าเกรงแก่ประเทศเพื่อนบ้านที่มักมีความสัมพันธ์ในแง่สงครามมากกว่าเป็นไมตรี ชัยชนะของอังกฤษเหนือ _____ พม่าของฝรั่งเศสในญวนด้วยประสิทธิภาพของอาวุธและรูปแบบกองทัพที่เหนือกว่านั้นได้ย้ำความคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงเห็นความจำเป็นยิ่งขึ้นที่ไทยต้องเร่งสร้างกองทัพสมัยใหม่ และอาวุธยุทโธปกรณ์ที่มีประสิทธิภาพมากกว่าเดิม พระองค์ทรงสั่งซื้อปืนเพิ่ม ด้วยเหตุผลว่าเป็นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีน้อยไม่พอใช้ในราชการ¹ และโปรดฯ ให้จางนายทหารนอกราชการชาวอังกฤษ 2 คน คือ ร้อยเอกอิมเป (Impey) และร้อยเอกน็อกซ์ (Knox) ให้มาเป็นครูฝึกทหารของวังหลวงและวังหน้า กองทัพเรือก็ได้รับการปรับปรุงให้มี

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 394.

ประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เจ้านายและข้าราชการผู้มีบทบาทสำคัญในการสร้างกองทัพสมัยใหม่ของไทยคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์¹

การมีกองทัพที่ทันสมัยและเข้มแข็งไม่เพียงแต่มีประโยชน์ในการป้องกันประเทศเท่านั้น ยังสามารถยึดเหนี่ยวความจงรักภักดีของประเทศราชได้คืออีกควมทราบได้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงชื่นชมกับพระเกียรติยศที่มีเมืองประเทศราช พระองค์ก็ทรงพัฒนากองกำลังทหารมิให้น้อยหน้าประเทศตะวันตก ซึ่งนิพนธ์มแดนใกล้เคียงกับไทยทุกขณะ มิฉะนั้นประเทศราชของไทยอาจหันไปสวามิภักดิ์พึ่งพิงประเทศตะวันตกแทนได้ เมื่อสิ้นรัชกาล ประเทศที่ไทยเกรงอิทธิพลมากที่สุดคืออังกฤษ²

พร้อมกับการสร้างกองทัพให้เป็นแบบตะวันตกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงบ้านเมืองให้คึกคักและสง่างามตามแบบเมืองที่มีอำนาจ เพื่อให้ประเทศตะวันตกได้เห็นจะได้เกิดความรู้สึกเกรงขาม³ พระองค์โปรดฯ ให้สร้างป้อมปราการ ชุกชุมคลอง และสร้างพระราชวังเพิ่มขึ้น คือ พระอภิเนาว์นิเวศน์เพื่อรับแขกเมือง และเก็บเครื่องราชบรรณาการพิเศษ โดยสร้างตามศิลปะแบบตะวันตก⁴

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 398. และ ใน สมเด็จพระบรมราชประวัติ พ.ศ. 2395 คราวที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเป็นแม่ทัพยกไปตีเชียงตุง” ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 1-14.

² โปรดพิจารณารายละเอียดจาก “พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท พ.ศ. 2395 คราวที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเป็นแม่ทัพยกไปตีเชียงตุง” ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 1-14.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร... รัชกาลที่ 4, หน้า 95-96.

⁴ “ประกาศเหวดคานดองพระอภิเนาว์นิเวศน์” ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2, หน้า 131.

ส่วนการปรับปรุงสภาพเศรษฐกิจภายในประเทศให้สอดคล้องกับระบบ
ทุนนิยมของตะวันตกนั้น เป็นความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาที่เคยเป็นอุปสรรคในการ
แก้ไขสนธิสัญญากับอังกฤษและอเมริกา ตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว คือ เรื่องการนำฝิ่นเข้าประเทศ และเสนอให้เลิกการค้าฝิ่นของรัฐบาล
โดยพระคลังสินค้า¹ ทั้งสองเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ทราบว่าจะต้องมีการเจรจากันอีกในการทำสนธิสัญญาฉบับใหม่ที่จะมาถึง ดังนั้น
พระองค์และคณะรัฐบาลจึงพยายามหาทางออกที่จะประนีประนอมกับตะวันตกได้โดย
ไม่เกิดผลเสียต่อไทยจนเกินไป

เมื่อ พ.ศ. 2394 คณะเจ้านายและขุนนางซึ่งเป็นบุคคลสำคัญในรัฐบาล
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทำเรื่องกราบบังคมทูลขอให้พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาแก้ไขปัญหาเรื่องฝิ่น โดยเสนอความ
เห็นให้ฝิ่นเป็นสินค้าที่ถูกต้องตามกฎหมาย โดยรัฐควบคุมและผูกขาดภาษีอากรรวม
ทั้งจำกัดให้สูบฝิ่นเฉพาะในหมู่ชาวจีน ซึ่งคิดฝิ่นกันโดยมาก และเป็นตัวปัญหาที่ลัก
นำฝิ่นเข้าประเทศ ด้วยวิธีนี้รัฐบาลไทยก็ไม่ต้องกังวลว่าจะเสียราชการเพราะคน
ไทยสูบฝิ่น ซ้ำยังมีรายได้เพิ่มขึ้นจากภาษีฝิ่นด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงเห็นด้วยกับความคิดนี้² เหตุผลในการแก้ไขปัญหาระหว่างที่เลิกไปกว่าค่า

¹ มัลลิกา เรื่องระพี, "บทบาทของชาวจีนในค่านเศรษฐกิจ สังคมและ
ศิลปกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทบริหารธุรกิจ แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2518), หน้า 45.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394)
เลขที่ 53 พระราชบัญญัติห้ามมิให้ชาวราชการสูบฝิ่น. ผู้มีรายชื่อในคำกราบบังคมทูลมี
สมเด็จพระเชษฐาธิราช กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหลวงพิทักษเทเวศร กรมหลวงภูว-
เนศนรินทร กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงษ์ สมเด็จเจ้าพระยา
บรมมหาพิชัยญาติ เจ้าพระยาภิรมย์ภักดี

กราบบังคมทูลน่าจะเป็นเรื่องของการเตรียมผ่อนคลายความตึงเครียดก่อนทำสนธิสัญญาที่อังกฤษ ดังที่มีปัญหาตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว¹

ความเกี่ยวของระหว่างอังกฤษและไทยในเรื่องฝิ่นนี้ อยู่ที่ว่าฝิ่นเป็นสินค้าต้องห้ามมิให้นำเข้าประเทศมาตั้งแต่สมัยอยุธยา กฎหมายที่ห้ามลักลอบนำฝิ่นเข้าประเทศ ชื่อ ขาย และสูบฝิ่น กำหนดบทลงโทษอย่างรุนแรง เนื่องจากพระมหากษัตริย์สมัยนั้นทรงเห็นโทษของฝิ่นที่ทำลายสุขภาพและสมรรถภาพของผู้สูบ เมื่อคนไทยทุกคนต้องรับราชการ คนสูบฝิ่นยอมทำให้ระบบราชการเสียไปค้วย นโยบายนี้ดำเนินต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ก็ยังมีการลักลอบซื้อขายและสูบฝิ่นในหมู่คนจีนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทย การขนฝิ่นเข้าประเทศทำตามเมืองท่าต่าง ๆ โดยมีเจ้าเมืองรู้เห็นเป็นใจ เช่น สงขลา ทำให้นโยบายของรัฐไม่สัมฤทธิ์ผลเท่าที่ควร แม้วาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงให้มาตรการปราบปรามที่รุนแรงหลายครั้ง ครั้งหลังถึงกับบังคับให้เจ้าเมืองสงขลาทำหนังสือสาบานว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับการลักลอบค้าฝิ่นอีกต่อไป²

ที่อังกฤษเข้ามาเกี่ยวข้องของเรื่องฝิ่นนี้ เพราะอังกฤษเป็นประเทศค้าฝิ่นแก่จีนเป็นตลาดค้ารายใหญ่ของอังกฤษ แม้จะถูกขัดขวางจากรัฐบาลจีน ในที่สุดรัฐบาลจีนก็ตัดสินใจปราบปรามฝิ่นอย่างรุนแรง อังกฤษจึงถือเป็นสาเหตุทำสงคราม

¹โปรดอ่านรายละเอียดในวิทยานิพนธ์ของ สุภาภรณ์ จรัสพันธ์, "ฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ. 2367-2468" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

²สงบบ สงเมือง, รายงานการวิจัยการพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2310-2444) จัดพิมพ์โดยโครงการบริการมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา 2522.

กับจีน ที่เรียกว่าสงครามฝิ่น ใน พ.ศ. 2384 หลังจากได้ชัยชนะในสงครามครั้งนั้น อังกฤษก็ขยายตลาดเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยรัฐบาลอังกฤษที่สิงคโปร์ ให้การสนับสนุนขบวนการลักลอบขนฝิ่นเข้าประเทศไทยอย่างลับ ๆ แม้รัฐบาลไทย จะพยายามติดต่อกับผู้ว่าการ เกาะสิงคโปร์ เพื่อขอร้องให้ห้ามปรามเรือจีนลักค้านำ ฝิ่นมาขายในพระราชอาณาเขต แต่ก็ไม่ได้ผล¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเห็นชอบด้วย กับวิธีการของเจ้านายและเสนาบดี โปรตุเกา ให้ทดลองทำก่อนสัก 1 - 2 ปี ถ้า หากได้ผลดีก็จะทำต่อไป จึงโปรดฯ ให้มีผู้รับประมูลเป็นภาษีฝิ่น ได้ขุนศรีสมมติและ ขุนเทพอากรเป็นเจ้าภาษีฝิ่น แล้วจึงโปรดฯ ให้มีพระราชบัญญัติให้ไทย จีน ที่ลักลอบ นำฝิ่นเข้ามาเอาไปขายแก่เจ้าภาษีฝิ่นให้เรียบร้อยภายใน 1 เดือน หลังจากนั้น จะแต่งกองออกสืบจับ ทรงผ่อนผันให้ชาวแผ่นดินไทยที่ติดฝิ่นอยู่ก่อน คือ ไทย มอญ ลาว เขมร พม่า ทวาย แยก ฉนวน ฝรั่งเศส เกดเค็มให้อดฝิ่นภายใน 4 เดือน ถ้า อดไม่ได้ภายในกำหนด ถูกกองออกสืบจับได้ จะได้รับการลงโทษด้วยมาตรการรุนแรง คือ ประหารชีวิตถ้าเป็นผู้นำฝิ่นมาขาย สำหรับคนสูบฝิ่นถ้าเป็นเจ้าราชินิกุล และบุตรหลานขุนนางชั้นผู้ใหญ่จะให้ลงพระราชอาญาตามบรรดาศักดิ์หรือสามัญชน จะต้องพระราชอาญาสักหน้า แล้วส่งไปจำ ณ กุ๊ก หรือถ้ายังรักจะสูบท่อให้แปลงเพศ ไว้เปื้อนเป็นเงินเสีย เงินค่าผูกบี๊แม่จีนแท่มากกว่า คือ 15 ตำลึง มากกว่าของจีน 3 เท่า คือ 5 ตำลึง และทรงถือว่าพวกที่ยอมแปลงเพศนี้ "ไม่รักแก่ชาติตระกูล ไม่มีกตัญญูต่อแผ่นดินและบิดามารดาของตัว"²

ด้านความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว คงจะทรงคาดคะเนได้ว่าไทยจะต้องยอมเลิกระบบพระคลังสินค้าในที่สุด

¹ หองสมควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394) เลขที่ 53 ชื่อ พระราชบัญญัติห้ามมิให้ชาวราชการสูบฝิ่น.

² เรื่องเดียวกัน.

เมื่อเลิกแล้ว สินค้าออกที่สำคัญก็คือ ผลผลิตทางการเกษตร คือ ข้าวของราษฎร จึงทรงส่งเสริมให้ราษฎรทำนาให้เต็มกำลัง "ถ้าราษฎรผู้ใดไม่มีนาทำ ให้ข้าหลวงเสนา กรมการ จัดแจงจงนาให้แก่ราษฎรทำ อย่าให้รกร้างว่างเปล่าอยู่ได้"¹ และวิธีการเพิ่มผลผลิตในสมัยของพระองค์ คือ ขยายเนื้อที่การเพาะปลูกออกไป มิใช่เปลี่ยนเทคนิควิธีการผลิต จึงต้องมีการกระตุ้นให้ราษฎร เกิดแรงบันดาลใจที่จะเพิ่มผลผลิตด้วยการลดอัตราค่านาให้มากเป็นพิเศษ

...ถ้าไพร่หลวง สม ราษฎรคนใดมีความอุทิศสาคูสาคูเพื่อรื้อร้างถางพงทำนาใดเนื้อที่มากออกไป จากตราแดง ทราบจูงมามากนอยเท่าใดในจำนวนปีฉลุเบญจศกนี้ให้หักสิบลดสองพระราชทานให้แก่เจ้าของนาเป็นบำเหน็จความเหนียวยามมากกว่าปรกตินั้นจงทุกราย ราษฎรจะใดมีความยินดีอุทิศสาคูสาคูเพื่อรื้อร้างถางพง ทำนาให้ใดเนื้อที่ทำนามากต่อไปอีก ให้มีความเจริญแก่บ้านเมือง...²

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงความมั่นคงภายใน คือวางรากฐานในการสร้างอำนาจรวมศูนย์ที่สถาบันกษัตริย์ และปรับประเทศให้เข้าสู่อารยธรรมตะวันตกไปไคร่ระยะหนึ่ง ก็ทรงเตรียมการที่จะทำสนธิสัญญากับอังกฤษที่จะเข้ามาในปี พ.ศ. 2398 โดยเซอร์ จอห์น เบาวริง (Sir John Bowring) : เป็นราชทูตจากสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะรัฐบาลของพระองค์จัดเตรียมการต้อนรับคณะราชทูตนี้อย่างสมเกียรติยศ โดยทรงใช้แบบแผนเดียวกับที่สมเด็จพระนารายณ์ใช้รับทูตฝรั่งเศสสมัยอยุธยา ทั้งอังกฤษและไทยได้ทำสนธิสัญญาขึ้นฉบับหนึ่ง

¹ หน.จ.ช., ก.ห. ร.4 เล่ม 5 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เรื่องที่ 9 ว่าด้วยตั้งข้าหลวงเสนาออกไปประเมินนาหัวเมือง.

² เรื่องเดียวกัน.

ลงนามกันเมื่อวันที่ 1 เมษายน 2398¹ ชื่อ สนธิสัญญาเบาริง ประกอบด้วยสัญญา
การแผ่นดิน 12 ข้อ กฎหมาย 6 ข้อ พิกัดสินค้า 3 ข้อ รวม 21 ข้อ

ก่อนจะทำสนธิสัญญาเบาริงได้ประมาณเกือบปีนั้น มีเหตุการณ์อย่างหนึ่ง
เกิดขึ้นที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัยพวกมิชชันนารี
มาก คือ มีหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษฉบับหนึ่งที่สิงคโปร์ เดือนตุลาคม พ.ศ. 2397³
ลงจดหมายตำหนิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า^๒ และการบริหารประเทศ ถึง 3
ประการ คือ

1. การแผ่นดินทุกอย่างเป็นสิทธิขาดอยู่ที่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียว
คำสั่งของพระองค์ถือเป็นเด็ดขาด ไม่มีใครคัดค้านได้
2. พระคลังหลวงเต็มไปด้วยเงินทองมากเป็นภูเขา ผู้ที่ร่ำรวยที่สุด
ในราชอาณาจักร คือ พระมหากษัตริย์
3. พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีพระทัยแคบ และเต็มไปด้วยความอยาก
รู้อยากเห็นในความเจริญด้านต่าง ๆ ของยุโรปอย่างปราศจากขอบเขต และพอ
พระทัยในการประจบประแจงและเหอเกียรติยศ จนกระทั่งถูกยุให้ใช้จ่ายเงินจำนวน
มากจากทองพระคลัง⁴

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล
ที่ 4, หน้า 133.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

³ยอร์จ ฮอวส์ เฟลทส์, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 83.

⁴ห.จ.ช., ร.4 99/8 ประกาศที่พิมพ์ปฏิเสขข่าวลือในทางร้ายเกี่ยว
กับรัชกาลที่ 4.

ข่าวลือนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไม่พอพระทัย ยิ่ง เพราะมีผลโดยตรงต่อภาพพจน์และพระเกียรติยศของพระองค์ในหมู่ชาวต่างประเทศ ทั้ง ๆ ที่พระองค์ทรงพยายามปรับประเทศให้เป็นแนวตะวันตก และมีไมตรีกับมิชชันนารีและชาวตะวันตกที่อยู่ในเมืองไทยโดยตลอด ทรงเชื่อว่ามิชชันนารีผู้หนึ่งซึ่งเดินทางผ่านสิงคโปร์ เป็นผู้เขียนจดหมายฉบับนี้ขึ้น¹ จึงทรงขอให้มิชชันนารีทั้งหมดลงชื่อปฏิเสธว่ามีได้ เขียนจดหมายฉบับนี้ และปฏิเสธขอกล่าวหาทั้งหมด แก่มิชชันนารีได้ทำแก่เพียงเขียนจดหมายปฏิเสธว่ามีได้เกี่ยวข้องกับจดหมายฉบับนี้ และยืนยันว่ายังคงเป็นมิตรกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามเดิมเท่านั้น²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกข่าวแก้ไขภาพพจน์ของพระองค์อย่างรวดเร็ว ด้วยการออกประกาศที่พิมพ์ข่าวลือในทางร้ายเป็นภาษาอังกฤษ³ และมีจดหมายเหตุนภาษาไทยว่าด้วยเกล้าลือ 3 ประการ⁴ ใจความที่ทรงลงประกาศนั้น ปฏิเสธขอกล่าวหาที่มีอยู่ทั้งหมดโดยทรงชี้แจงด้วยเหตุผลว่า พระองค์มิได้บริหารราชการแผ่นดินลิตธิชาดเพียงพระองค์เดียว ทรงบังคับการแผ่นดินไปตามหลักที่มีมาแต่ก่อน ส่วนเงินทองในท้องพระคลังก็มีทั้งรายรับรายจ่ายหมุนเวียน

¹จากการสอบสวนของหมอเสาศ์ผู้เขียนจดหมายฉบับนี้ คือ กัปตันเทรล ผู้บังคับเรือค้าขายของ ร.4 ซึ่งสมคบกันทำขึ้นกับโยเซฟ พ่อค้าชาวอะมีเนียน และโยเซฟสหายของกัปตันเทรล โดยมีอัครมหาเสนาบดีผู้หนึ่งซึ่งโกรธรัชกาลที่ 4 รั้งเห็นเป็นใจด้วย อังใน ยอร์จ ฮอวส์ เฟลด์ส์, หมอเสาศ์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 85-86.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 84-85.

³ห.จ.ช., ร.4 99/8 ประกาศที่พิมพ์ปฏิเสธข่าวลือในทางร้ายเกี่ยวกับรัชกาลที่ 4.

⁴ห้องสมุดควชิรญาณ จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1285 เลขที่ 82 เล่าลือ 3 ประการแลว่าด้วยกงสุลต่างประเทศได้เงินเดือน.

กันไป ถ้าหากพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่ปกครองแบบเผด็จการและร่ำรวยที่สุดแล้ว คงจะต้องมีการขบถเกิดขึ้น และเรื่องที่ทรงใช้จ่ายเงินทองทามที่มีผู้มา "ยุ" นั้นก็ไม่จริง ทรงทำทามเฉพาะที่มีพระราชดำริเห็นด้วยเท่านั้น¹

ข่าวลือนั้นจะเป็นจุดเริ่มที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อาจวางพระทัยในชาวตะวันตกได้นัก และพระองค์ก็ทรงระมัดระวังพระองค์ยิ่งขึ้นในการติดต่อกับประเทศตะวันตก อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้ก็มิได้เป็นอุปสรรคต่อความตั้งพระทัยที่จะปรับประเทศไทยตามแนวทางตะวันตก หรือกระทบกระเทือนถึงความสัมพันธ์อันดีที่กำลังเริ่มต้นกันอย่างใด

การดำเนินการก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นจุดเริ่มต้นโครงการระยะยาวที่มุ่งแก้ปัญหาทั้งภายในและภายนอกประเทศ ด้วยการรวมศูนย์อำนาจที่สถาบันกษัตริย์ และปรับประเทศไทยให้ทันสมัยแบบตะวันตก ซึ่งรวมถึงการเปลี่ยนนโยบายต่างประเทศด้วย เราไม่อาจประเมินผลสำเร็จการกระทำของพระองค์ได้ในขณะนั้น นอกจากอาจกล่าวได้ว่า ช่วยให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกาดีขึ้น ขณะเดียวกันก็มีปัญหาใหม่เกิดขึ้นคือ ทำอย่างไรคนจึงจะยอมรับความเปลี่ยนแปลงด้วยความพอใจ ฉะนั้นหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงพยายามให้คนไทยระดับต่าง ๆ เข้าใจถึงความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยให้ดีกว่าเดิมของพระองค์ระหว่างที่ทรงดำเนินโครงการต่อจากระยะแรก

พระราชดำริและการดำเนินการทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลังสนธิสัญญาเบาริง (พ.ศ. 2398 - 2411)

สนธิสัญญาเบาริงที่ทำเมื่อ พ.ศ.- 2398 มีผลให้สภาพสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม โดยเริ่มจากพื้นฐาน

¹ เรื่องเดียวกัน.

ทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนเป็นรูปการค้าเสรี. . . ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้
 ย่อมมีผลต่อพระราชดำริและบทบาททางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวด้วย เนื่องจากพระองค์ทรงเผชิญกับปัญหาซึ่งเพิ่มขึ้น และปัญหาเดิมซึ่งทวี
 ความซับซ้อนขึ้นตามเวลาและสถานการณ์

ปัญหาที่เป็นอันตรายก่อกวนความเรียบร้อยของราชอาณาจักรและราชบัลลังก์
 หลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงแล้วมีอยู่ 3 เรื่อง คือ

ปัญหาแรก การแผ่อิทธิพลอย่างเต็มที่ของจักรวรรดินิยมตะวันตกเข้ามาในประเทศไทย

ปัญหาที่สอง การสร้างพระราชอำนาจและความเป็นผู้นำของพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปัญหาที่สาม การสืบทอดอำนาจทางการเมือง

สองปัญหาแรกเป็นเรื่องเดิมที่มีมาก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง ส่วน
 ปัญหาสุดท้ายนั้นเป็นเรื่องที่จะสะท้อนให้เห็นพระราชดำริและบทบาททางการเมือง
 ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างชัดเจนในเรื่องการสืบราชสมบัติ
 ซึ่งก่อนหน้านี้มิได้ทรงแสดงออกอย่างเปิดเผยว่าจะสถาปนาเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็น
 รัชทายาท การแสดงออกเกี่ยวกับเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นไปทางราชประเพณีที่ขุนนาง
 เห็นชอบด้วยเช่นพระองค์ทรงสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้าตามจากรายบังคมทูลของเสนา
 บิดีผู้ใหญ่¹ พระราชทานพระเกียรติยศให้ตามบรรดาศักดิ์ อย่างไรก็ตามชีวิตช่วง
 ประมุขของเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ที่คล้ายคลึงกับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว คือ ทรงมีพระสวามีกำเนิดเป็นเจ้าฟ้า และมีพระเชษฐาต่างพระราชมารดาที่
 เป็นพระองค์เจ้า ซึ่งมีพระชนม์แก่กว่าพระองค์มากช่วยสมเด็จพระราชบิดาคือ
 ราชการแผ่นดิน ย่อมโน้มจิตใจให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดปราน

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า

เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ผู้อยู่ในฐานะเดียวกับพระองค์เป็นพิเศษ และพร้อมที่จะสนับสนุนให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นรัชทายาทอย่างเต็มที่ อย่างไรก็ตามก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ก็ยังทรงพระเยาว์เกินกว่าจะเป็บทายาทด้วยพระองค์เอง และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังไม่ประสงค์ที่จะสร้างความขัดแย้งให้เกิดขึ้นระหว่างพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงยังนิ่งอยู่ สิ่งเดียวที่ทรงทำลงไปเพื่อเป็นการบ่งชี้ฐานะให้แก่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์คือการให้ความสำคัญในคานาบุญบารมีคือปีเดียวกับที่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ประสูติ เป็นปีที่ไคซังเผือกมาที่กรุง และกล่าวกันว่าฝนแล้งมานาน เมื่อจะประสูติฝนตกเป็นอัศจรรย์นำความชุ่มชื้นมาสู่พื้นที่เกษตรกรรมโดยทั่วไป ซังเผือกที่ชื่อพระวิมลรัตนกิริณีก็เช่นกัน เมื่อไคมาทำให้เกิดฝนตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามรักษาความสำคัญนี้ด้วยการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์และพระวิมลรัตนกิริณีเป็นองค์ประกอบที่ขาดไม่ได้ของพระราชพิธีพืชมงคลที่เกี่ยวกับการขอฝนทุกครั้ง¹ ช่วงระยะเวลาหลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงและตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงแสดงบทบาทมากขึ้นเพื่อปูทางให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นกษัตริย์ต่อไป

ปัญหาสองประการแรกนั้น แม้จะเป็นปัญหาพื้นฐานตั้งแต่เดิม แต่เมื่อทำสนธิสัญญาเบาริงแล้ว ความสำคัญของปัญหาก็ทวีขึ้นทั้งในด้านปริมาณของตัวแปร และความใหม่ของลักษณะปัญหาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผชิญโดยตรง เนื้อหาในสนธิสัญญาเบาริงเป็นการเปิดประเทศไปสู่การค้าเสรีที่มีการเก็บภาษีขาเข้าขาออกกามพิศกัศตรา ทั้งยังได้รับความคุ้มครองทางด้านกฎหมายจากประเทศเมืองแม่ของกนผ่านทางกงสุลจากการที่ไทยยอมเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเป็นครั้งแรก ความอุดมสมบูรณ์ของประเทศไทยที่เอื้อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเมืองให้

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 567.

แก่ชาติตะวันตก ย่อมดึงดูดใจให้ชาวตะวันตกเดินทางไปมาค้าขายและมาอยู่อาศัย เป็นจำนวนมาก อิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจของตะวันตกก็มีเพิ่มขึ้นตามลำดับ

การที่ไทยต้องติดต่อกับชาติมหาอำนาจโดยตรงนี้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่ายิ่งจะมากยิ่งที่จะไม่ให้เกิดความขัดแย้งที่กระทบกระเทือนสัมพันธ์ไมตรีระหว่างไทยกับประเทศที่ทาสันติสัญญา ซึ่งนอกจากอังกฤษแล้วยังมีประเทศทางยุโรปและอเมริกาที่ทาสันติสัญญาทำนองเดียวกันกับสนธิสัญญาเบาริงอีก ๓ ประเทศ¹ แต่ประเทศที่มีความสำคัญก่อนนโยบายต่างประเทศของไทยคืออเมริกา และฝรั่งเศสที่เข้ามาทาสันติสัญญาในปี พ.ศ. 2399² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงเหตุการณืทำนองเดียวกับสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจะเกิดขึ้นซ้ำอีกในรัชกาลของพระองค์ จึงทรงหลีกเลี่ยงที่จะไม่ผูกมิตรกับมหาอำนาจเพียงชาติเดียว แต่จะทรงใช้นโยบายถ่วงดุลย์ให้ประเทศมหาอำนาจอื่น ๆ เข้ามามีความสัมพันธ์กับไทยด้วย³ เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ก็ทรงเกรงอันตรายจากประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มีต่อเอกราชและบูรณภาพทางดินแดนของไทยตั้งแต่แรกทาสันติสัญญา จึงพยายามหาทางแก้ไข และได้ทรงพยายามวางมาตรการอื่น ๆ อันเป็นการป้องกันหรือแก้ปัญหาที่จะเกิดขึ้น ให้ไทย

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงองค์พระนโรดม ณ กรุงกัมพูชา" พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 81.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร... รัชกาลที่ 4, หน้า 137 และ 141.

³ โปรดพิจารณาข้อความในพระราชหัตถเลขาทรงมีไปถึงสมเด็จพระนโรดม ณ กรุงกัมพูชา พ.ศ. 2407, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 81-82. และ ขจร สุขพานิช, ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 1600 - 2310 (พระนคร : แสงรุ่งการพิมพ์, 2521), หน้า 221.

สามารถดำรงเอกราชมาได้ดังจะกล่าวถึงละเอียดในเรื่องนโยบายต่างประเทศต่อไป

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้รับทำสนธิสัญญาเบาริงนั้น ผลใด ๆ ก็ความอันเกิดจากสนธิสัญญาดังนั้นย่อมกระทบถึงสถานภาพทางการเมืองของพระองค์โดยทรง เนื่องจากการเปิดประเทศสู่การค้าเสรีนี้เป็นของใหม่ และการเลิกระบบพระคลังสินค้าที่มีมาแต่เดิมย่อมกระทบกระเทือนถึงผลประโยชน์ของชนชั้นปกครองหลายท่านที่มีรายได้จากการอิงกับระบบพระคลังสินค้า ดังนั้นจึงมีเจ้านายและขุนนางที่ไม่เห็นด้วยกับพระราชดำริของพระองค์ในเรื่องความตกลงบางข้อในสนธิสัญญาเบาริง. ที่สำคัญได้แก่ สมเด็จพระยาสององค์แห่งตระกูลมุนนาค ทางฝ่ายที่เห็นด้วยกับพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่าที่ปรากฏชื่อมี พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ทางพวกสมเด็จพระยาเห็นว่าถ้าอังกฤษลดหย่อนผ่อนผันข้อความที่ปรารถนาลง อย่าให้ขัดกับประเพณีบ้านเมืองก็ควรทำ ฉะนั้นก็ไม่ควรยอมทำหนังสือสัญญา ส่วนทางพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นว่าไทยเป็นเมืองที่มีอำนาจน้อยกว่า อย่างไรก็ตามก็จะต้องทำสัญญากับอังกฤษจะช้าหรือเร็วเท่านั้น ถ้าไม่ยอมทำโดยดีจะเกิดอันตรายต่อบ้านเมือง¹ ในที่สุดเมื่อคณะผู้แทนรัฐบาลไทย² ตกลงทำสนธิสัญญา

¹ สมเด็จพระบรมพรยาจารย์ราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 120-121.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 133. ผู้รับสั่งให้ปรึกษาทำหนังสือสัญญากับเซอร์จอห์น เบาริง มีพระเจ้านองยาเชอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ สมเด็จพระยาองค์น้อย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ความจริงคงจะทรงมีพระราชดำริทั้งเจ้าพระยานิกรบดินทร์ที่สมุหนายกด้วย แต่เจ้าพระยานิกรบดินทร์ชราและป่วยไปไหนไม่ได้จึงไม่มีชื่อเข้าที่ประชุม.

เบาวิงกับอังกฤษด้วยดีแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงรับผิดชอบโดยทรงต่อความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยอันเกิดจากสนธิสัญญาเบาวิง และคงจะต้องทรงพยายามควบคุมให้ผลที่เกิดขึ้นเป็นไปในทางที่มีคุณต่อบ้านเมือง จึงจะเป็นเกียรติยศต่อพระองค์ และช่วยให้สถานะแห่งความเป็นผู้นำของพระองค์มั่นคงยิ่งขึ้นด้วย พระราชภารกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการบริหารราชการแผ่นดินจึงมีมากขึ้นกว่าเดิม เพราะสังคมไทยมิได้ประกอบด้วยราษฎรไทยที่เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์เท่านั้น ยังมีคนอื่นพวกหนึ่งซึ่งเป็นพลเมืองของชาติมหาอำนาจมอญด้วย พระองค์จะต้องพยายามทำให้ความสัมพันธ์ของพลเมืองไทยและชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายไปไต่ด้วยดี ทามกลางภาวะเศรษฐกิจสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เพื่อช่วยให้ชาวไทยปรับตัวกับสภาพแวดล้อมใหม่ได้ และยอมรับข้อดีแห่งการเปิดประเทศ และเพื่อป้องกันมิให้เกิดความขัดแย้งระหว่างชาวไทยกับต่างประเทศ ซึ่งอาจลุกลามจนเป็นอันตรายต่อเอกราชของชาติได้

เพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายทางการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงพิสูจน์พระองค์ว่ามีความสามารถในการนำประเทศเข้าสู่ยุคใหม่อย่างเต็มที่ ทั้งยังดำเนินนโยบายต่างประเทศได้อย่างถูกต้องตามสถานการณ์ด้วย พระราชดำริของพระองค์แสดงออกในด้านต่าง ๆ ดังนี้ คือ

- ก. การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทย
- ข. การปรับประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก
- ค. การรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองไว้ที่สถาบันกษัตริย์
- ง. การสืบทอดอำนาจทางการเมืองโดยการสืบสันตติวงศ์

ก. การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทย นโยบายต่างประเทศของไทยช่วงนี้ให้ความสำคัญแก่ประเทศทางตะวันตกที่เป็นมหาอำนาจคืออังกฤษ ฝรั่งเศส และสหรัฐอเมริกา โดยที่ไทยตระหนักในความสำคัญของอังกฤษเป็นชาติแรกจากการที่อังกฤษได้ชัยชนะเหนือจีน อินเดีย พม่า และได้ครอบครองส่วนหนึ่งของมลายู ซึ่งทำให้พรมแดนระหว่างไทยกับอังกฤษติดต่อกันสองด้าน คือทางมลายูและพม่า

ส่วนฝรั่งเศสและอเมริกานั้น เป็นประเทศที่ไทยจึงเข้ามาทำสนธิสัญญาด้วย เพื่อถ่วงดุลย์อังกฤษ แต่การฉกฉับปรากฏว่าฝรั่งเศสเป็นอันตรายต่อไทยยิ่งกว่าอังกฤษเสียอีก ส่วนสหรัฐอเมริกาเป็นที่พึ่งให้ไทยไม่ได้

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ประเทศเพื่อนบ้านคือ ญวน พม่า และจีน แทบจะไม่มีมีความสำคัญเลย ปี พ.ศ. 2401 ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเมืองจันทบุรี โปรดฯ ให้รื้อป้อมไพร่พินาศ และพิฆาตซำศึกที่จันทบุรีออกเสีย ซึ่งทั้งสองป้อมนี้มีความสำคัญมากทางยุทธศาสตร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อรับศึกทางทะเลจากญวน¹

ส่วนประเทศพม่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับพม่า ทรงติดตามสถานการณ์เสมอว่าขณะนี้อังกฤษมีอิทธิพลถึงส่วนไหนของพม่าแล้ว และเมื่อพมามีพรมแดนติดกับไทย การเข้าแทนที่พม่าของอังกฤษ ยิงจะเป็นอันตรายต่อบูรณภาพทางดินแดนของไทย บรรดาเมืองประเทศราชของพม่าจะกลายเป็นของอังกฤษ เมืองประเทศราชของไทยที่อยู่ติด ๆ กันก็อาจขอเข้าพึ่งอำนาจอังกฤษด้วย ปฏิบัติการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีต่อจากการทำสงครามไทย-อังกฤษใน พ.ศ. 2395 คือ เริ่มให้ความสำคัญแก่พรมแดนที่แนบขนระหว่างพม่ากับไทย ซึ่งนับเป็นความคิดใหม่ของกษัตริย์ไทยโดยเน้นความจงรักภักดีที่เมืองชายแดนของไทยที่มีต่อราชธานี เมื่อ พ.ศ. 2401 พระองค์โปรดฯ ให้มีประกาศตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี 7 เมือง เป็นภาษาสันสกฤต² และพระราชทานเลื้อเข็มขามคนละ

¹ชุมนุมเรื่องจันทบุรี, พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณจันทวิมล ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2514 (ม.ป.ท.), หน้า 125.

²เมืองทั้ง 7 คือ สมิงสิงหนบุรี ลุ่มสุ่ม ทาตะกั่ว ไทรโยค ท่าขนุน ทองผาภูมิ ท่ากระดาน.

ตัวเป็นของชาวยุ่ แต่เดิมเมืองเหล่านี้มีสภาพเป็นคานที่กษัตริย์สมัยก่อนตั้งขึ้น มีกรมการอนุรักษ์ทุกเมือง เพื่อให้มีสิทธิ์ไปตั้งพม่าว่ามีหัวเมืองแน่นอนหลายชั้น แต่ก็ยังไม่มื่อเรียกผู้สำเร็จราชการ เมืองไช้เรียกตามชื่อเมือง¹ ต่อจากนั้นพระราชทานชื่อผู้ว่าราชการ เมืองนครเขื่อนขันธ์เสียใหม่ว่า "พระยาดำรงราชพลชั้น" ส่วนยกกระบัตรนั้นเดิมที่มีชื่อว่า "หลวงภูกามภักดี" นั้น ทรงมีพระราชดำริว่า ภูกามมาจากคำว่า "ไปกาม" เป็นชื่อเมืองมหานครเดิมของพม่าก่อนอังวะ ไม่ไช้เมืองมอญ จึงโปรดฯ ให้แกชื่อเป็น หลวงนิคมคามบริรักษ์²

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงดำเนินรูปแบบการค้าในเครื่องราชบรรณาการต่อมาจนถึง พ.ศ. 2395 ระหว่างนั้นมีการส่งทูตไปเมืองจีน 2 ครั้ง คือในปี พ.ศ. 2394 และ พ.ศ. 2395³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความเสื่อมอำนาจของจีนตั้งแต่สมัยที่ยังทรงผนวชแล้ว แต่การที่ยังส่งทูตไปจีนตามราชประเพณีเดิมนั้น นอกจากจะเป็นการกระทำเพื่อเป็นที่ยอมรับของคนในปกครองของพระองค์แล้ว ยังอาจเป็นควยทรงเห็นประโยชน์ที่ไทยได้รับจากจีนทางการค้าควย การส่งทูตไปเมืองจีนเมื่อ พ.ศ. 2395 นั้นเกิดเหตุร้ายขึ้นอย่างหนึ่งกับคณะทูตคือชากลัดจากเฝ้าสมเด็จพระเจ้าฮำฮองที่ปักกิ่ง ถึงเมืองเชียงเชียงถูกผู้ร้าย

¹ กรมศิลปากร, "ประกาศตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี 7 เมือง แลตั้งเงินเวชเป็นขุนราชภัทการ พ.ศ. 2401", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404, หน้า 85.

² "ประกาศนามผู้ว่าราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์ พ.ศ. 2401", เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 49 และ 95.

ปล้น จีนทองสื่อใหญ่คนหนึ่งถูกฆ่าตาย เมื่อทุกเดินทางมาถึงกวางตุ้ง ทางกรจีนก็
ยังชำระตัวผู้ร้ายไม่ได้ ไซ้ให้แก่ของทรงยินดี นับจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงระงับการส่งทูตไป¹ เนื่องจากไม่สามารถติดตามสถานการณ์
ที่แท้จริงได้² และขาดแรงจูงใจในผลประโยชน์ทางการค้าที่เริ่มลดลงมาตั้งแต่
พ.ศ. 2394³

สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ไม่ทรงมีพระราชประสงค์จะดำเนินความสัมพันธ์แบบนี้กับจีนอีก เพราะทรงทราบว่า
ข้อความในพระราชสาส์นไทยจีนมีสาระต่างกัน พวกจีนแต่โบราณแปลงคำว่าขอเป็น
ไมตรีเป็นขออ่อนน้อมเป็นเมืองขึ้น⁴ สำหรับกรณีนี้ เมื่อฝรั่งเศสและอังกฤษยึดครอง
จีนได้แล้วก็อาจอ้างข้อความนั้นทวงสิทธิเหนือไทยเช่นเดียวกับฝรั่งเศสพยายามอ้าง
สิทธิเหนือญวนที่มีต่อเขมร พระองค์และคณะเสนาบดีจึงได้ปฏิเสธที่จะส่งทูตไป
เมืองจีนอีกตามธรรมเนียม เมื่อพระเจ้าอองกีนักทรียกจากพระเจ้าฮังการีมีพระ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

² หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397) เลขที่ 2 จดหมายสมเด็จพระเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กราบบังคมทูลพระเจ้านอง
ยาเซอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท.

³ ห.จ.ช., ก.ท. ร.4 เล่ม 7 จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397) สาร
ตราว่าควยนำตั้งเจ้าภานี้กง น้ำจืด 2 หัวเมือง. และ พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา...2, หน้า 166. ที่มีถึงพระองค์เจ้าปัทมราช
แสดงว่าแม้อการค้าไทย-จีนจะตกต่ำแต่ก็ยังมี การติดต่อกันบ้างจนถึง พ.ศ. 2403 ที่
กรุงปักกิ่งตกอยู่ในความยึดครองของอังกฤษและฝรั่งเศส.

⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี ไม
ระบุศักราช", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 165-166.

ราชสาส์นแจ้งมาให้ทราบว่าเปลี่ยนแผ่นดินแล้ว¹ ต่อมา พ.ศ. 2406 ไทยได้รับพระ
 ราชสาส์นเพื่อนให้ไปกองอีกบอกกว่าผู้รายในเมืองจีนสงบแล้ว² พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษากับท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ และในที่สุดก็ทรงเห็นชอบด้วย
 กับความคิดของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทกับเจ้าพระยา
 ศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหมที่ว่า จะจี้มืองก็ไม่สมควร เพราะไม่คุ้มทุนและจะกอง
 ประกาศให้ยุโรปรู้ว่าพระราชสาส์นไทยจีนข้อความไม่ตรงกัน แต่จะตัดข้อความในพระ
 ราชสาส์นไปลงพิมพ์ประกาศนั้นไม่ควร ส่วนถ้าหากจะระบุให้แน่ชัดว่าจะไม่ไปจี้มือง
 อีก ลูกค้าที่แกลงเรือไปค้าขายเมืองจีนก็จะร้องว่าขาดประโยชน์หรืออาจทำความไม่
 พอใจให้แก่คนจีนจำนวนมากที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ จึงควรให้พระยาโชฎ๊กราช
 เสรฐสีตอมไปถึงนายห้างปูนกั้งฉบับหนึ่งว่า "มรสุมปีนี้ก็จะสิ้นแล้ว เรือที่จะเป็นอยู่
 กองเจี้ยก่อง ซึ่งเคยใช้อยู่แต่ก่อนก็ยุติไปหมด ยังหาได้จัดแจงขึ้นไม่ การทอไป
 ภายหน้าจึงจัดแจงเรือซึ่งควรจะให้เชิญพระราชสาส์นจึงคอยพุดคิดอ่านกันต่อไป"³

หลังจากนั้นมีประกาศออกมาฉบับหนึ่ง เรื่องทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี
 ไม่ระบุปี พ.ศ.⁴ แต่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นหลัง พ.ศ. 2406 ไม่นานนัก และที่กอง
 ทรงประกาศชี้แจงก็อาจเพื่อกันความไม่พอใจของคนในประเทศ และเพื่อยืนยันว่า
 การเลิกราชประเพณีกองของพระองค์ครั้งนี้เป็นการกระทำที่ไม่เสียพระเกียรติยศ
 แต่ประการใด เป็นเพราะพระองค์ทรงมีพระสติปัญญา เห็นอกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่
 ก่อน ๆ ที่ถูกพ่อค้าจีนล่อลวงแปลงข้อความในพระราชสาส์น จึงเสียพระเกียรติยศ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 275-276.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 294.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 296-297.

⁴ กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411,
 หน้า 155-184.

พระเจ้าแผ่นดินไทยตลอดมาจนถึงกรุงเทพมหานครนี้ "พระเจ้าแผ่นดินในเวลาก่อน
นั้นโง่งมนัก ปราศจากวิริยะปัญญา ไม่รู้การอะไรไกล ๆ ในทางประเทศบ้างเลย
...ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินโง่ เสนาบดีเซอะราชกรโธ ทวนกันยินดีซื้อสินค้าของจีน
ในสำเภาไว้ใช้สอยชมเชย จีนหลอกขายได้แพง มีกำไรมาก"¹ พระองค์ทรง
ประกาศว่าเมื่อทรงทราบเรื่องราวนี้แล้วก็กลับพระทัยไม่ได้ส่งราชบรรณาการไป
กรุงปักกิ่งอีก²

ค่านโยบายทางประเทศที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี
ต่อประเทศมหาอำนาจตะวันตกนั้น ทรงใช้การทุกเป็นค่านหลักในการเจรจาความ
เมืองต่าง ๆ และเมื่อไม่อาจใช้นโยบายทางการทุกเป็นเครื่องต่อรองสำเร็จ
พระองค์ก็จำพระทัยที่ทรงยอมเสียผลประโยชน์ตามที่มหาอำนาจตะวันตกเรียกร้อง
การสูญเสียครั้งสำคัญในรัชสมัยของพระองค์คือเสียดินแดนเขมรฝั่งนนทบุรีให้แก่ฝรั่งเศส
ในปี พ.ศ. 2406 ทางพม่าและทางพม่าในปี พ.ศ. 2410 ซึ่งนับเป็น
ปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นถึงพระราชดำริแบบใหม่ของกษัตริย์ไทยที่ทรงยอมเสีย
"ชัศติยามานะ" ตามแบบเดิมที่มีอยู่ ยอมเสียพระเกียรติยศที่ไม่สามารถแสดงแสน
ยานุภาพปกป้องพระราชอาณาเขตรด้วยสงครามตามแบบพระมหากษัตริย์พระองค์
ก่อน ๆ ได้ เพื่อแลกกับเอกราชที่มีค่าเหนือสิ่งอื่นใด พระราชดำรินี้ในเรื่องนี้ของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวค่อย ๆ พัฒนาขึ้นหลังจากที่พระองค์พยายาม
ทุกวิถีทางที่จะรักษาเอกราช และบูรณภาพทางดินแดนตามวิถีการทุกอย่างเต็มที่
และพระองค์คงทรงออกค้ำและชมชื่นพระราชหฤทัยมิใช่น้อยที่ทรงยอมเสียความ
รู้สึกของ "ชัศติยามานะ" แบบเดิมที่ทรงมีอยู่ จึงได้ทรงพยายามหาเหตุผลมาอธิบาย
การกระทำของพระองค์ว่ามีได้เป็นการเสียเกียรติยศ แต่เป็นสิ่งที่ดีที่สุดสำหรับ
สถานการณ์ เพื่อทดแทนความรู้สึกของพระองค์และเพื่อสร้างภาพพจน์ใหม่ขึ้นทดแทน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 184.

ภาพพจน์ของกษัตริย์ที่มีชกัทยมาณะแบบเดิม ดังจะเห็นได้จากรายละเอียดของ
พฤติกรรมที่เกิดขึ้นดังต่อไปนี้

นับแต่ครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระ
ทัยแน่วแน่ที่จะรักษาเอกราชและบูรณภาพทางดินแดน พระองค์ทรงหวังว่าการทำ
สนธิสัญญาเบาริงจะช่วยให้บรรลุเป้าหมายนี้ได้ เพื่อความไม่ประมาท พระองค์จึง
ชักชวนให้อเมริกาและฝรั่งเศสเข้ามาทำสนธิสัญญาทางไมตรีเพื่อถ่วงดุลย์อังกฤษ
หลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงแล้ว การดำเนินนโยบายต่างประเทศของพระองค์เป็น
ไปด้วยความระมัดระวังถึงสองประการคือ ประการแรกมิให้ไทยตกเป็นเหยื่อลัทธิ
ล่าอาณานิคมของจักรวรรดินิยมตะวันตก ประการที่สอง ระมัดระวังมิให้การดำเนิน
นโยบายต่างประเทศมาทำลายภาพพจน์ของพระองค์ว่า มีพระเกียรติน้อยกว่าพระ
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงมักจะมีคำอธิบายการกระทำของพระองค์เสมอ ทรงถือเป็นเกียรติยศอย่างยิ่ง
ที่ได้มีการพิชิตอระขับริชราชทูตกับประเทศอังกฤษที่มี "พระเศานุภาพและอำนาจโต
ใหญ่มีพระอาณาเขตรอบภพไป จนพระอาทิตย์ไม่รูกลับดวงเลย" เพราะไม่
ปรากฏว่ามีประเทศใดอีกในเอเชียแม่แก่จีนและอินเดียที่จะได้รับพระราชสาส์นและ
เครื่องมงคลราชบรรณาการจากอังกฤษ¹

เพื่อให้บรรลุถึงความสำเร็จในการรักษาเอกราชและบูรณภาพทาง
ดินแดน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระชับสัมพันธไมตรีกับเจ้า
ประเทศราชอย่างแน่นแฟ้น เพราะขณะนั้นอังกฤษและฝรั่งเศสได้แผ่อิทธิพลมาถึง
ชายแดนไทยแล้ว คือ ฝรั่งเศสทางค่านตะวันออกติดกับเขมร และอังกฤษทางไท้
ทางตะวันตก และทางเหนือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระนางวิภวดีบรมหาราชินี พระราชทานไปลอนดอน พระยามนตรีสุริยวงศ์ ราชทูต
เชิญออกไป", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 188.

ตระหนักว่าอำนาจของไทยน้อยสู้อังกฤษและฝรั่งเศสไม่ได้ พระองค์ก็พยายามผูกพันกับประเทศราชด้วยความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติ ทรงปฏิบัติต่อเจ้าประเทศราชเช่นเดียวกับเจ้านายในราชตระกูล เห็นได้จากข้อความในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระนริศร์วชิรามาธิบดี และสมเด็จพระนโรดมกษัตริย์เขมร แทบทุกฉบับที่ท้าวความถึงความสัมพันธ์อันสนิทสนมทั้งแก่สมเด็จพระนริศร์วชิรย์ยังอยู่ในกรุงเทพฯ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่¹ กับสมเด็จพระนโรดมก็ทรงกล่าวถึงเสมอว่าเป็นประจัญลูกหลาน² ทางค่านมลาญก็เช่นกันทรงโปรดฯ ให้ทอนรับสุลต่านมะหะหมัดเป็นอย่างดี³ ฐานะของเจ้าประเทศราชสมัยนี้ได้รับการยกย่องถึงขนาดว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงโปรดฯ ให้พระราชโอรสธิดาที่ประสูติจากเจ้านายเมืองประเทศราชดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า⁴ ซึ่งแต่ก่อนนั้นเป็นได้เพียงพระองค์เจ้า เจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองประเทศราช คือ นักองค์เปี่ยม พระราชธิดาของสมเด็จพระนโรดม ซึ่งต่อมาได้รับการสถาปนาให้เป็น นักพระองค์เจ้ากัมโพชสุดาตวง

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงองค์พระนริศร์ ณ กรุงกัมพูชา พ.ศ. 2398", ใน พระราชหัตถเลขา...เล่ม 1, หน้า 22.

²"พระราชหัตถเลขาถึงองค์สมเด็จพระนโรดม พ.ศ. 2407" หน้า 80.

³"พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ครั้งไปเมืองสิงคโปร์ พ.ศ. 2404", ใน พระราชหัตถเลขา...เล่ม 2, หน้า 37.

⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม, หน้า 17-18.

ในปี พ.ศ. 2408¹ และตนกสุเบียบ (สุเบีย) พระชนิษฐาของสุลต่านมะหะหมัดเมืองสิงา
แต่ปรากฏว่าทั้งสองท่านไม่มีพระราชโอรสและธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว

ที่น่าสนใจคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้พระสงฆ์เป็นผู้
กระชับความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างไทยกับกัมพูชา เมื่อ พ.ศ. 2403 เมื่อสมเด็จพระ
พระนโรดมครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้พระอมราภิกษิต
(เกิด) ซึ่งเคยเป็นสมณทูตไปเขมรครั้งหนึ่งแล้ว เดินทางไปเมืองเขมรอีกเพื่อประดิษฐาน
พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นเป็นครั้งแรก พระภิกษุสงฆ์ผู้ได้เป็นหัวหน้านิกายนี้เป็นคนแรกคือ
พระมหาปาน ปัญญาศีล ซึ่งต่อมาได้รับการสถาปนาเป็น สมเด็จพระสุคนธาธิบดี พระสังฆ
ราชฝ่ายธรรมยุติกนิกายแห่งเมืองเขมร² และในปี พ.ศ. 2408 มีพระบรมราชโองการ
ให้เสด็จสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ออกไปแสดงธรรมโปรดพระเจ้าแผ่นดินเขมร
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นเป็นพระสงฆ์ที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างสูงของชาวพุทธ
และมีอิทธิพลในการเทศน์แสดงธรรมและอุทิศอาหารต่าง ๆ เนื้อหาที่สมเด็จพระพุฒาจารย์
เทศน์โปรดเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเลือกหาธรรมะมาแสดง และแปลแก้ไขให้เป็นภาษาเขมร

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 (พ.ศ. 2408)
เลขที่ 67 สำเนาจดหมายร่างศุภอักษรของสมเด็จพระนโรดมทอบว่าด้วยโปรดเกล้า
เลื่อนนักร้องเยี่ยม บุตรีเป็นนักร้องเจ้ากัมโพชสุคาควง กับเรื่องอัยสวาและนายวน.

² "จดหมายเหตุของพระอมราภิกษิต (เกิด) วัดบรมนิวาส ถวายแด่สมเด็จพระ
พระสุคนธาธิบดี สมเด็จพระสังฆราชเขมร" ลงวันอาทิตย์ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 10 ปีชาล
พ.ศ. 2409 (สมบทที่สวนตัวของ นายฉันทุณี สุทธิสงคราม", อ้างถึงใน นันทนา วัฒนสุข,
"บทบาทสมเด็จพระมหาสมณเจ้า...", หน้า 106.

...ถึงพระมหากษัตริย์คุณของกรุงสยามด้วย เชื่อมกับพระศาสนาให้กลมเกลียวสั่นกัน
เทศน์ใหญ่คโยงหยิ่งถึงกัน ชักเอาเหตุผลตามซาคกต่าง ๆ พระสูตรต่าง ๆ ทางพระ
วินัยต่าง ๆ อานิสงส์สันติภาพ และอานิสงส์สามัคคีธรรม นำมาปรุงเป็นเทศนาถ้อย
หนึ่ง...

กล่าวกันว่า การเทศน์ครั้งนั้นได้ผลทางค่านจิตใจมาก เจ้านายและชาวเขมรเห็นจริงตาม
เทศนาของท่าน และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระราชหฤทัยมาก¹

ทางด้านประเทศมหาอำนาจ คืออังกฤษ ฝรั่งเศส และสหรัฐอเมริกา พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การอ่อนน้อมถ่อมตน และชักชวนให้ทั้งสามชาติใช้
นโยบายทางการทูตอ่อนปรนเปรจา และให้มีความเมตตาต่อไทย เช่น ในพระราชสาส์น
ถึงสมเด็จพระนางวีกตอเรียแห่งอังกฤษ ซึ่งพระยามนตรีสุริยวงศ์ราชทูตเชิญไปมีข้อความ
ตอนหนึ่งว่า "บัดนี้กรุงสยามมีความคิดคำนึงถึงพระเดชพระคุณพระราชไมตรีพระเจ้ากรุง
บริตาเนียมาก ด้วยเห็นผลของความพระราชไมตรีอันสนิท และความดำริจัดการดีเป็นคุณ
เป็นเกียรติยศแก่บ้านเมืองสยามประจักษ์มากหลายประการ"² ในพระราชสาส์นถึง
ประธานาธิบดีแห่งสหรัฐอเมริกาเมื่อ พ.ศ. 2399 มีข้อความตอนหนึ่งว่า

...แต่ขอให้ผู้ครองนครยูไนติเตดส์อเมริกา ซึ่งเป็นบ้านเมืองใหญ่มีอำนาจมาก แล
เป็นเมืองตั้งอยู่ในยุติธรรมยังยืนมั่นคง คงเป็นที่พึ่งอันดีแก่แผ่นดินสยามซึ่งมีอำนาจ
เล็กนอยพอประมาณนี้...เมื่อเวลาไร ๆ ลางที่หากจะมีถ้อยความเกี่ยวของตองชมช
แต่อำนาจทางทะเลใหญ่อันใดอันหนึ่งที่จะมีมาเทียบบ้านเมืองใหญ่ ๆ อันอื่นที่มีอำนาจมาก
ขออย่าไคเพิกเฉยละเลยเสียไปเอาเป็นธุระ หรืออย่างหนึ่งเมื่อไคมีไปฟ้องกล่าว
โทษผู้ครองสยามอย่างไรอย่างหนึ่ง ก็จงให้ไถถามและพิจารณาพิพากษาโดยยุติธรรม
ที่เที่ยงตรงแท้...³

¹ รัชชชัย อิศรางกูร ณ อยุธยา, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (โต พรหมรังสี),
หน้า 586.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา...เล่ม 2,
หน้า 187.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา...เล่ม 3, หน้า 227.

และในพระราชสาส์นที่มีไปถึงพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสว่า

...ฝ่ายชาวต่างประเทศที่มีอยู่ชุกชุมธรรมเนียมดี ๆ เมื่อมาพบคบหากับชาวสยามที่มี
ปฤทธิธรรมคุณตัวเป็นค้ำจุนมาแลเวลานั้น เกลือกจะมีความเข้าใจ เห็นชอบไมตองกัน
ต่าง ๆ ไปบ้าง ฝ่ายผู้ครอบครองสยามที่มีกำลังพอประมาณจะระงับความใค้ในปีคนี้
และภายหน้านั้นจะไค้ครอบครองแผ่นดินอยู่เย็นเป็นสุขสุวิคีไม่มีความเคือครอนรำคาญ
ใค้...ก็ควยพระเจ้าแผ่นดินประเทศไทย ๆ ในเมืองที่มาทำสัญญาแลเวลานั้น ทรงคิคและ
ไค้ตามถึงควยพระเมตตากากรุณาเนือง ๆ ในการอันควร...¹

ผู้ใ้แนะนำใ้พระบาทสมเคือจพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชสาส์นถึง
สมเคือจพระราชินีวิกตอเรีย คือ เซอร์ จอห์น เบาริง² พระองค์จึงทรงมีพระราชสาส์น
ไปยังประมุขของประเทศต่าง ๆ เรือยมา คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา ฮอลันดา
และเยอรมัน พระองค์ทรงส่งคณะทูตเคินทางไปเฝ้าสมเคือจพระราชินีวิกตอเรียแห่งอังกฤษ
ครั้งหนึ่ง³ และจักรพรรคินโปเลียนที่สาม 2 ครั้ง⁴ ที่ส่งไปอังกฤษเพื่อเชื่อมสัมพันธ์ไมตรี
เป็นค้ำหลัก ส่วนที่ส่งไปฝรั่งเศสนี้เพื่อเจรจาปัญหาเกี่ยวกับเรื่องเขมร และการค้าสุรา
ของฝรั่งเศสในไทย พระบาทสมเคือจพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชสาส์นถึง
สันตะปาปาที่ 9 แห่งกรุงโรมควยตั้งแต พ.ศ. 2394 โดยฝากไปกับสังฆราชบิลเลอกัวซ์
ทรงไค้รับสมณสาส์นตอบจากสมเคือจพระสันตปาปาในปี พ.ศ. 2395⁵ และในปี พ.ศ.

¹ พระบาทสมเคือจพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา...เล่ม 2,
หน้า 135.

² สมเคือจกรมพระยาคำรังราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 98-99.

³ เมื่อ พ.ศ. 2400.

⁴ เมื่อ พ.ศ. 2404 และ พ.ศ. 2409.

⁵ พระบาทสมเคือจพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา...เล่ม 3,
หน้า 187-194.

2404 ที่ทูตไทยเดินทางไปฝรั่งเศสครั้งแรก การติดต่อกับสมเด็จพระสันตปาปาอันเป็นที่นับถือสูงสุดของคริสตศาสนิกชน น่าจะมีผลทางการเมืองต่อพระองค์ด้วย คือทำให้พระองค์มีเกียรติภูมิยิ่งขึ้นในสายตาของตะวันตก เรื่องที่พระองค์พยายามแสดงให้ประเทศตะวันตกเห็นถึงเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินตะวันออก คือ การที่โปรดฯ ให้ทำเครื่องราชอิสริยาภรณ์เช่นเดียวกับประเทศทางยุโรปมีอยู่ และพระราชทานตอบแทนให้เมืองที่ทรงได้รับมา เช่น ฝรั่งเศส¹ และทรงพยายามให้ชาตินิโคลาสได้ตระหนักถึงประวัติศาสตร์อันยาวนานของชาติไทย ที่มีวัฒนธรรมอันเก่าแก่และพระราชวงศ์มหัศจรรย์ที่สืบต่อกันลงมา คงจะเห็นได้จากที่ทรงเรียบเรียงพระราชพงศาวดารไทย และหนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยต่าง ๆ ให้เซอร์จอห์น เบาริง²

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะแสดงออกถึงความสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศตะวันตกเป็นอย่างดี แต่พระองค์ก็ได้มีความไว้วางพระราชหฤทัยในความเป็นมิตรของประเทศเหล่านั้น เนื่องจากทรงเริ่มเห็นความพยายามของฝรั่งเศสที่จะใช้อิทธิพลและอำนาจช่วงชิงเขมรไปจากไทย และคอยตระหนักว่านโยบายดวงคู่ฝักระหว่างชาตินิโคลาสไม่ได้ผลเท่าที่พระองค์หวัง เพราะแม้พระองค์จะพยายามดึงอังกฤษเข้ามาดวงคู่ฝักฝรั่งเศสด้วยการให้ความสัมพันธ์ที่สนิทสนมกับอังกฤษเป็นพิเศษ จนถึงกับมีพระราชหัตถเลขาถึงนายเอกซ์เมื่อวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2409 ว่าในกรณีที่ว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 3 พระราชทานไปยังประเทศฝรั่งเศส พ.ศ. 2406" ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 202-203.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ พระราชทานไปยังเซอร์จอห์น เบาริง ราชทูตอังกฤษ พ.ศ. 2398" แปลโดย หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 17-19.

แล้ว พระองค์ยังพอพระทัยที่จะให้ไทยอยู่ใต้อำนาจคุ้มครองของอังกฤษมากกว่าฝรั่งเศส¹ แต่อังกฤษก็คงให้ความช่วยเหลือไทยได้เพียงคำแนะนำและวิธีการปฏิบัติตนต่อฝรั่งเศสเท่านั้น ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยอมทำสัญญากับฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. 2410 ตามสาระในสัญญานั้นไทยต้องเสียดินแดนเขมรส่วนใหญ่และเกาะอีก 6 แห่ง เป็นเนื้อที่ประมาณ 124,000 ตารางกิโลเมตรให้ฝรั่งเศส โดยยอมยกเลิกการเรียกرسومสิทธิเหนือเขมร เพื่อแลกเปลี่ยนกับการที่ฝรั่งเศสยอมรับสิทธิของไทยเหนือเสียมราฐและ พัตบอง²

การแสดงออกถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า มิได้ทรงมีความไว้วางพระทัยในต่างชาติ เริ่มอย่างเห็นได้ชัดเมื่อ พ.ศ. 2401 จากหลักฐานต่าง ๆ เช่นคำประกาศเทศพคาและพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่ามารับพิธีกรรม เมื่อ พ.ศ. 2401 ความว่า

...ชาติใดน้ำใจพาลคิดการหาเหตุจู่กระทำร้ายบ้านเมืองเขตรแดนสยามประเทศนี้ ขอพระบารมีพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวง ช่วยปกครองป้องกันซึ่งอันตราย ทั้งทวยเทพเจ้า ทั้งหลายซึ่งเคยบริรักษ์พระมหานครจงช่วยกำจัดหมู่มืดศุกรให้อันตรธาน ถาคณนอกประเทศที่ทำปากหวาน แต่ใจคิดการจะเหยียบย่ำข่มขี่พาลโสคลุมคุมโทษ ทำให้รอยทรอประการใด ๆ ก็ดี ขอให้ความประสงค์ของพวกคนที่เป็นศัตรูในใจที่นั้น ๆ กลับไปเป็นโทษแก่พวกนั้นเองอย่าให้สมประสงค์...³

และพระองค์ทรงโปรดฯ ให้เลือกหาราชธานีสำรวจไว้อีกแห่งหนึ่งให้ห่างจากทะเล ตอนแรกทรงสนพระทัยเมืองนครราชสีมาซึ่งมีความเจริญทางการค้า โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระ

¹ เพ็ญศรี กุก, "การฟื้นฟูทางพระราชไมตรีและสัมพันธ์ภาพทางการทูตระหว่างไทยและฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399 - 2410)", หน้า 23. (อัครสาเนา).

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2, หน้า 43-46.

พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นไปทรวจตราพร้อมกับเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ทั้งสองท่านเห็นตอ้งกันว่า การคมนาคมกับกรุงเทพฯ ยังกั้นการและเมืองนี้อึดคักน้ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้สร้างพระราชวังที่ลพบุรี เพื่อเป็นราชธานีสำรอง¹ เหตุที่ทรงเลือกเมืองลพบุรีนี้ เพราะเห็นว่าเป็นเมืองที่มีกำแพงป้อมปราการแน่นหนาสามารถป้องกันศัตรูได้และมีชัยภูมิทางยุทธศาสตร์ดี ไม่ปรากฏว่าเคยแพ้แก่ศัตรูข้าศึกมาก่อนตามพงศาวดาร² จึงโปรดฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระนารายณ์ราชนิเวศน์เมืองลพบุรีเป็นที่ประทับเพื่อให้จะได้เป็นเกียรติยศแก่พระองค์และเชิดชูเกียรติยศสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระเจ้าแผ่นดินแต่กาลก่อนให้ปรากฏและเพื่อจะให้มิช่าวไปในนานาประเทศว่า พระนครที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินสยามมีหลายชั้นหลายแห่ง มิใช่จะมีแต่กรุงอมรัตนโกสินทรมหินทรยุททยาแห่งเดียว³

ในขณะที่ไทยกับอังกฤษมีความสัมพันธ์ทางการทูตกันค่อนข้างแน่นแฟ้นเป็นพิเศษ แต่ผลประโยชน์ทางภาคปฏิบัติมิได้เป็นไปอย่างราบรื่นนักเกี่ยวกับปัญหาทางพรมแดนทั้งทางมลายูและพม่า เมื่อปี พ.ศ. 2404 เจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์เดินทางไปสิงคโปร์ ทางกรุงเทพฯ ก็มีเรื่องหัวเมืองมลายูและการตีตราสัทวักกับอังกฤษ รวมทั้งเรื่องสุรากับฝรั่งเศส⁴ เมื่อ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวตามทางรถไฟ อนุสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ร่องอำมาตย์โท ขุนสมานมธุรพจน (อัมพันธ์ สมานมธุรพจน์) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 19 กพ. 2509 (พระนคร : สุทธิสารการพิมพ์, 2509), หน้า 120.

² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์, ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2, หน้า 183.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 184.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ครั้งไปเมืองสิงคโปร์ พ.ศ. 2404" พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 39.

พ.ศ. 2405 ลอร์ดยอน เฮ แมทท์เรือของอังกฤษเอาเรือรบ 2 ลำมากรุงเทพฯ เอาเข้ามาในกรุง 1 ลำ และนอกสันดอน 1 ลำ คนแตกตื่นกันมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสันนิษฐานว่าจะมาด้วยเรื่องกรณีพิพาทเมืองตรังกานูที่ไทยมีส่วนเกี่ยวข้องอยู่ แต่เมื่อทรงต้อนรับอย่างดี ลอร์ดยอน เฮ จึงเข้ามาเข้าเฝ้าพระองค์เท่านั้น¹

เมื่อ พ.ศ. 2407 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริจะแบ่งเขตแดนกับอังกฤษให้เรียบร้อยทางคานพม่า แต่จะควนให้ชี้ชัดลงไปตามความประสงค์ของอังกฤษไม่ได้ เนื่องจากไทยและพม่าเป็นศัตรูกัน ราษฎรทั้งไทยและพม่าก็ไม่กล้าไปหากินใกล้เขตแดนกลัวอีกฝ่ายหนึ่งทำร้าย อีกประการหนึ่งพรมแดนธรรมชาตินั้นไม่แน่นอน มียอดเขาอยู่หลายแนวจะระบุไปทันทีมิได้ ด้วยยังไม่ได้ตรวจตราดู พระองค์มีพระราชประสงค์จะแบ่งให้ "สิ้นสงสัยไม่มีวิวาท" เพราะทรงตระหนักว่าอังกฤษมีผลประโยชน์เกี่ยวกับป่าไม้มาก² และในการแบ่งปันเขตแดนกับอังกฤษนั้น พระองค์ยังทรงยืนยันความตั้งพระทัยที่จะใช้ข้าราชการคนไทยมาโดยตลอด ด้วยทรงเห็นว่าเป็นชาติเดียวกัน ย่อมไว้วางใจได้มากกว่าฝรั่ง³

ยิ่งความตึงเครียดทางสถานการณ์เขมรมีมากขึ้นเท่าใด ความระมัดระวังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีต่อประเทศตะวันตกก็จะเพิ่มขึ้น พระองค์ตระหนักดีว่าประเทศตะวันตกมิได้ให้เกียรติพระองค์และราชอาณาจักรอย่างแท้จริง เสมอด้วยมนุษย์

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ครั้งไปเมืองสิงคโปร์ พ.ศ. 2404" พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 39.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พ.ศ. 2405", พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 48-54.

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ พ.ศ. 2407" พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 79, 86-87.

ที่เท่าเทียมกันมักจะมองว่าพระองค์เป็นมิชชันนารี คือไม่นับถือศาสนา¹ และถูกยุยงให้ทำการต่าง ๆ ใ้ได้ง่าย² นอกจากนี้กงสุลฝรั่งเศสชื่อ ออมาเรต์ ยังได้ก่อเหตุการณ์ที่เป็น การหมิ่นพระบรมเดชานุภาพเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับฉลั๊กหม่อมราโชทัย (บางคนว่าตบเอา) และโยนหีบหมากลงมาจากบนตึก เรื่องราวนี้เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป จนหนังสือพิมพ์บางกอก รีคอคเคอร์ก็นำเอาลง³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะทรงอึดอัดพระทัย มากเพราะเป็นเรื่องที่กระทบกระเทือนพระเกียรติยศของพระองค์โดยตรง แต่ก็ไม่อาจทรงตอบโต้อย่างไรได้ เพราะไทยมีอำนาจน้อยกว่าฝรั่งเศสได้แต่ส่งทูตไทยไปยังกรุงปารีสเท่านั้น⁴

เพื่อเป็นการกู้พระเกียรติยศของพระองค์และประเทศไทยที่เสียไปกับการกระทำอันป่าเถื่อนของออมาเรต์ พระองค์ทรงมุ่งประเด็นความรับผิดชอบนี้ไปให้เอมเปรอฝรั่งเศส รวมทั้งการยืนยันสิทธิของไทยเหนือเขมรด้วย

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังมิสเตอร์ทอมัส ยอช นอกส์ กงสุลอังกฤษประจำ ณ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2409", เรื่องเดียวกัน, หน้า 125.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชวินิจฉัย จดหมายพระศรีสุนทรโวหารถึงขุนศรีสยามกิจ พ.ศ. 2410", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 208-209.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 202.

⁴เรื่องเดียวกัน.

... การทูตนั้นได้เฝ้าอัมเปรอดวายพระราชสาส์นดังนี้ ข้าก็เป็นสบายใจอยู่แล้ว การจะไต่ตั้งประสูติหรือไม่ไต่ตั้งประสูติ ก็สุดแต่บุญญาเอื้อมเปรอด ฤาเอมเปรอดจะวาณิช ๆ โกง ๆ ไป ข้าเข้าใจว่าความอายุไม่ตกอยู่แก่ข้า จะตองตกอยู่แก่เอมเปรอดเอง เพราะเมืองเราเป็นเมืองนอยจะรู้อะไรทำอย่างไร แต่การทูตไปว่ากระไรก็แข็งข่มมีฉาวแล้ว...¹

ในที่สุดเมื่อไทยต้องเสียเขมรให้แก่ฝรั่งเศส การแสดงออกภายนอกนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทำพระทัยยอมรับเหตุการณ์ไต่ว่า ถึงเวลาต้องเป็นไป พระองค์มิได้แสดงความโกรธเคืองสมเด็จพระนโรคมแห่งเขมรที่ไปทำสัญญาผูกมัดตัวเองกับฝรั่งเศสที่ยอมอยู่ใต้อารักขา อันเป็นเหตุให้ฝรั่งเศสมีอำนาจเหนือเขมรมากขึ้นทุกที ในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานให้สมเด็จพระนโรคมแสดงถึงความรู้สึกของพระองค์

... ก็เมื่อฝรั่งเศสมาอยู่ในเมืองญวนฝ่ายใต้ ก็เป็นพันใกล้ล้นกับเมืองเขมร จะไม่ให้ไปมาถึงกันอย่างไรได้ การจะเป็นอย่างไรในข้างโน้นก็เป็นได้ทุกประการ ไม่มีใครเห็นเป็นพยานไม่ตองกลัวกระหันทา เขมรมีกำลังนอยจะรู้อะไรทำอย่างไรได้ ข้าพเจ้าคาดจิตรเห็นใจขอ และพระยาเขมรผู้ใหญ่อยู่หมดจริง ๆ ไม่โคขุนของหมองหมางอันใดควยเหตุนั้นคอก...²

พระองค์พยายามมองการสูญเสียเขมรว่าเป็นการสูญเสียผลประโยชน์เพียงช่วยประมาณปีละ 70 ซึ่งเศษเท่านั้น ซึ่งเมื่อหักของพระราชทานตอบแทนออกจะเหลือปีละ 40 ซึ่งเศษ และเป็นการเสื่อมเสียเพียงครั้งเดียวในรัชกาลของพระองค์³

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงนายพุ่มขุนสมุทรโคจร พ.ศ. 2410", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 132.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 82.

³ พระราชนิพนธ์จดหมายพระศรีสุนทรโวหารถึงขุนศรีสยามกิจ พ.ศ. 2410, เรื่องเดียวกัน, หน้า 209-210.

เราไม่อาจทราบความรู้สึกที่แท้จริงของพระองค์ที่มีต่อเขมรได้ว่าตรงกับ การแสดงออกของพระองค์หรือไม่ แต่เมื่อพิจารณาจากเหตุการณ์ก่อนเสียเขมรที่พระองค์พยายามทุกวิถีทางที่จะยึดเหนี่ยวเขมรไว้แล้ว น่าจะกล่าวได้ว่า การประเมินคุณค่าของเขมรเพียงส่วนนั้น อาจเป็นแค่คำปลอบใจมิให้พระองค์และคนไทยอื่น ๆ ผิดหวังกับการดำเนินนโยบายทางการทูตของไทย ความรู้สึกเสียเกียรติยศรวมทั้งเสียชายเขมรมากเกินไปนัก

ข. การปรับประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก (Modernization)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงประเทศให้พร้อมที่จะรับความเจริญของตะวันตกตั้งแต่ทรงเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติมาบ้างแล้ว ทางด้านขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม ความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์และการแพทย์ รวมทั้งเทคโนโลยีทางการทหาร แต่สิ่งเหล่านั้นก็ยังไม่พอเพียงกับสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปตามผลแห่งข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงทำหน้าที่ผู้นำอย่างเต็มที่เพื่อให้ประเทศไทยปรับตัวให้เข้ากับความเปลี่ยนแปลงนั้นได้ และสิ่งที่พระองค์ทรงเห็นว่าจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับสภาพการณ์ขณะนั้นของสังคมไทยคือ เศรษฐกิจ ระบบการบริหารราชการ สถาบันกษัตริย์ วัฒนธรรม และกระบวนการยุติธรรม โดยพิจารณาจากจำนวนกฎหมายที่ออกมาแต่ละประเภทในระหว่าง พ.ศ. 2399-2410.

แนวโน้มจากการปรับปรุงประเทศสะท้อนให้เห็นพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงตั้งพระทัยอย่างแน่วแน่ที่จะให้ราชอาณาจักรของพระองค์มีความเจริญทางด้านวิทยาการต่าง ๆ ไม่น้อยหน้าชาวตะวันตก สังคมไทยจะต้องเป็นสังคมที่ได้รับการยอมรับจากนานาประเทศว่ามีอารยธรรมและมีเกียรติภูมิที่เก่าแก่ของชาติทางเอเชีย แต่การปรับประเทศนั้นพระองค์ทรงเริ่มต้นจากสภาพพื้นฐานความเป็นจริงที่มีอยู่ในสังคมไทย เมื่อสิ่งที่เข้ามาต่าง ๆ เป็นของใหม่ที่เพิ่งจะเกิดขึ้นในสังคมไทย พระองค์จึงต้องทรงพยายามกลั่นกรองสิ่งที่จะรับมาให้ดีที่สุด เป็นประโยชน์แก่ราชอาณาจักรและราชบัลลังก์ในอนาคต และเพื่อแสดงความเป็นกษัตริย์ผู้เห็นการณ์ไกลในยุคนั้นด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก ตามความจำเป็นในขณะนั้น 3 ด้านคือ เศรษฐกิจ การบริหารราชการแผ่นดิน และสภาพ ความเป็นอยู่ของราษฎรในสังคม

1. ด้านเศรษฐกิจ ผลจากการทำสนธิสัญญาเบาริงทำให้เศรษฐกิจไทยเปลี่ยน โครงสร้างจากเดิมที่เป็นแบบเลี้ยงตัวเอง (self-sufficient economy) เปลี่ยน เป็นแบบเศรษฐกิจที่ผลิตเพื่อการตลาด (market economy) คือ ภายใต้ระบบเศรษฐกิจ แบบเลี้ยงตัวเอง ผลผลิตที่ผลิตได้จะมีค่าเพื่อใช้เท่านั้น (use-value) ไม่มีการผลิตเพื่อ สร้างมูลค่าจากการแลกเปลี่ยนสิ่งผลิต (exchange-value) ทำให้ไม่เกิดระบบการตลาด และสะสมทุนเพื่อขยายกิจการ แต่เมื่อประเทศเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจที่ผลิตเพื่อตลาด ทำให้มี การใช้ระบบเงินตราในการแลกเปลี่ยนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว การผลิตภายในประเทศได้ กลายเป็นการผลิตเฉพาะอย่างเพื่อส่งออก ส่วนสินค้าที่ส่งเข้ามาขายจากต่างประเทศ เช่น ย้าและน้ำตาล มีผลให้หัตถกรรมพื้นบ้านและอุตสาหกรรมในประเทศถูกทำลายไป²

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนี้ มีผลกระทบต่อการคลังของรัฐบาลด้วย เพราะ แต่เดิมรายได้ส่วนใหญ่ของรัฐบาลมาจากการค้าผูกขาดโดยระบบพระคลังสินค้า เมื่อทำสนธิ สัญญาเบาริง ระบบพระคลังสินค้าก็ต้องถูกยกเลิกโดยปริยาย ทำให้รัฐต้องหารายได้อื่นทด แทนส่วนที่ขาดไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงปรับปรุงทั้งนโยบาย การคลังและพื้นฐานทางเศรษฐกิจภายในให้สอดคล้องกับสภาพการ คือ

¹โปรดอ่านรายละเอียดจากหน้าของ สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, "ต้นกำเนิดของ ชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ แผนกวิชา ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522).

²J.C. Ingram, Economic Change in Thailand 1850-1970

(London: Oxford University Press, 1971), p. 125.

ก) นโยบายการคลัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินนโยบายการคลังด้วยการเพิ่มชนิดของภาษีอากร¹ แต่เดิมก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง พระองค์ทรงดำเนินนโยบายการคลังไปตามแบบที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางไว้เมื่อครั้งที่ทำสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. 2369 คือ ถือเอารายได้จากภาษีอากรที่เก็บภายในประเทศเป็นหลัก เพื่อชดเชยกับรายได้จากการค้ากับต่างประเทศที่ลดลงเนื่องจากข้อตกลงยกเลิกสินค้าต้องห้ามบางชนิดในสนธิสัญญาเบอร์นี ภาษีอากรในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเพิ่มจากเดิมที่มีอยู่ 10 ชนิดเป็น 38 ชนิด และใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรในการเก็บภาษี ซึ่งทำให้รายได้ของรัฐบาลเพิ่มขึ้นอีกถึง 11.06 เท่า²

หลังจากทำสนธิสัญญาเบาริง รายได้ของรัฐถูกจำกัดอยู่เฉพาะภาษีภายในประเทศและภาษีขาเข้าขาออกเท่านั้น เงินรายได้จากการค้าผูกขาดและเก็บภาษีชาวต่างประเทศเข้าช้อนก็ขาดไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเพิ่มชนิดของภาษีอากรอีก 16 ชนิด³ โดยยังใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากร และพยายามส่งเสริมการเพิ่มปริมาณของสินค้าเข้า-ออกให้มากยิ่งขึ้น ด้วยการชักชวนชาวต่างประเทศให้เข้ามาค้าขายในขณะเดียวกันก็ส่งเสริมให้มีการเพิ่มผลผลิตภายในประเทศ โดยเฉพาะทางด้านการเกษตร

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง", ใน ลัทธิธรรมเนียบค่าง เล่ม 2, (พระนคร : คลังวิทยา, 2515), หน้า 170.

² ญาดา ประภาพันธ์, "เจ้าภาษีนายอากรผู้ทำลายเศรษฐกิจไทย", เศรษฐศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 (พฤษภาคม 2515), หน้า 64. อ้างถึงใน สุภาภรณ์ จรัสพันธ์, "ภาษีเงิน...", หน้า 18.

³ ภาษีที่ยกเลิกไป คือ อากรตลาด ภาษีอิฐ ภาษีชกตาก ส่วนที่เพิ่มขึ้นมาใหม่ มีภาษีเงิน ภาษีสุกร ภาษีปลาสด ภาษีปลาทู ภาษีไหม ภาษีชีฉิ่ง ภาษีผัก ภาษีหม้อหวด ภาษีถัง ภาษีเตาหลอ ภาษีมาดเรือโกลอน ภาษีแจวพายโกลอน อากรการพนัน อากรมหรสพ อากรค่าน้ำ และอากรรักษาเกาะ.

โดยพื้นฐานความคิดแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงมีนโยบายการคลังที่ใหม่ไปกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่าใดนัก ที่ทรงเพิ่มรายได้ของรัฐบาลด้วยการเพิ่มชนิดของภาษีอากรตามแบบเดิม และเมื่อพ่อค้าชาวต่างประเทศเสนอแนะผ่านหนังสือพิมพ์ให้ไทยเปลี่ยนแปลงการค้าระหว่างประเทศเป็นแบบการค้าเสรี

(free trade) เช่นเดียวกับที่ลิ่งคโปรว่าทำให้บ้านเมืองเจริญ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังไม่ทรงเข้าพระทัยว่า การค้าแบบปลอดภาษีจะทำประโยชน์ให้บ้านเมืองได้อย่างไร ถ้าหากไม่เก็บภาษีรัฐจะเอารายได้มาจากไหน พระองค์ทรงพระราชดำริว่า นโยบายการคลังที่มีรายได้มาจากการเก็บภาษีอากรทั้งภายในประเทศ และสินค้าขาเข้า-ออกนั้นก็เหมาะสมกับประเทศไทยคืออยู่แล้ว ทั้งเป็นไปตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาริง¹

แต่สิ่งที่ต่างออกไปจากรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มตระหนักในปัญหาอันเกิดจากเจ้าภาษีนายอากรประการหนึ่ง และทรงคำนึงถึงความเดือดร้อนของประชาชนมากขึ้นในการเสียภาษีอากรอีกประการหนึ่ง พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองประการนี้ แสดงออกชัดเจนในประกาศฉบับต่าง ๆ ที่กำชับให้เจ้าภาษีนายอากรเก็บภาษีแก่ราษฎรโดยยุติธรรมตามพิกัดอัตราที่กำหนดไว้ ส่วนราษฎรนั้นก็ให้เสียภาษีตามหน้าที่ของตน พระองค์พยายามระมัดระวังมิให้ภาษีที่เก็บนั้นทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรมากเกินไป เช่น ทรงไม่อนุมัติให้มีการทำภาษีพลูแห้ง พลุนาบ เนื่องจากจะทำให้ใบพลูมีราคาแพงกว่าแต่ก่อน เป็นที่เดือดร้อนของข้าขอบขัณฑสีมาที่กองบริโภคนโยบายพลูด้วยกันทั้งสิ้น "ไม่ควรที่จะก่อเหตุให้ใบพลูแพงไปกว่าแต่ก่อน ให้ลำบากแก่ชาวสวนพลูควยคั่งเงินหลายคนคิดเลย จึงประกาศมาเพื่อตัดราคาขูที่ขอไม่หยุด ให้มีการเก็บภาษีสมพัสดุพลูอย่างเดียวกัน"² ภาษีสิ่งใดที่มีพระ

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82 ว่าด้วยเกล้าสื่อ 3 ประการและกงสุลต่างประเทศได้เงินเดือน.

² กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องภาษีพลู พ.ศ. 2401", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404, หน้า 41-42.

ราชคำริว่าไม่ยุติธรรมก็โปรดฯ ให้ยกเลิกปรับปรุงเสียใหม่ให้ดีกว่าเดิม เช่น โปรดฯ ให้ยกเลิกอากรตลาด ตั้งเป็นพิศักภาณีเรือ โรง รัน ตึก แพ โดยเก็บตามรายได้ของผู้เช่า และขนาดของสถานที่¹ และพระองค์ก็แสดงให้เห็นว่าทรงพร้อมที่จะแก้ไขนโยบายต่าง ๆ ถ้าหากสิ่งนั้นทำให้ราษฎรเดือดร้อน เช่น ทรงโปรดฯ ให้เลิกเก็บอากรมะพร้าวในอัตรา 3 คันสลึง เนื่องจากชาวสวนเดือดร้อนจากอัตราที่กำหนด จึงเลิกปลูมมะพร้าว ทำให้หน้ามันมะพร้าวตลอดทั้งผลมะพร้าวขาดแคลน² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระมัดระวังอย่างยิ่งที่จะไม่ให้เกิดการเปรียบเทียบระหว่างพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องเกี่ยวกับพิศักอัตรามาณีอากร กรณีการที่โปรดฯ ให้เก็บอากรค่าน้ำที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ยกเลิกไปนั้น ทรงชี้แจงอย่างละเอียดว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจตนาจะให้ไปทางการกุศล ให้ราษฎรเลิกทำป่าเผาตีบาศส์คว้น้ำ เป็นคติของพระเจ้าจักรพรรดิ แต่พระองค์มีพระราชดำริเห็นจากข้อเท็จจริงว่าการไม่เป็นไปตามนั้น การยกเว้นภาณีอากรกลับทำให้ราษฎรประกอบอาชีพนี้มากยิ่งขึ้น ทำให้ไม่ยุติธรรมกับพวกที่ประกอบอาชีพโดยสุจริตไม่เบียดเบียนชีวิตผู้อื่น เช่น ทำไร่ ทำนา ค้าขาย พร้อมกับการเก็บอากรค่าน้ำ ทรงโปรดฯ ให้ลดค่าน้ำคู้โค ลงเหลือไร่ละ 1 สลึง ตามคำกราบบังคมทูลของสมเด็จพระยา 2 องค์ และพระยาศรีสุรียวงศ์³

¹กรมศิลปากร, "พระราชกระแสเลิกเก็บอากรตลาดเปลี่ยนเป็นภาณีโรง รัน เรือ แพ พ.ศ. 2401", และ "ประกาศยกเลิกอากรตลาด ตั้งพิศักภาณี เรือ โรง รัน ตึก แพ พ.ศ. 2401", เรื่องเดียวกัน, หน้า 50 และ 80-81.

²กรมศิลปากร, "ประกาศเลิกภาณีผลมะพร้าว พ.ศ. 2407", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 201-202.

³กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยกลับตั้งอากรค่าน้ำและลดค่าน้ำคู้โค พ.ศ. 2399", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 234-243.

ข) การปรับเศรษฐกิจพื้นฐานภายในประเทศ นอกจากระบบการคลังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขเพื่อให้รายได้ของรัฐบาลพอเพียงกับรายจ่ายแล้ว พระองค์ยังต้องทรงทำหน้าที่เป็นผู้นำในการปรับระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ ซึ่งเพียงยกเลิกจากระบบการค้าผูกขาดเป็นการค้าเสรี ให้ดำเนินการค้ากับต่างประเทศได้โดยสะดวกใน 2 ด้าน คือ

- 1) การเพิ่มปริมาณผลผลิตที่ส่งออก
- 2) การปรับปรุงระบบเงินตรา

1) การเพิ่มปริมาณผลผลิตเพื่อส่งออก เพื่อให้สัมพันธ์กับการเพิ่มรายได้ของระบบการคลัง และความต้องการของตลาดภายนอกประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะให้ราษฎรประกอบอาชีพอย่างเต็มความสามารถเพื่อมีผลิตผลให้เพียงพอบริโภคภายในประเทศ และมีเหลือมากพอที่จะส่งออกนอกประเทศได้ สินค้าสำคัญของไทยคือข้าว น้ำมันมะพร้าว

นโยบายการเพิ่มผลผลิตในช่วงนี้คงเป็นไปตามเดิมก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงเพียงแต่ก้าวคืบในทางปฏิบัติให้มากขึ้น ทรงปรับปรุงอัตราภาษีอากรใหม่ให้ยุติธรรมขึ้นเพื่อสร้างแรงจูงใจในการผลิต เช่นภาษีอากรนา² และอากรสมพัทธร พลากร ชนิดต่าง ๆ พระองค์ได้ตีพิมพ์ประกาศอัตราภาษีอากรให้ราษฎรได้รู้ เพื่อป้องกันมิให้เจ้าภาษีนายอากรเก็บเงินเกินอัตราที่กำหนดไว้ ทั้งยังทรงออกประกาศเตือนให้เจ้าภาษีนายอากรมีความ

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 62 คำประกาศกำหนดค่าน้ำตาล พิกัด เครื่องมือและเก็บตลาด.

² เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่น ๆ, "ประกาศไม่ให้เรียกค่าน้ำที่ราษฎรตกค้างทำขึ้นใหม่ในปีแรกทำ", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 294-295. และ ห.จ.ช. ก.ห. ร.4 จ.ศ. 1218 เล่ม 11 เลขที่ 99 สารตราว่าด้วยการแต่งตั้งข้าหลวง เสนา ออกประเมินนาหัวเมือง.

เมตตาต่อราษฎรให้เก็บภาษีโดยยุติธรรม เพื่อให้ราษฎรมีกำลังใจที่จะทำมาหากินโดยสะดวก และทรงขอให้ราษฎรเสียภาษีอากรโดยไม่บีบคั้น¹

เป็นที่น่าสังเกตว่าไม่มีการนำเทคนิคใหม่ทางด้านการเกษตรมาใช้ในประเทศไทย ในเรื่องของระบบการชลประทานหรือกรรมวิธีในการผลิต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เครื่องมือทางอุทุนิยมวิทยาบางอย่างเท่านั้นที่เป็นแบบยุโรป เช่น เครื่องร่อนน้ำฝน² นอกจากนั้นการเพิ่มผลผลิตเป็นไปตามแบบเดิม คือ ขยายเนื้อที่นา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกวัดขັນมาก นานที่อยู่นอกตราแดงตราจองให้ถือว่า เป็นของหลวงสำหรับจองให้ราษฎรที่ไม่มีนาทำได้ทำต่อไป ส่วนนาที่จองแล้วนั้นจะต้องปลูกข้าวจะทิ้งว่างเปล่าไว้มิได้³

สิ่งใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำมาใช้เพื่อกระตุ้นให้ราษฎรปลูกข้าวให้มากขึ้น คือ ทรงชี้แจงให้เห็นถึงประโยชน์ของการทำนามีดังนี้ คือ เป็นกำลังของราชอาณาจักรในด้านที่บำรุงเลี้ยงทหาร และใช้ในราชการต่าง ๆ เป็นนิยภัตสำหรับพระสงฆ์ผู้สืบทุศศาสนา⁴ ทั้งยังมีรายได้สูงขึ้นจากการขายข้าวให้ลูกค้าชาวต่างประเทศด้วย⁵

¹กรมศิลปากร, "ประกาศพิทักษ์ภาษีเรือ ตีก แพร โรง ร้าน พ.ศ. 2409", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 36.

²"ประกาศว่าด้วยเครื่องร่อนน้ำฝนอย่างยุโรป ไม่ปรากฏศักราช" เรื่องเดียวกัน, หน้า 274-276.

³ห.จ.ช., ก.ท. ร.4 เล่ม 11 จ.ศ. 1218 เลขที่ 99 สารตราว่าด้วย การแต่งตั้งข้าหลวง เสนา ออกประเมินนาหัวเมือง.

⁴เรื่องเดียวกัน.

⁵กรมศิลปากร, "ประกาศเตือนให้ราษฎรซื้อข้าว เพราะจะเปิดจำหน่ายออกนอกประเทศ พ.ศ. 2399", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 219-220.

ปรากฏว่านับตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นไป ชาวนาพากันทำนาเต็มที และมี การบุกเบิกพื้นที่ในที่ราบภาคกลางมากขึ้นเพื่อใช้เป็นแหล่งปลูกข้าว¹ สภาพเศรษฐกิจและ การค้าในประเทศได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว มีโรงจักรสีข้าวของอเมริกัน โรงเลื่อยไม้ ตลอดจนมีการขนส่งสินค้าทางทะเลโดยใช้แรงงานกรรมกรจีน

ระหว่างที่ราษฎรยังใหม่ต่อการค้าเสรีที่เกิดขึ้นนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวและรัฐบาลได้ทำหน้าที่ควบคุมการผลิต และการค้าให้เป็นไปด้วยดี โดยทรงยึด หลักให้ในประเทศมีข้าวบริโภคนเพียงพอเสียก่อน จึงเปิดขายแก่ต่างประเทศ² พระองค์ จะทรงเป็นผู้เตือนราษฎรล่วงหน้าถึงสภาพดินฟ้าอากาศโดยผ่านประกาศต่าง ๆ พร้อมทั้ง นั้นทรงแนะนำให้ราษฎรทำนาตามช่วงระยะเวลาที่ทรงกำหนดให้³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า การ เปิดข้าวออกนอกประเทศนั้นมิได้ทำให้ราษฎรทุกคนพอใจ ข้อความตอนหนึ่งในประกาศจ่าย เงินภาษีเข้าบำรุงพระนคร พ.ศ. 2401 ระบุว่า "คนที่มีไร่ชาวนา และพ่อค้าก็ไม่พอใจ เพราะราคาข้าวไม่ลดลง ข้าวแพงขึ้น"⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้อง

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ต้นเหตุเรื่องทองเนื้อต่าง ๆ", ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย..., หน้า 110.

²กรมศิลปากร, "ประกาศเตือนเรื่องซื้อข้าวขายข้าวในปีมะเส็ง พ.ศ. 2399", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 273.

³เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศบอกนำฝนต้นเข้าแลห้ามมิให้ลือ การผิด", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 71 และ 83. และ "ประกาศการพระราชพิธีจรดพระนังคัล พ.ศ. 2401", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404, หน้า 39.

⁴กรมศิลปากร, "ประกาศจ่ายเงินภาษีเข้าบำรุงพระนคร พ.ศ. 2401", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404, หน้า 15.

มีประกาศชี้แจงให้บรรดาคนเหล่านั้นเห็นประโยชน์ของการเปิดข้าวออกนอกประเทศ เพื่อมิให้ราษฎรไม่พอใจพระองค์ที่ท่าสำคัญการค้ากับฝรั่ง ทรงชี้ให้เห็นว่าถึงไม่เปิดข้าวออกนอกประเทศ ราคาข้าวก็จะแพงเหมือนกัน "จงอย่าเสียใจแลติเตียนว่าเพราะเปิดข้าวออกไปราคาข้าวแพงอยู่เสมอไม่ลดลง จนต้องซื้อเงินมากไปนั้น จงคิดว่าเมื่อไม่เปิดข้าว คนทำนายน้อยไป ฝนแล้งก็ต้องเสียเงินซื้อข้าวแพงมาก ชดเชยกับเสียน้อยเมื่อข้าวถูกเหมือนกัน"¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยืนยันว่าการเปิดข้าวออกนอกประเทศนี้เป็นการแก้ไขปัญหาชาวนาหิ้งไร่นาไปหากินอย่างอื่น และการลักลอบขนข้าวออกนอกประเทศ² และพระองค์ทรงย้ำให้ราษฎรพวกอื่นมีความเมตตาต่อชาวนา และชาวนอกประเทศซึ่งเป็นมนุษย์เช่นกัน ให้ได้ข้าวไปกินโดยสะดวกตามกำลังทรัพย์ของเขา³ อย่างไรก็ตาม ทรงหาประโยชน์ประนีประนอมโดยมีพระราชดำริให้ผู้ทำนาขยายเนื้อที่นาให้มากขึ้น ทั้งข้าวนาหุ้งและนาสวนเพื่อราคาข้าวจะไ้ลดลง เป็นประโยชน์แก่ทุกฝ่าย ทั้งชาวนา พ่อค้าข้าวและราษฎรผู้ซื้อข้าวบริโภค จึงโปรดฯ ให้ยกเว้นเงินหางข้าวในปีแรกที่บุกเบิกเนื้อที่นาใหม่⁴ นับว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระมัดระวังภาพพจน์ของพระองค์ในสายตาของราษฎรมาก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนับสนุนการเติบโตทางด้านการเศรษฐกิจภายในประเทศ ทางด้านการอุตสาหกรรมภายใน เช่น ปูน และน้ำตาลที่ผลิตใน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16 และ "ประกาศเตือนให้ราษฎรซื้อข้าวเพราะจะเปิดให้จำหน่ายออกนอกประเทศ พ.ศ. 2399", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 219-220.

⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศยกเลิกเงินหางข้าวปีแรกโก้นสร้าง พ.ศ. 2401", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404, หน้า 28-29.

ประเทศไทย และการส่งเสริมการลงทุนจากต่างประเทศ พระองค์ได้ออกกฎหมายหลายฉบับ เพื่ออำนวยความสะดวกในการติดต่อธุรกิจระหว่างคนไทยกับต่างชาติ โดยเริ่มจากประกาศชี้แจงเรื่องการทำสัญญากับฝรั่งในปี พ.ศ. 2499 และในปีเดียวกันนั้นได้มีประกาศตามมาอีกหลายฉบับ เรื่องที่คิดสำหรับให้ชาวต่างประเทศซื้อหรือเช่า¹ ประกาศอนุญาตให้คนไทยทำการกับฝรั่งได้ทั้งรับจ้างและค้าขาย²

ส่วนอุตสาหกรรมที่ผลิตในประเทศนั้น ทรงส่งเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ไปดูงานด้านการก่อตั้งโรงงานที่สระบุรีในปี พ.ศ. 2401³ อุตสาหกรรมในประเทศอีกประเภทหนึ่งที่ทรงส่งเสริมมากคือการผลิตน้ำตาล เนื่องจากหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง การค้าข้าวกระเถืองขึ้นจริง แต่มีได้เป็นไปอย่างรวดเร็วเช่นน้ำตาล ภาวะการค้าน้ำตาลขึ้นหน้าสินค้าประเภทอื่น เพราะเป็นสินค้าที่ชาวตะวันตกต้องการมาก และเป็นสินค้าที่ทำกำไรมากเช่นกัน⁴

¹เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศกำหนดที่ให้ขายให้เช่าแก่คนนอกประเทศ พ.ศ. 2399", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 198.

²ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 มีประกาศอีก 3 ฉบับที่ออกใน พ.ศ. 2399 ที่เกี่ยวข้องกับการทำธุรกิจระหว่างคนไทยกับต่างชาติ คือ

"ประกาศอนุญาตให้ทำการกับฝรั่ง", หน้า 215.

"ประกาศให้ค้าขายแลรับจ้างทำการต่อคนนอกประเทศ", หน้า 217.

"ประกาศว่าควยกงสุลอังกฤษจะทำศึก อนุญาตให้คนทั้งปวงรับจ้างแลขายสิ่งของได้", หน้า 257.

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ พ.ศ. 2404 เรื่องเผาปูน", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 24.

⁴ธีเกฮาร์ ทานาเบ, "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย", วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่ม 2 (ตุลาคม 2518 - มกราคม

2519), หน้า 86.

เมืองที่เป็นแหล่งผลิตน้ำตาลที่สำคัญของไทย คือ นครชัยศรี¹

ดังนั้นในปี พ.ศ. 2406 เมื่อทรงทราบว่าโรงงานน้ำตาลทรายแดงในประเทศ ที่ทำการผลิตโดยชาวจีน ผลิตได้น้อยลงเนื่องจากไปกู้เงินมาลงทุนแล้วสุ่คอกเปียกไม่ได้ ก็ ทิ้งโรงงานหลบหนีเจ้าหนี้ เมื่อเจ้าหนี้อัดโรงงานก็เกิดความวุ่นวาย การผลิตน้ำตาลหยุด ชะงักลง พระองค์จึงทรงช่วยเหลือบรรดาผู้ผลิตด้วยการพระราชทานพระราชทรัพย์จำนวน 1,000 ชั่ง ให้กลับไปทำทุนในอัตราคอกเปียกซึ่งละสองสิ่งต่อเดือน ซึ่งนับว่าอัตราคอกเปียก ของพระองค์ถูกมากเมื่อเทียบกับอัตราคอกเปียกท้องตลาดที่คิดในอัตราซึ่งละบาทถึงสองบาท ต่อเดือน²

การแก้ปัญหาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น่าจะได้รับผลสำเร็จ พอสมควรในรัชสมัยของพระองค์ เพราะในปี พ.ศ. 2408 มีโรงงานน้ำตาลที่ริมแม่น้ำ นครชัยศรีถึง 23 โรง และการค้ำน้ำตาลก็ยังคงเจริญขึ้นเรื่อย ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2393 จนถึงซีกสุดในปี พ.ศ. 2410³ จากนั้นจึงเสื่อมลง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความสำคัญของการขุดคลอง และสร้างถนนว่ามีประโยชน์ต่อเศรษฐกิจของชาติ โดยเฉพาะคลองนั้นเห็นวัตถุประสงค์

¹สังฆราชปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร : ก้าวหน้า, 2506), หน้า 13.

²ห.จ.ช., ร.4 1ก/8 ออกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ 1,000 ชั่งให้พ่อค้า น้ำตาลนำไปลงทุน เพื่อป้องกันการค้าขาดทุนเพราะต้องเสียคอกเปียกแพง.

³D.E.Malloeh, Siam: Some General Remarks on its Production (Calcutta, 1852), p. 46-47. อ้างถึงใน กิตติ ตันไทย, "คลองกับระบบ เศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367 - 2453)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชา ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 64.

ทางเศรษฐกิจของพระองค์ได้ชัดเจนว่าถนน คือ เพื่อบุกเบิกเนื้อที่นา เช่นคลองมหาสวัสดิ์ที่ขุดขึ้นในปี พ.ศ. 2400¹ และเพื่อการคมนาคมขนส่ง เช่น คลองถนนตรงที่ขุดตามคำร้องขอของชาวต่างประเทศที่มีหนังสือกราบทูลพระองค์ว่าจะย้ายไปตั้งห้างค้าขายที่บางนา แต่เมื่อคลองขุดเสร็จแล้ว ก็ไม่ไปอ้างว่าไหลเกินไป² ที่น่าสังเกตคือคลองที่ขุดในสมัยนั้นมีได้เป็นไปเพื่อการชลประทาน แต่มุ่งทางด้านคมนาคมขนส่งเป็นหลัก เพื่อใช้ในการขนส่งสินค้าที่สำคัญคืออ้อยและน้ำตาล³ ส่วนผลที่ตามมาจากการขุดคลองนั้นคือ เนื้อที่ดินสองฝั่งคลองมีราคามากขึ้น และบรรดาผู้มีอำนาจมักจะจับจองให้เป็นนา เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์จับจองที่ว่างเปล่าสองฝั่งคลองขุดใหม่จากบางขวางไปจันทรา จำนวน 16,200 ไร่ แล้วพระราชทานให้แก่พระราชโอรสและธิดา⁴ จำนวนคลองที่ขุดหลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงแล้วมีอยู่ 7 คลอง ขุดระหว่าง พ.ศ. 2400 - 2411 คือ คลองมหาสวัสดิ์ คลองถนนตรง คลองที่ขุดพร้อมกับถนนสามสาย คลองเจ็ดยุ้ง คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก คลองบางสีแก้วคลองลัดขี้อ่าน ส่วนถนนนั้นมีได้สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยโดยตรงทางด้านเศรษฐกิจ แต่จะมีประโยชน์ทางอ้อมในด้านการดึงดูดใจให้พ่อค้าต่างชาติเข้ามาลงทุนในประเทศไทย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงนโยบายของรัฐบาลไทยว่าสนองความต้องการของต่างชาติที่เคย "ซีร็ดซีม่า" เพียวตากอากาศ ได้ความสบายไม่มีไข้ เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพฯ มหานคร ไม่มีหนทาง

¹ กิตติ ศันไทย, "คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย...", หน้า 72.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 186-187.

³ กิตติ ศันไทย, "คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย...", หน้า 64 และ 72.

⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศร่างพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระเจ้าลูกเธอ พ.ศ. 2404", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404, หน้า 317.

จะชี้รื้อเข้าไปเที่ยวพากันเจ็บไข้เนื่อง ๆ"¹ นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเห็นว่าถนนช่วยให้อาณาเมืองงคางมขึ้นเช่นเดียวกับประเทศทางยุโรปมีถนนตี ๆ² ถนนที่สร้างในรัชกาลของพระองค์มีดังนี้ คือ ถนนสามสาย ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร ถนนเหล่านี้ทำขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2404 - 2406

2) การปรับปรุงระบบเงินตรา แต่เดิมไทยใช้เงินเบี้ย ซึ่งเป็นเปลือกหอย และเงินพดด้วงที่เรียกว่าเงินบาท เมื่อเปิดประเทศค้าขายแบบเสรี เงินตราของต่างประเทศและทองคำก็ได้เข้ามาในประเทศไทยมากขึ้นทุกปี³

การเข้ามาของระบบเงินตราต่างประเทศ ทำให้เกิดปัญหาในการค้าขาย คือ ราษฎรไทยไม่คุ้นกับระบบเงินตรา ก็ไม่ยอมรับเงินจากต่างประเทศ ก็จึงจะเอาเงินไทย ชาวต่างประเทศต้องให้กงสุลไปแลกเปลี่ยนพดด้วงจากพระคลังหลวง⁴ เมื่อราษฎรได้เงินพดด้วงมาแล้ว แทนที่จะใช้สอยในตลาดกลับเก็บรักษาไว้ด้วยการฝังดิน ใช้แต่เงินเหรียญต่างประเทศจ่ายภาษีอากร ทำให้ทองพระคลังมีเงินตราต่างประเทศมาก แต่ขาดแคลนเงินบาท แม้จะจ้างช่างมาทำเพิ่มผลิตได้ถึงวันละ 80-90 ชั่ง (6,400 - 7,200 บาท) ก็ยังไม่พอใช้⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงดำเนิการ เพื่อปรับปรุง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 259.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 260.

³ "ต้นเหตุเรียกทองเนื้อต่าง ๆ", ใน พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 109.

⁴ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ "ประกาศให้ใช้เงินเหรียญนอกที่ 1 พ.ศ. 2399 : และ "ประกาศให้ใช้เงินเหรียญนอกที่ 2 พ.ศ. 2400", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 หน้า 226 และ 266.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน พ.ศ. 2400", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 1.

ระบบเงินตราของไทยให้ได้มาตรฐาน สะดวกต่อการค้าระหว่างประเทศ ดังนี้คือ

- (ก) กำหนดพิกัดอัตราแลกเปลี่ยนเงินไทยกับเงินต่างประเทศ
- (ข) ปรับปรุงเงินตราไทยให้ได้มาตรฐานแบบเดียวกับประเทศตะวันตก
- (ค) ออกประกาศชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจและปรับตัวให้เข้าได้กับระบบเงิน

ตราสมัยใหม่

(ก) กำหนดพิกัดอัตราแลกเปลี่ยนเงินไทยกับเงินต่างประเทศ เป็นการแก้ปัญหาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ราษฎรไทยยอมรับเงินเหรียญจากต่างประเทศไว้ ถ้าไม่พอใจก็ทรงอนุญาตให้นำมาเปลี่ยนเป็นเงินไทยได้ที่เจ้าหน้าที่พระคลังมหาสมบัติ เงินเหรียญอังกฤษ อเมริกัน และจีน ได้มีอัตราแลกเปลี่ยนตั้งแต่ พ.ศ. 2399¹ และเมื่อฮอลันดามาค้าขายกับไทยก็ได้ มีการประกาศกำหนดอัตราเงินฮอลันดาและเงินรูปีของอินเดียอีกครั้งหนึ่งเมื่อปี พ.ศ. 2407²

(ข) การปรับปรุงเงินตราไทยให้ได้มาตรฐานแบบเดียวกับประเทศที่เจริญแล้ว คือ เปลี่ยนจากเบี้ยและเงินพดด้วงแบบเก่ามาเป็นการผลิตเหรียญมีตราแผ่นดินโดยเครื่องจักรตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า การผลิตเหรียญโดยเครื่องจักร มีผลดีถึง 3 ประการ คือ

ประการแรก จะผลิตเงินได้รวดเร็วกว่าแบบพดด้วง ทำให้เงินบาทมีปริมาณเพียงพอที่จะใช้ในประเทศ

ประการที่สอง เงินเหรียญบาทแบบนี้ทำปลอมได้ยาก จะช่วยป้องกันการปลอมเงินได้

¹"ประกาศให้ใช้เงินเหรียญนอกที่ 2 พ.ศ. 2400", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 266.

²"ประกาศพิกัดเงินเหรียญนอก พ.ศ. 2407", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408. หน้า 198-200.

ประการสุดท้าย เป็นเกียรติยศแก่แผ่นดิน เพราะประเทศทางเอเชียเช่น ญี่ปุ่น และเขมร ก็ยังมีเงินเหรียญใช้กันแพร่หลาย¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตที่ไปเจริญพระราชไมตรีที่อังกฤษในปี 2400 ให้พยายามหาเครื่องจักรทำเงินมาใช้ในประเทศ คณะทูตได้จัดซื้อตามพระราชประสงค์จากบริษัทเทเลอร์ เมืองเบอร์มิงแฮม เครื่องจักรมาถึงประเทศไทยเมื่อปลายปี พ.ศ. 2401 หลังจากนั้นก็ได้มีการผลิตเงินเหรียญชนิดและขนาดต่าง ๆ ออกใช้เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2403 เป็นต้นมา มีทั้งเหรียญทองแดง เหรียญดีบุก และเหรียญทองคำ ในปี พ.ศ. 2406 เริ่มมีการพิมพ์กระดาษขึ้นใช้แทนเงินค้าย เรียกว่า "หมาย" และมีเชคเรียกว่า "ใบพระราชทานเงินตรา การผลิตเหรียญนี้ทำเพิ่มเติมและแก้ไขมาจนถึง พ.ศ. 2409³

(ค) ทรงออกประกาศชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจและสามารถปรับตัวให้เข้ากับระบบเงินตราสมัยใหม่

¹"พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน พ.ศ. 2400", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 2-5. และ "พระราชหัตถเลขาถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์และเจ้าหมื่นสรรเพชรภักดี พ.ศ. 2400", ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

²เรื่องเดียวกัน.

³ผู้ที่สนใจรายละเอียดของการผลิตเหรียญ โปรดอ่าน กองกระษాณป์ กรมธนารักษ์, เงินไทย, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โท ขุนสาธกนสาร (เหลือ หวังในธรรม) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม พระนคร วันพุธที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2511 (พระนคร : โรงพิมพ์ประยูร, 2511), หน้า 7-49.

ในระยะแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชี้แจงให้ราษฎรยอมรับเงินเหรียญนอก แต่ไม่ประสบผลสำเร็จนัก¹ จนกระทั่งต้องผลิตเงินเหรียญออกมาแทนเงินพดด้วง คราวนี้ราษฎรตื่นเงินเหรียญที่ใหม่ มีการสื่อกันเป็น 2 กระแสทำให้เกิดความแตกตื่น พวกแรกลือกันว่า เบี้ยใช้ไม่ได้เพราะรัฐบาลจะเรียกคืน พวกมีเบี้ยก็พากันขายเบี้ยในราคาต่ำกว่าที่รัฐบาลกำหนดไว้เพื่อแลกกับเงินเหรียญในหมู่ราษฎรด้วยกันเอง ชาวลืออีกกระแสหนึ่งว่าเงินที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ 4 จะใช้ไม่ได้ในรัชกาลต่อไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงออกประกาศชี้แจงว่าไม่เป็นความจริง เงินแผ่นดินแม้จะเปลี่ยนรัชกาลแล้วก็ยังใช้ได้ สำหรับเบี้ยนั้นยังใช้ได้ให้นำมาแลกกับรัฐบาลในอัตราเดิมที่กำหนดไว้²

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสอนให้ราษฎรรู้จักถนอมเงินเหรียญไม่ให้สึกหรอไปโดยเร็ว ด้วยการให้ปูผ้าหรือเจียมลงบนพื้นก่อนเทเงินออกนับ³ ส่วนเงินที่ใช้นานจนสึกหรอเอามาเปลี่ยนเงินดีไปได้ แต่ถ้าหากราษฎรทำให้สึกหรอด้วยความจงใจจะหาผลประโยชน์นั้น แลกในอัตราเดิมไม่ได้ ต้องแลกตามน้ำหนักเหรียญที่ชำรุดอยู่⁴

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน...", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 1.

²กรมศิลปากร, "ประกาศไม่ให้คืนเงินเรื่องกะแปะอัฐและโสฬสจะใช้ไม่ได้ พ.ศ. 2405", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 43 และ 45-46.

³กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามมิให้นับอัฐ โสฬสลงที่พื้นแข็ง ๆ พ.ศ. 2405", ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

⁴กรมศิลปากร, "ประกาศให้ใช้กะแปะ อัฐ และโสฬสที่สร้างขึ้นใหม่ พ.ศ. 2405", ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 38-40.

ปัญหาเงินปลอมก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 ประสพตลอดรัชกาล วิธีการแก้ไขของพระองค์คือให้ผู้ที่มีเหรียญปลอม หรือสงสัยว่าจะเป็น
 เหรียญปลอมมาแลกเงินจากรัฐบาลในเวลาที่กำหนด ส่วนเหรียญปลอมที่ได้มานั้น พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานเป็นตัวอย่างไปให้พ่อค้าต่าง ๆ คุณ จะได้ไม่
 รับเหรียญปลอมไว้อีก เมื่อคนทำเงินปลอมหลอกใช้ไม่สำเร็จจะได้เลิกทำไปเอง¹

การปรับปรุงระบบเศรษฐกิจตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวนั้น แม้จะสามารถดำเนินการค้ากับประเทศตะวันตกไปได้อย่างค่อนข้างจะราบ
 รื่น แต่ก็มีข้อเป็นการวางรากฐานที่มั่นคงให้แก่ระบบทุนนิยมในสังคมไทย คือ ขาดการสะสม
 ทุนและขาดคนไทยที่เป็นชนชั้นกลางเข้ามาบริหารกิจนี้ ทั้งนี้เป็นผลมาจากความจำเป็นของ
 ระบบเศรษฐกิจไทยในยุคนั้นที่มุ่งแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ทำให้สภาพการณ์คลี่คลายในทางที่
 ชาวจีนเข้ามามีโอกาสดำเนินการค้าได้อย่างสะดวกในฐานะกลไกส่วนหนึ่งของรัฐ โดยมี
 ต้องผูกพันกับรัฐเช่นเดียวกับราษฎรโดยทั่วไป ส่วนราษฎรนั้นเป็นรากฐานของสังคมที่จะ
 ต้องสนองความต้องการพื้นฐานในด้านการผลิตและเงินตรา จึงไม่มีโอกาสจะทำการผลิตที่
 เป็นของตนเองได้เต็มที่ และขาดความรู้ในขณะที่สังคมรอบตัวเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คน
 จีนที่เข้ามาค้าขายก็มุ่งส่งผลกำไรกลับไปประเทศตนมากกว่าจะสะสมทุนดำเนินกิจการ ชน
 ชั้นปกครองระดับเจ้าขุนมูลนายส่วนใหญ่ได้ประโยชน์จากชาวจีนมาก แม้แต่ในระยะหลังที่
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการให้ฝรั่งเข้ามาทำการค้าเพื่อถ่วงดุลย์
 กับชาวจีน ก็ยังไม่อาจลบอิทธิพลของชาวจีนลงได้ แต่กลับมีชาติตะวันตกเข้ามาบุก
 เศรษฐกิจไทยในฐานะเจ้าของทุนและปัจจัยการผลิต

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้มองเศรษฐกิจตามหลักการคลี่คลาย
 ของทฤษฎีทุนนิยมเช่นนั้น ในรัชสมัยของพระองค์เป็นจุดเริ่มแห่งความเปลี่ยนแปลง และ
 พระองค์ก็พอพระทัยที่การเปิดประเทศ ทำให้การค้าขายของไทยเจริญขึ้นอย่างไม่เคยมี

¹ กรมศิลปากร, "ประกาศให้ผู้นักอุปปลอมนำมาทูลเกล้าฯ ถวาย พ.ศ.
 2408", เรื่องเดียวกัน, หน้า 234-235.

มาก่อน ทั้งสินค้าและเงินตรา ทองคำ หลังไหลเข้ามาในประเทศเป็นจำนวนมาก พระองค์ทรงรู้สึกว่าการที่ประเทศมีเงินคั่ง ในขณะที่มีสินค้าเครื่องอุปโภค บริโภคราคาสูงขึ้นตามหลักอุปสงค์-อุปทาน (demand-supply) ที่พระองค์เข้าพระทัย¹ แต่พระองค์ก็มิได้ไปไกลถึงขนาดจะพัฒนาไพร่ของไทยให้เป็นชนชั้นกลางได้ เนื่องจากรัฐบาลไม่สามารถหารายได้มาใช้ในการจ่ายเงินเดือนให้แก่ข้าราชการโดยไม่ต้องอาศัยการแบ่งปันผลประโยชน์จากไพร่ และไม่มีเงินพอที่จะจ้างคนทั้งหมดมาทำงาน² ในทางกลับกัน ไพร่เป็นสิ่งที่ยังอำนวยความสะดวกอย่างมากให้แก่รัฐบาลไทยทั้งทางด้านการแรงงานและสิ่งของ เงินทอง เงินค่าราชการที่เก็บจากไพร่แทนการเข้าเวรนั้น คือรายได้ที่มากที่สุดของรัฐ จำนวนสูงถึงร้อยละ 44.44³

นอกจากความจำเป็นทางด้านการเศรษฐกิจที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงปรับปรุงแล้ว ข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาริง ยังทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อสภาพสังคมไทยโดยเฉพาะบริเวณกรุงเทพฯ และหัวเมืองที่มีสถานกงสุลอยู่ วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม ตลอดจนแนวคิดแบบชาวตะวันตกได้หลังไหลมาสู่ประเทศไทยมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้วัฒนธรรมและความคิดเปลี่ยนแปลงไป ที่สำคัญคือ ความสัมพันธ์ทางชนชั้นในสังคมไทยตามระบบมูลนาย ไพร่ได้เริ่มถูกเงินตราในระบบเศรษฐกิจใหม่เปลี่ยนมาเป็นแบบนายจ้างและลูกจ้าง และการที่ไทยต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตก็เท่ากับเป็นการยอมให้ประเทศอื่นใช้อำนาจอธิปไตยทางด้านการศาลเหนือดินแดนเรา ทำให้เกิดการเปรียบเทียบระหว่าง

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระนางวิक्टอเรียมหาราชินีพระราชทานไปลอนดอน พ.ศ. 2400", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 187.

² ทองสมุทควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 (พ.ศ. 2400) เล่มที่ 98 หนังสือเรื่องเชิญกระแสพระราชดำริปรึกษาข้าราชการผู้ใหญ่เรื่องไพร่หลวง.

³ อ้างจากตารางที่ 4 รายได้สมัยรัชกาลที่ 4 ในวิทยานิพนธ์ของ สุภาภรณ์ จรัสพันธ์, "ภาษีเงินกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย (พ.ศ. 2367 - 2468)", หน้า 291-294.

กฎหมายของเรา กับกฎหมายของตะวันตก คนในไทยก็ค้นคว้าที่จะเป็นคนในบังคับฝรั่งกันมาก เพื่อแสวงหาอำนาจจากแหล่งอื่นมาต่อรองกับอำนาจรัฐบาล จึงมีคนไทย จีน ไปอยู่ในบังคับของต่างชาติกันมาก ทำให้เกิดปัญหาในการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริที่จะปรับปรุงสังคมไทย เพื่อให้การอยู่ร่วมระหว่างราษฎรไทยกับชาวตะวันตกเป็นไปอย่างราบรื่นอีก 2 ด้าน คือ การปรับปรุงงานการบริหารราชการแผ่นดิน และด้านความเป็นอยู่ของราษฎร

2. ด้านการบริหารราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยมีพระราชดำรัสกับบรรดาพระสหายมิชชันนารีชาวอเมริกันของพระองค์ว่า จะพยายามปกครองประเทศตามแบบปรมิตตญาสิทธิราชย์ของอังกฤษ แต่ในทางปฏิบัติจริงแล้วนั้นไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นไปตามระบอบนั้น นอกจากการรัฐพิธีและราชประเพณีอันเกี่ยวกับพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์บางประการที่ทรงรับแบบยุโรปมา ส่วนเรื่องการฟังความเห็นจากเสนาบดีโดยไม่ใช้สิทธิขาดดำเนินการเพียงพระองค์เดียว นั้น ก็ไม่มีน้ำหนักพอที่จะยืนยันได้ว่าเป็นไปตามแบบของพระมหากษัตริย์อังกฤษ เพราะพระองค์ปราศจากพระราชอำนาจที่แท้จริงประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง พระมหากษัตริย์ไทยก็ทรงรับฟังคำปรึกษาหารือจากคณะเสนาบดีอยู่เสมอ แม้กระนั้นก็ยังเห็นความพยายามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะปรับปรุงประเทศให้เป็นไปตามแบบที่อังกฤษปกครองอาณานิคมได้จากการที่ส่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิฆณุวรดิษไปสิงคโปร์ เมื่อ พ.ศ. 2404¹ เมื่อบุคคลทั้งสองท่านกลับมา ก็ได้มีการปรับปรุงบ้านเมืองให้เป็นแบบตะวันตกทางด้านศิลปกรรมด้วย พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจะเสด็จประพาสสิงคโปร์ด้วยเช่นกัน แต่ประจวบเสียดก่อนจนกระทั่งสวรรคต แสดงให้เห็นว่าการปกครองที่อังกฤษวางแนวทางให้สิงคโปร์นั้น เป็นแม่แบบของประเทศสยามยุคปรับตัวใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าจะเสด็จสิงคโปร์ด้วยพระองค์

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิบดี, ความทรงจำ, หน้า 247.

เองเพื่อคุณแลกิจการบ้านเมืองหลังจากทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หัวากอ แต่ก็สวรรคตเสียก่อนในปี พ.ศ. 2411 ทั้ง ๆ ที่ทรงรับคำทูลเชิญของเซอร์เฮนรี ออก เจ้าเมืองสิงคโปร์แล้ว¹

ระบบการบริหารราชการแผ่นดินหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริงนั้นได้รับการปรับปรุงจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นองค์กรที่มีประสิทธิภาพขึ้น นอกจากแรงบันดาลใจที่มาจากขอบพระองค์ของระบบเดิมที่มีอยู่แล้ว อาจเป็นไปได้ว่าการเสียดิทธิสภาพนอกอาณาเขตยังสะท้อนให้เห็นถึงสภาพล้าหลังของกฎหมายและการศาลไทย จนทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องแก้ไขภาพพจน์เหล่านั้นในสายตาของชาวต่างประเทศ ระบบการบริหารราชการแผ่นดินที่พระองค์ทรงปรับปรุงและแสดงถึงพระราชดำริซึ่งเป็นของใหม่สำหรับสังคมไทยมี 3 เรื่อง คือ

- ก) การใช้ระบบคุณธรรมเข้าแทนที่ระบบอุปถัมภ์ในวงราชการ
- ข) ปรับปรุงระเบียบบริหารราชการให้มีประสิทธิภาพ
- ค) ปฏิรูปกฎหมายและการศาลไทย
- ก) การใช้ระบบคุณธรรมเข้าแทนที่ระบบอุปถัมภ์ในวงราชการ ถึงแม้พระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไม่ทรงทิ้งหลักการที่การรับราชการจะต้องเป็นไปแบบสืบทอดเพื่อมุ่งความจงรักภักดี แต่ก็เริ่มมีแนวโน้มว่า พระองค์ทรงคำนึงถึงคุณธรรมและความสามารถของผู้จะเข้ารับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ด้วย ว่าสามารถทำหน้าที่ของตนได้เหมาะสมกับตำแหน่งหรือไม่ ในรัชสมัยของพระองค์จึงโปรดฯ ให้มีการเลือกบุคคลที่พระองค์กำหนดไว้จำนวนหนึ่งเข้าดำรงตำแหน่งทางการศาล แทนการแต่งตั้งโดยพระมหากษัตริย์เป็นครั้งแรก ผู้ที่ไต่คะแนนเสียงมากที่สุดได้เป็นพระมหาราชครูปริวัติน รองลงมา

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 248.

ได้เป็นพระราชครูมหาราช และผู้ใดจะแนนน้อยที่สุดเป็นพระครูพิเศษ¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้คนโดยไม่เลือกสังกัดตามระบบอุปถัมภ์ ทรงให้เหตุผลในการที่ให้พระยาอภัยภูเบศร ข้าราชการวังหน้าทำหน้าที่เป็นศาลรับสั่งของพระองค์ ทำหน้าที่จับโจรผู้ร้ายว่า เป็นเพราะเสียความสามารถข้าราชการเพราะงานวังหน้าน้อย "ก็ท่าน (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว-ผู้เขียน) ไม่ได้ทรงใช้สอยดาใช้สอยแต่น้อยในการที่เขาชำนาญ ความฉลาดอาจหาญของพวกเขานั้นก็จะไปอับนิงอยู่ไม่เป็นคุณแก่แผ่นดินทั่วไป แลไม่เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาบ้าง"²

เรื่องการใช้ข้าราชการโดยคำนึงถึงคุณความดีนั้นรวมความถึงชาวต่างประเทศด้วย ในรัชกาลของพระองค์จึงมีข้าราชการเป็นชาวตะวันตกหลายชาติ รับราชการเป็นผู้เชี่ยวชาญในตำแหน่งต่าง ๆ กันและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงระมัดระวังเสมอในการให้ชาติใดรับผิดชอบงานด้านไหน ชาวอังกฤษมักจะไต่เป็นที่ปรึกษาราชการนอกจากเป็นครูสอนพวกเจ้านายผู้ชาย นายท่า ผู้บัญชาการกองตำรวจพิเศษที่รับสมัครจากสิงคโปร์ และที่ปรึกษาด้านการคลัง

พวกฝรั่งเสสรับราชการเป็นที่ปรึกษาทางด้านกฎหมายของไทย พวกเดนมาร์กเป็นนายวงศุริยวงศ์และครูฝึกทหารของกองทัพ คนอเมริกันเป็นหัวหน้าศุลกากรและผู้อำนวยการวิทยาลัยหลวงสำหรับบุตรขุนนาง ส่วนวิศวกรนั้นมักจะเป็นชาวยุโรปหรือโปรตุเกสเพื่อสร้างถนน สะพาน คลอง เสาโทรเลข โรงกษาปณ์³

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ "ประกาศให้เลือกพระราชาครู ลูกขุนพระมหาราชครูปโรหิต พระมหาราชครูมหาราช พ.ศ. 2401", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 2 หน้า 9-12.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2406", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 59.

³ จอห์น เอฟ. เคตตี, ไทย พม่า ลาว และกัมพูชา, หน้า 225.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์จะให้ข้าราชการของพระองค์มีความประพฤติที่ดี และมีความสามารถตรงตามหน้าที่ที่รับผิดชอบอยู่เพื่อบริหารงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีใต้อำนาจถึงแต่ความสนิทสนมและตระกูลของข้าราชการเป็นหลักอย่างรัชกาลก่อน พระองค์ทรงส่งเสริมการยกระดับความรู้ของข้าราชการในวงกว้างกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเคยส่งหมอล่วงไปศึกษาวิชาแพทย์สมัยใหม่ เรื่องการปลูกฝ้ายและถักผ้าขึ้นกับมิชชันนารีอเมริกัน พระองค์ส่งข้าราชการไปศึกษาวิชาแก่นาฬิกา 2 คน¹ และส่งปลัดกรมอาลักษณ์ไปดูการทำหนังสือพิมพ์²

ไม่เพียงแต่ข้าราชการส่วนกลางเท่านั้นที่ได้รับการเอาใจใส่และกวัดข้นจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าราชการส่วนภูมิภาคเช่นพวกเจ้าเมืองก็เช่นกัน พระองค์ทรงพยายามคัดเลือกผู้ที่จะออกไปรับราชการอย่างพิถีพิถัน ไม่เพียงแต่พิจารณาจากชาติกำเนิดและความจงรักภักดีเท่านั้น แต่ยังคำนึงถึงความสามารถในการบริหารราชการแผ่นดินเพื่อความร่มเย็นเป็นสุขของราษฎรตามหัวเมืองด้วย ซึ่งเป็นการขยายขอบเขตระบบราชการจากส่วนกลางให้กว้างกว่ารัชกาลก่อน ๆ และทรงพยายามยกเลิกการทุจริตด้วยการซื้อตำแหน่งในวงราชการที่เป็นอยู่ ด้วยการที่ทรงออกประกาศแสดงเจตนาว่า จะไม่ทรงแต่งตั้งผู้ทีหาช่องทางเป็นเจ้าเมืองด้วยการติดสินบน เจ้านาย ขุนนาง เจ้าจอมฝ่ายใน หรือบุตรภริยาของขุนนางให้ช่วยเพ็ดทูลให้ตนได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมือง (เจ้าเมือง) ตามหัวเมืองเอก โท ศรี จัตวา พระองค์ทรงให้เหตุผลว่า การติดสินบนเป็นการลงทุนซึ่ง

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงหมื่นจักรวิจิตร พ.ศ. 2404", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 163. ระบุว่าทรงส่งขุนทิพมงคล ออกไปก่อนหน้าหมื่นจักรวิจิตร เพื่อเรียนวิชาแก่นาฬิกาแต่ไม่ได้ระบุปี พ.ศ. เมื่อขุนทิพมงคล กลับมาไทย วิชาที่เรียนมาใช้ไม่ได้ผลนัก จึงโปรดฯ ให้ส่งหมื่นจักรวิจิตรออกไปศึกษาอีกคนหนึ่ง.

²ปลัดกรมอาลักษณ์ คือ ขุนมหาสิทธิโวหาร ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงขุนศรีมหาสิทธิโวหาร พ.ศ. 2404", เรื่องเดียวกัน หน้า 161.

บางครั้งก็ไปกู้ยืมมา ฉะนั้นจึงต้องมีการเรียกทุนคืนจากราษฎรในท้องที่ของนครด้วยการใช้อำนาจหน้าที่ในทางทุจริต เพราะลำพังผลประโยชน์โดยตรงที่ได้รับจากราชาการนั้นอยู่ระหว่าง 30-300 ชั่งต่อปี ซึ่งไม่มากนัก

... จึงเห็นได้ว่า คนที่อยากจะไปค้าขายสินบนครั้งนี้ คือเป็นใจผีโพง ผีห้า ตั้งใจจะกินเลือดคนมนุษย์ในเมืองนั้น ไม่มีเมตตากรุณา ยิ่งแรงสินบนมาก เสียคอกเบี้ย เจ้าหนีมาเสียสินบนมากก็รอนมาก จะเปลืองหน้อยอยากจะฉอนคอกเบี้ย หรืออยากจะทำทุนคืนก็คงจะไปทำผิด ๆ ถูก ๆ บังหลวง จูรราชูฎร์ กะเกณฑ์เงินราชการ เอาดูรายมาผูกให้ชักผิด ๆ หรือคิดเอาสินบนไปปล่อยดูรายเสีย หรืออื่น ๆ อะไรไปไม่หยุดหยอนเป็นแน่...¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรารบามคนรับสินบนค้าว่าไม่มีใจกรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ การหากินแบบนี้มาปมาก เพราะถ้าเอาคนประเภทนี้ไปเป็นเจ้าเมือง ราษฎรจะได้รับความเดือดร้อนอย่างยิ่ง ซึ่งปกติก็ทุกข์อยู่แล้ว เนื่องจากหัวเมืองอยู่ไกลจากอำนาจการบังคับบัญชา เจ้าเมืองจึงมีอำนาจเต็มที่ไม่มีใครชักขวางได้ ถ้าราษฎรทนไม่ได้ ก็มีอยู่ทางเดียวคืออพยพหลบหนีไปอยู่บ้านเมืองอื่น²

นอกจากตำแหน่งเจ้าเมืองแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญแก่ตำแหน่งทางค้าขายชกรรมมาก ค้ายถือว่าเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับความทุกข์ของราษฎรโดยตรง ก่อนจะแต่งตั้งให้มีการสอบและสืบประวัติของบุคคลนั้นก่อนให้เรียบเรียงส่งมาไว้ที่กรมอาลักษณ์ชุดหนึ่ง กรมมหาดเล็กอีกชุดหนึ่ง เพื่อที่พระองค์จะทรงตรวจประวัติก่อนการแต่งตั้ง³

¹กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยการเดินเป็นเจ้าเมือง พ.ศ. 2406", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 152-159.

²เรื่องเดียวกัน.

³กรมศิลปากร, "ประกาศให้ผู้จะแต่งตั้งตุลาการ เลือกสรรตุลาการที่ราษฎรไม่รังเกียจ พ.ศ. 2411", เรื่องเดียวกัน, หน้า 101.

ข) ปรับปรุงระเบียบบริหารราชการให้มีประสิทธิภาพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางมาตรการที่จะควบคุมให้ข้าราชการมีความประพฤติดี และปรับปรุงระเบียบการบริหารราชการที่สับสนให้มีระเบียบขึ้น

ก่อนการทําสันนิษฐานเอาริง การควบคุมความประพฤติของข้าราชการ เป็นไป ในรูปการออกประกาศห้ามมิให้ข้าราชการสูบบุหรี่¹ เล่นการพนัน² และมีให้ข้าราชการใช้อำนาจในตำแหน่งหน้าที่ข่มเหงราษฎร³ แต่ปรากฏว่าพฤติกรรมเช่นนั้นยังเกิดขึ้นเสมอ หลังจากทําสันนิษฐานเอาริงแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงควบคุมความประพฤติของข้าราชการเหล่านั้นเข้มงวดขึ้น โดยรวมความถึงไพร่ที่อยู่ใต้งค์บงคของมูลนายด้วย⁴

ด้านการปรับปรุงระเบียบบริหารราชการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่าปัญหาหลายประการที่เกิดขึ้นในการบริหารราชการแผ่นดินนั้นเกิดจากความสับสนในการสื่อสารประการหนึ่ง⁵ และเกิดจากระบบราชการเปิดช่องให้ระบบอุปถัมภ์เข้ามามีอิทธิพลในวงราชการอีกประการหนึ่ง

¹ห้องสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 (พ.ศ. 2394) เลขที่ 53 ประกาศพระราชบัญญัติห้ามมิให้ข้าราชการสูบบุหรี่.

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศพระราชบัญญัติฝ่ายพระบวรราชวัง เรื่อง เล่นเบี้ยในพระบวรราชวัง พ.ศ. 2396", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 หน้า 65.

³กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามมิให้เชื้อถือข้าราชการนอกตำแหน่ง พ.ศ. 2406", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 151.

⁴เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศเลขหมู่โคเปนพาลีให้เจ้าหมู่เอาตัวไปจำโปρκให้ตั้งจำหน่าย พ.ศ. 2403", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 208-211.

⁵ห.จ.ช. ร.4 1ก/8 เริ่มมีหนังสือราชกิจจานุเบกษา.

1) การปรับปรุงระเบียบคำสั่งของราชการ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกหนังสือราชกิจจานุเบกษาขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2400 เพื่อแก้ไขความสับสนในการสื่อสารของราชการ ซึ่งแต่เดิมเป็นการสื่อสารโดยขาดหมายจากกรมวังให้สัสดีและหลวง พัน เดินบอกตามหมู่ตามกรมต่าง ๆ นั้น มักจะคลาดเคลื่อนเวลาคลอกคลอ ๆ กัน ไม่เข้าใจถึงจุดประสงค์ของของราชการโดยตลอด เพราะคนชั้นมีน้อย ข้าราชการก็สนใจแต่เรื่องที่เกี่ยวข้องกับตัวเท่านั้น พอไปถึงราษฎรที่อ่านหนังสือไม่ออก คุณวทราไม่เข้าใจ พอเห็นหนังสือลักษณะที่เป็นดวงตราแล้วก็เชื่อฟังผู้ถือมาหมก จึงมีหนังสือและดวงตราปลอมที่อ้างรับสั่งระบาคอยทำให้เสียพระเกียรติยศของพระองค์ และชื่อเสียงของเจ้านายและขุนนางที่ถูกอ้างชื่อ จึงโปรดฯ ให้ออกหนังสือราชกิจจานุเบกษาขึ้น เป็นหนังสือที่พิมพ์ข่าวราชการจากท้องตราและবাদหมายที่ได้ประกาศออกไปมารวมเข้าเป็นเล่ม หน้าปกมีรูปดวงตราพระมหามงกุฎอยู่ระหว่างฉัตร ออกเป็นประจำทุกปี ตั้งแต่เดือนหน้าปี พ.ศ. 2400 เป็นต้นไป โดยจะแจกไปตามผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับราชการต่าง ๆ ทุกหมู่ ทุกกรม และทุกหัวเมือง ให้อ่านให้เข้าใจในคำสั่งราชการจะได้ไม่ปฏิบัติผิดพลาดและให้เก็บรักษาไว้ให้ดี¹

นอกจากการออกราชกิจจานุเบกษาแล้ว ในปี พ.ศ. 2402 ได้มีประกาศออกมาอีกฉบับหนึ่ง ให้ผู้รับพระบรมราชโองการพึงรับสั่งให้ชัดเจน²

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ เรื่องเดียวกัน.

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศให้ผู้รับพระบรมราชโองการพึงรับสั่งให้ชัดเจน พ.ศ. 2402", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 102.

2) การขจัดระบบอุปถัมภ์ในระบบราชการ

ปัญหาสำคัญในระบบราชการอีกประการหนึ่ง คือ เรื่องของระบบไพร่ที่ไพร่หลวงมีน้อยลง ขณะที่ไพร่สมมีจำนวนเพิ่มขึ้น ด้วยระบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ¹ ทำให้รัฐขาดกำลังคนที่จะรับราชการ และพระมหากษัตริย์มีจำนวนไพร่ในสังกัดน้อยลงอันเป็นผลกระทบถึงความมั่นคงของพระองค์โดยตรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่าปัญหานี้ได้เกิดขึ้นมานานแล้ว แต่ยังไม่มีการแก้ไขที่มีประสิทธิภาพจนมาถึงรัชสมัยของพระองค์² ซึ่งพระองค์ก็ไม่มั่นใจว่าจะแก้ไขปัญหานี้ให้ลุล่วงไป³

อย่างไรก็ดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามแก้ไขปรับปรุงระบบไพร่จนเกือบตลอดรัชกาล แม้ส่วนใหญ่จะเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่ได้ผลระยะสั้น แต่ก็พอจะสะท้อนนโยบายให้การดำเนินงานของพระองค์จากกฎหมายต่าง ๆ ที่ออกมา คือ

(ก) ผ่อนปรนสภาพความเป็นอยู่ของไพร่หลวงให้ดีขึ้นกว่าเดิม เช่น เพิ่มเบี้ยหวัด ลดการเกณฑ์แรงงาน⁴ พระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามให้แก่ไพร่หลวงบางหมู่เพื่อ

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ "ประกาศใหญ่ที่ไปราชการหัวเมืองและต่างประเทศทำหนังสือกราบบังคมทูลโดยตรง พ.ศ. 2400", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 255.

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศให้ชำระตัวเลขพระคลังศุภรัตซึ่งไปแอบอิงอยู่ในกรมต่าง ๆ ให้ส่งคลังศุภรัต พ.ศ. 2405", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 277.

³ ทองสมุควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 (พ.ศ. 2396) เลขที่ 82 เล่าลือ 3 ประการแล้วว่าค่วยกงสุลต่างประเทศได้เงินเดือน.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

ช่วยเหลือทางด้านการธุรกิจ และเพื่อจูงใจให้คนสมัครเป็นไพร่มากขึ้น¹

(ข) ชำระไพร่ที่มีอยู่ให้กลับไปสังกัดกรมกองเดิม² เมื่อชำระแล้วได้พยายาม
หามาตรการป้องกันการหลบหนีของไพร่หลวงโดยเฉพาะพวกช่างฝีมือที่มักจะบวช และรับ
จ้างทำงานขณะบวช โดยการจับสึกมาเป็นไพร่หลวงตามเดิม³

(ค) ป้องกันการทุจริตในการสักเลขครั้งใหม่ทั้งในกรุงและหัวเมือง พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้วางมาตรการที่รัดกุมเพิ่มขึ้น และให้ข้าราชการ
ชั้นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจและอิทธิพลส่งออกไปควบคุมการสักเลข⁴

¹กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องตราภูมิคุ้มห้าม ไม่ปรากฏศักราช", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 248-249.

²เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศให้ชำระตัวเลขพระคลังศุภรัต
ซึ่งไปแอบอิงอยู่ในกรมต่าง ๆ ให้ส่งพระคลังศุภรัต พ.ศ. 2405", ใน ประชุมกฎหมาย
ประจำศก เล่ม 6, หน้า 277. และ กรมศิลปากร, "ประกาศให้ชำระเลขในสมเด็จพระ
พระนางนาถราชเทวี สมเด็จพระเทพศิรินทร์ ไม่ปรากฏศักราช", ใน ประชุมประกาศ
รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 243-244.

³กรมศิลปากร, "ประกาศไม่ให้ลูกหมู่ไพร่หลวงเมื่อบวชอยู่รับจ้างทำทอง ไม่
ปรากฏศักราช", เรื่องเดียวกัน, หน้า 254.

⁴คุรุยาละเอียด เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศแจกตัวคุ้มสัก
แก่ผู้ที่ไม่ควรสัก พ.ศ. 2400", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 หน้า 270-271.
และ "ประกาศโปรดให้สักไพร่หลวงหัวเมืองขึ้น และผู้ปลอมสักเลข พ.ศ. 2401"
"ประกาศตั้งผู้สำเร็จราชการสักเลขแลบอกส่งเลขเข้ามาสักแลรับหนังสือพิมพ์คุ้มสัก พ.ศ.
2401", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 45, และ 99-101.

ค) ปฏิรูปกฎหมายและการศาลไทย กระบวนการยุติธรรมของไทยเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเอาพระทัยใส่อย่างใกล้ชิดมาตั้งแต่แรกเสวยราชย์ ความสำเร็จระบบการถวายฎีกา และการออกกฎหมายที่กำหนดการใช้อำนาจและอิทธิพลของเจ้านายขุนนางมาเกี่ยวข้องกับการพิจารณาคดี ดังกล่าวมาแล้ว

แต่ระยะหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง สภาพของสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไป มีชาวต่างชาติเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมากขึ้น และคนไทยก็ต้องติดต่อกับชาวต่างชาติมากขึ้น ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การเช่าซื้อสถานที่ การรับจ้าง หรืออย่างน้อยก็ต้องใช้กฎจรรยาธรรมร่วมกัน อนึ่ง การเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาริง เป็นการเปิดโอกาสให้ตัวแทนของรัฐบาลต่างประเทศเข้ามามีส่วนในกระบวนการยุติธรรมของไทยด้วย อนึ่ง การรุกรานจากประเทศมหาอำนาจตะวันตกคือฝรั่งเศสและอังกฤษ ได้ทำให้ไทยระมัดระวังเป็นพิเศษที่จะมิให้ราษฎรไทยเกิดวิวาทกับชาวยุโรป อันจะเป็นสาเหตุที่นำความขัดแย้งทางการเมืองได้

ดังนั้น กระบวนการยุติธรรมในช่วงหลังของไทย จึงมีแนวโน้มที่จะใช้หลักเกณฑ์ความยุติธรรมตามแบบสากลมาใช้ในการออกกฎหมายและพิจารณาคดีของไทยเพิ่มเติมขึ้นจากระบบการถวายฎีกา และการห้ามใช้อำนาจของเจ้านายและขุนนางเข้าเกี่ยวข้องกับการพิจารณาคดีเช่นสมัยก่อน

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นเห็นได้ชัดตั้งแต่ พ.ศ. 2401 คือ ประกาศที่ห้ามมิให้ช่วยคนในบังคับต่างประเทศยุโรปมาเป็นทาส เพราะตามธรรมเนียมอังกฤษและยุโรปนั้นไม่มีการช่วยคนมาเป็นทาสอย่างในกรุงเทพฯ แต่ถ้าวางคนในบังคับเป็นลูกจ้างใช้สอยได้¹

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศห้ามมิให้ช่วยคนในบังคับต่างประเทศยุโรปมาเป็นทาส พ.ศ. 2401", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 15-16.

ต่อมาในปี พ.ศ. 2403 ได้มีประกาศพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการคมนาคมในประเทศซึ่งใช้ร่วมกันทั้งคนไทยและต่างประเทศ คือพระราชบัญญัติและกฎหมายท้องน้ำเกี่ยวกับเรือใหญ่ เรือเล็ก ที่ขึ้นล่องตามแม่น้ำลำคลอง และพระราชบัญญัติว่าด้วยการทางบก¹

ในปีเดียวกันโปรดฯ ให้มีการลงลายมือหรือแกงโคไว้เป็นหลักฐานในหนังสือสำคัญ โดยบังคับใช้ทั้งในกรุงและหัวเมือง² และในปี พ.ศ. 2408 โปรดฯ ให้มีการทำสารกรมธรรม์เป็นหลักฐานสำคัญในการกู้ยืมเงิน และการฟ้องร้องตัดสินความพิจารณาจากสารกรมธรรม์หรือหนังสือสัญญาเป็นเกณฑ์ ถ้าไม่มีสารกรมธรรม์เป็นหลักฐานจะไม่รับฟ้อง³ และต่อมาในปี พ.ศ. 2410 ก็ได้ทรงแก้ไขการทำหนังสือสัญญาและสารกรมธรรม์ว่าจะต้องเป็นไปด้วยความสมัครใจของทั้งสองฝ่าย โดยไม่ให้ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการพิจารณาคดีเป็นฝ่ายเขียนให้ เพื่อแก้ปัญหที่ว่าขุนศาลตุลาการ บังคับทนายลูกหนี้ให้ยอมความและเขียน

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศพระราชบัญญัติแลกฎหมายท้องน้ำ พ.ศ. 2403" "ประกาศพระราชบัญญัติว่าด้วยเรือใหญ่ขึ้นล่องตามลำแม่น้ำ พ.ศ. 2403" "ประกาศพระราชบัญญัติว่าด้วยเรือเล็กขึ้นล่องในแม่น้ำและลำคลอง พ.ศ. 2403" "พระราชบัญญัติว่าด้วยการทางบก พ.ศ. 2403", ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 177-191.

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, "ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงโคลายมือในหนังสือสำคัญมณฑลกรุงฯ พ.ศ. 2403" "ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงโคลายมือในหนังสือสำคัญในหัวเมืองทั่วไป พ.ศ. 2403", ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 153-158.

³ กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามมิให้นายบ่อนตรองเงินให้นักเลงเล่นเบี้ย อนุญาตให้ทำสารกรมธรรม์แทน พ.ศ. 2408", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 282.

สารกรมธรรม์¹

3. สภาพความเป็นอยู่ของราษฎรในสังคม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงความเป็นอยู่ของราษฎรให้ดีขึ้น ทางด้านพระราชทานสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคขั้นพื้นฐานให้แก่ราษฎรโดยไม่แบ่งเพศชายหญิง สตรีในสมัยของพระองค์จึงมีอิสระในการเลือกคู่ครอง² และบุตรภรรยา มีสิทธิที่จะไม่ยินยอมให้บิดาหรือสามีชายตัวเองเป็นทาสได้เช่นยุคก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่โปรดฯ คติที่ว่า "หญิงเป็นควาย ชายเป็นคน" ว่าไม่ยุติธรรม³ บรรดาเจ้าจอมและข้าราชการฝ่ายในของพระองค์ก็ได้รับพระบรมราโชวาทให้กราบถวายบังคมลาออกนอกราชการได้ถ้าไม่สมัครใจ⁴ ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราชดำริที่ก้าวหน้ามากสำหรับการแหวกจารีตของสมัยนั้น แต่พระองค์ก็ไม่ทรงสามารถปฏิเสธเรื่องชาติกำเนิดได้ เสรีภาพบางประการ เช่น การเลือกคู่ของสตรีจึงมีเฉพาะในหมู่สามัญชนเท่านั้น พระองค์ทรงให้เหตุผลว่า พ่อแม่ที่อยู่ใน "ตระกูลต่ำ" มักบังคับใจลูก

¹ กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามไม่ให้ขุนศาลตระลาการ เจ้าหนีนายเงินทำหนังสือยอมความและสารกรมธรรม์โดยลูกความแลทาสลูกหนี้ไม่รู้ไม่เห็น พ.ศ. 2410", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 73-74.

² กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะลักพา พ.ศ. 2411", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 102-107.

³ กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผู้ขายเมีย บิดามารดาขายบุตร พ.ศ. 2410", ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 76-81.

⁴ เริ่มมีประกาศพระราชทานอนุญาตตั้งแต่ปี พ.ศ. 2397 แล้ว แต่ก็ไม่มีผู้ใดกล้าปฏิบัติตาม จึงออกประกาศชั่วคราวความเดิมในปี พ.ศ. 2401, 2404 และ 2406. เมื่อมีผู้หลาออกก็ทรงอนุญาต ข้าราชการฝ่ายในที่ถูกจำกัดสิทธิ์คือพวกเจ้าจอมคนโปรดและเจ้าจอมมารดา.

เพื่อประโยชน์ของคน ส่วนพ่อแม่ใน "สกุลสูง" นั้น จะทำเพื่อเกียรติยศชื่อเสียงของตระกูล¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยอมรับความแตกต่างทางชาติกำเนิดนี้ นอกจากจะเป็นเพราะทรงมีความรู้สึกต่อเรื่องนี้ตามประสบการณ์ชีวิตแล้ว ยังอาจเป็นไปได้ว่าทรงเอาใจชนชั้นสูง เพื่อสถานภาพทางการเมืองของพระองค์ด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามยกระดับความรู้ของราษฎรในด้านการสาธารณูปโภคและสาธารณสุข โดยผ่านประกาศต่าง ๆ เช่น สอนให้ประชาชนรู้จักระวังรักษาความสะอาด ไม่ทิ้งสิ่งสกปรกในแม่น้ำลำคลอง รู้จักรักษาตัวเมื่อคราวเจ็บไข้ไม่สบาย ทางด้านการสาธารณูปโภคนั้น พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ใช้จ่ายภาษีอากรค่านี้นี้มากขึ้น เช่น นำเงินผูกปีจีนปีระกาตรีศกมาทำถนนเจริญกรุงและถนนใหญ่ ทรงนำเงินผูกปีชวดทำถนนต่อจากเดิม และทรงบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างถนนบำรุงเมืองขึ้น² พระองค์โปรดฯ ให้หาเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัยมาใช้ เช่น เครื่องสูบน้ำสำหรับดับเพลิง พระองค์ทรงสั่งสอนให้ราษฎรรู้จักระมัดระวังในการรักษาบ้านเรือนให้ปลอดภัยจากโจรผู้ร้ายและอัคคีภัย ทรงไม่พอพระทัยที่บ้านเมืองของไทยและลาวเป็นจากที่รุ่งรัง ปลอดภัยพลเมืองพากันผลิตผลิตอยู่กับอบายมุขต่าง ๆ³ บุคคลที่พระบาท

¹กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะลักพา พ.ศ. 2411", ในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 101-105.

²กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องเงินปีจีนปีชวดทำถนน พ.ศ. 2407", ในเรื่องเดียวกัน, หน้า 241-242.

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา พ.ศ. 2406", ใน พระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 69.

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรด คือ พวกหมอคูที่ชอบทำนายนการเกี่ยวกับแผ่นดิน คนสูมฉิ่น กินเหล้าเมาสุรา เล่นการพนัน เป็นหนี้สิน และข้าราชการนอกตำแหน่งที่ยังใช้ตำแหน่งหากิน¹

สิ่งที่เป็นความเปลี่ยนแปลงสำคัญในสังคม คือ การปฏิรูปพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย้ายอยู่เสมอว่า พระองค์มิได้สนพระทัยพุทธศาสนาในแง่ของพิธีกรรมอันใหญ่โต หรูหรา หรือ การทำบุญโดยสร้างวัตถุสถานใหญ่โตซึ่งปราศจากคุณค่าทางใจสอยที่แท้จริง² พุทธศาสนาในสมัยของพระองค์นั้น ศาสนาจะต้องเป็นเรื่องเกี่ยวกับสังคม พระภิกษุสงฆ์ควรทำหน้าที่ของตนให้ดี คือ สืบต่อพระศาสนา และให้ความรู้ที่ถูกต้องแก่ประชาชน รวมทั้งให้มีความกตัญญูต่อพระเจ้าแผ่นดินด้วยในฐานะ "ข้าราชการ" อีกประเภทหนึ่ง พระองค์ทรงต้องการให้พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่บริสุทธิ์ พ้นจากการโจมตีดูหมิ่นของพวกต่างชาติที่นับถือคริสต์ศาสนาในประเทศไทย

พุทธศาสนาแบบใหม่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความเป็นวิทยาศาสตร์มากขึ้น และพร้อมที่จะชักนำสังคมให้หันมาพิจารณาความรู้ทางด้านวัตรธรรมอย่างวิพากษ์อีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่สังคมไทยละเลยส่วนนี้มานานโดยให้ความสำคัญเฉพาะการศึกษาเพื่อยกระดับจิตใจ หนังสือกิจจานุกิจเป็นตัวแทนของความคิดที่หันมาให้ความสำคัญต่อการศึกษาวัตรธรรมมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็ยังให้ความสำคัญกับความรู้ทางนามธรรมเพื่อยกระดับจิตใจของพุทธศาสนา รวมทั้งไม่แต่ต้องความเชื่อเรื่องบุญบารมีของผู้นำ

¹"เรื่องหมอคูไซคชะตาราตีและทำวิทยาต่าง ๆ", ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 103. และ กรมศิลปากร, "ประกาศใหญ่จะเลือกตั้งตุลาการเลือกสรรตุลาการที่ลูกความไม่รังเกียจ พ.ศ. 2411", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 99.

²"ประกาศว่าควยเงินชอมแซมพระอารามซึ่งเป็นส่วนพระองค์ไม่ระมุศกราช", ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 224. และ "ประกาศเรื่องบรรจุของในพระเจดีย์ที่เขापนมขวด พ.ศ. 2404", ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, หน้า 223.

ในสังคมเลย ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่า การเปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยให้เป็นแบบตะวันตกนั้น เป็นการเปลี่ยนอย่างฉาบฉวยแก่ภายนอก เฉพาะที่จำเป็นและไม่ขัดกับผลประโยชน์ของผู้ปกครองเท่านั้น มิได้เป็นการทำให้ทันสมัยอย่างถึงแก่น

อย่างไรก็ตาม การปฏิรูปสังคมในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้คนไทยเริ่มสนใจการศึกษาศิลปวิทยาการแบบตะวันตกอันเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับสังคมไทย ผู้มีตระกูลในสมัยนั้นเริ่มส่งบุตรหลานไปศึกษาต่อต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงสนับสนุนการศึกษาทั้งในหมู่พระราชโอรสธิดา¹ และการส่งนักเรียนไทยไปศึกษาต่อต่างประเทศ เมื่อคณะทูตไทยไปอังกฤษคราวแรกเมื่อ พ.ศ. 2400 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ นายทศและนายเทศ บุนนาค² ออกไปศึกษาต่อด้วย ทั้งสองได้รับการฝากฝังให้กระทรวงต่างประเทศอังกฤษจัดให้ศึกษาในโรงเรียนราชวิทยาลัยที่กรุงลอนดอน แต่ปรากฏว่าเมื่อคณะทูตเดินทางกลับ นักเรียนทั้งสองก็กลับด้วยโดยไม่ทราบเหตุผล³

นอกจากนี้ยังมีนักเรียนรุ่นหลังไปศึกษายุโรปแล้วสำเร็จกลับมารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็มี เจ้าพระยาสุรวงศ์วัจนศักดิ์ (โต บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วอน) ศึกษาวิชาทหารปืนใหญ่จากอังกฤษเป็นคนแรก เจ้าพระยาราชานุประพัทธ์

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาสุรสีห์วิมลวงศาธิบดี กรมหมื่น เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1, ความทรงจำ, หน้า 19. ระบุว่า นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดฯ ให้หาครูมาสอนพระราชโอรสธิดาในพระบรมมหาราชวังแล้ว ยังทรงเอาพระทัยใส่ปลูกฝังให้พระราชโอรสธิดารักการอ่านหนังสือด้วยการซื้อสามก๊กฉบับพิมพ์พระราชทานให้ทุกพระองค์.

² นายทศ อายุ 16 ปี เป็นบุตรพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) นายเทศ อายุ 17 ปี บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์.

³ ละออทอง อมรินทร์รัตน์, "การส่งนักเรียนไทยไปศึกษาต่อต่างประเทศ...", หน้า 30.

(สุคใจ บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม) และหลวงคำรงสุรินทรฤทธิ (ทับ บุนนาค) สำเร็จมาจากฝรั่งเศส¹

ส่วนนักเรียนที่บิดามารดาส่งออกไปเอง และได้กลับมารับราชการในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มี 3 คน คือ พระยาอรรคราชวรাত্র (หวาด บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาอภัยสงคราม เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ฝากนายเรือรบอเมริกันไปฝึกหัดวิชาทหารเรือ แต่ได้เรียนเฉพาะภาษา พระยาอรรคราชวรাত্র (เนตร) บุตรพระยาสมุทรบุรานุรักษ์ ออกไปเล่าเรียนที่สิงคโปร์แล้วกลับเข้ามาถวายตัว และเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ส่งออกไปเรียนอังกฤษ 3 ปี²

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมเหล่านี้เป็นพื้นฐานแรกของทิศทางการปรับสังคมให้เป็นแบบตะวันตกของไทยในสมัยต่อมา

ค. การรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองไว้ที่องค์พระมหากษัตริย์ ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะเป็นจุดรวมความสนใจจากสังคมในฐานะผู้นำการเปลี่ยนแปลง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระมัดระวังมากที่จะมีอิทธิพลของพระองค์ทำ ความไม่พอใจกับทั้งคนหัวใหม่และพวกอนุรักษนิยม ลักษณะที่แสดงออกจึงเป็นแบบประนีประนอม โดยพระองค์เลือกใช้ให้เหมาะสมแก่ประโยชน์ทางการเมืองของพระองค์ด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างความรู้สึกมั่นใจในหมู่ราษฎร และพวกที่นิยมความเปลี่ยนแปลง ว่าพระองค์เป็นผู้ที่เห็นการณ์ไกลและสามารถนำความเจริญมั่งคั่งมาสู่ราชอาณาจักรได้อย่างไม่มีสมัยใดเทียบได้ การเปิดประเทศนี้เป็นการที่แสดงให้เห็นว่าเกียรติยศของพระองค์มีเหนือกษัตริย์ทุกพระองค์ในเอเชีย ส่วนกับบรรดาพวกอนุรักษนิยมพระองค์จะเอาใจในแง่ที่ยังรักษาขนบธรรมเนียมและโบราณราชประเพณีบางอย่างไว้

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

แม้จะพุ่มเพื่อยแต่ก็สร้างความรู้สึกระท้อใจให้เกิดแก่สถาบันกษัตริย์¹ พระองค์จึงเป็นตัวแทนทั้งของชนรุ่นเก่าและชนรุ่นใหม่ในขณะเดียวกัน และแสดงออกถึงบทบาทต่าง ๆ นี้ในต่างวาระต่างโอกาส นอกจากนี้พระองค์ยังมีสิ่งที่เชื่อมโยงกับผู้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารและราษฎรที่ไม่ใช่พุทธศาสนิกชน ด้วยการพระราชทานเสรีภาพในการนับถือศาสนาต่าง ๆ พร้อมกันนั้นก็ทรงอุปถัมภ์ศาสนาต่าง ๆ ตามสมควร² และพยายามพิสูจน์พระองค์ให้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่า ความรู้ทางคานวิทยาการของพระองค์มิได้น้อยหน่ากว่าของตะวันตกเลย โดยเฉพาะทางด้านดาราศาสตร์

ในส่วนลึกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ยังมีอาจทรงละทิ้งหรือปฏิเสธความเชื่อเรื่องบุญบาปมี และปาฏิหาริย์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนาได้ อาจเป็นเพราะสิ่งนั้นได้เป็นความเชื่อของสังคมไทยที่สะสมกันมานาน และยังเป็นประโยชน์ต่อการดำรงอยู่ของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ต้องอิงกับพุทธศาสนา ทั้ง ๆ ที่ทรงปฏิเสธ "บุญ" อันเกิดจากผู้มีบุญตามภาคเหนือและอีสาน³ ฉะนั้น ในบางครั้งพระองค์จึงมีพระราชปรารภว่ามีสิ่งที่เห็นมนุษย์คอยคดบันคาลความเป็นไปอยู่ และในคราวที่บูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ กล่าวกันว่าทรงเห็นปรากฏการณ์ซึ่งเชื่อกันในสมัยนั้นว่าเป็นปาฏิหาริย์ของพระบรมสารีริกธาตุ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลื่อมใสศรัทธามากได้บริจาคพระราชทรัพย์เงินทองจำนวนมากเป็นพุทธบูชา แต่ที่ทรงระมัดระวังมิให้ฝรั่งดูหมิ่น

¹ กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พ.ศ. 2408", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 335-336.

² กรมศิลปากร, "ประกาศการถือศาสนาแลผู้ถือผิด พ.ศ. 2401", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404, หน้า 130-135.

³ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยเรื่องพุทธทำนายเกิดขึ้นที่เมืองเขมร พ.ศ. 2407", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 212-217.

ว่าพระองค์มงาย จึงมีพระราชดำรัสว่า สิ่งที่เกิดขึ้นอาจเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่เกิดจากการทำปฏิกริยาทางเคมีก็เป็นได้¹

วิธีที่พระมหากษัตริย์จะเป็นศูนย์รวมอำนาจทางการ ป็องนั้นมิได้จำกัดเฉพาะที่ทรงอยู่ในฐานะที่ผูกพันทางจิตใจของประชาชน พระองค์ยังต้องพิสูจน์ให้เห็นว่าพระองค์สามารถปกป้อง ให้ความยุติธรรมแก่บรรดาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ และถ้าหากพระองค์ทำได้ แม้จะไม่มีอำนาจทางการทหารที่เหนือกว่าผู้อื่น สิ่งเหล่านี้จะเป็นเครื่องคุ้มกันให้พระองค์ปลอดภัย และสามารถครองทางการเมืองกับกลุ่มอื่น ๆ ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงไม่อาจทรงทิ้งระบบฎีกาอันเป็นระบบตรวจสอบอำนาจของพระองค์ และทรงออกกฎหมายควบคุมความเคลื่อนไหวของขุนนางและเจ้านายให้รัดกุมยิ่งขึ้น

มาตรการใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ในการควบคุมเจ้านายและขุนนางคือ การที่ประกาศห้ามมิให้จางวางพิเลียงปิดบังความผิดเจ้า พระองค์ทรงถือว่าบุคคลเหล่านี้เป็นข้าราชการที่ได้รับการแต่งตั้งโดยตรงจากองค์พระมหากษัตริย์ เพราะฉะนั้นบุคคลเหล่านี้จึงควรจงรักภักดีต่อพระองค์ คอยรายงานความประพฤติที่ไม่เหมาะสมของเจ้านาย ถ้าหากปิดบังบรรดาคนเหล่านี้จะมีความผิดด้วย²

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงควบคุมเจ้านายกวัดขันยิ่งขึ้นนั้นเป็นเพราะว่า ทางชนบทเห่อเจ้านาย และพร้อมที่จะของสุมกำลังยอมตัวเป็นพวกของ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 479-480.

² กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามข้าเจ้ามิให้ปิดบังความผิดของเจ้านาย พ.ศ. 2403", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2403, หน้า 199 - 203.

เจ้านายที่ตนนิยมไต่ถามประการหนึ่ง¹ อีกประการหนึ่งนั้นอาจเป็นเพราะพระองค์ทำสนธิสัญญาเบาริงแล้ว จึงต้องระมัดระวังเจ้านายและขุนนางมากยิ่งขึ้น เพื่อมิให้ฝรั่งฉวยโอกาสเข้าแทรกแซงกิจการภายใน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ระบบยุติธรรมในการควบคุมไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่ในพระราชอำนาจ พระองค์โปรดฯ ให้มีการตัดสินคดีที่มีราษฎรมาฟ้องร้องฎีกาคำทุกข์ความยุติธรรม ไม่เกรงกลัวอิทธิพลของผู้ใด ความที่เป็นเรื่องของพระบรมวงศานุวงศ์ที่ว้าวาระไม่ได้กันมาแต่ก่อน ๆ นั้น โปรดฯ ให้รับไว้ชำระด้วยเหตุผลที่ว่าราชอาณาจักรของพระองค์มิใช่ราชอาณาจักรโจร² ที่จะให้พวกพ้องของตนทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎร ในรัชสมัยของพระองค์จึงมีบรรดาเจ้าเมือง และเจ้านายหลายองค์ตลอดจนเจ้าภีษณาการได้รับการลงโทษโดยสมควรแก่ความผิด³

สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการรักษาพระราชอำนาจของพระองค์ คือ การไตร่ตรองหาเหตุผลจากเรื่องที่

¹ การกวัดข้นเจ้านายนี้ จะเห็นได้จากประกาศฉบับต่าง ๆ ดังนี้ คือ "ประกาศไม่ให้หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ตลอดจนบุตรหลานเหลนไปเที่ยวตามหัวเมืองโดยมิได้ขุลา พ.ศ. 2405" "ประกาศพระราชบัญญัติรับฟ้องความเจ้าและห้ามเจ้ามิให้ไปไกลพระนคร พ.ศ. 2406" "ประกาศห้ามมิให้เรียก ม.ร.ว. และหม่อมหลวงว่าเจ้า พ.ศ. 2407", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 86-93, 115-120 และ 235-237.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังที่ประชุม พ.ศ. 2407", ใน พระราชหัตถเลขา... ฉบับที่ 2, หน้า 94-95.

³ กรมศิลปากร, "คำพิพากษาและพระราชกระแสเรื่องโทษอ้ายกลับ พระยาไชยา พ.ศ. 2401" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2405, หน้า 72-78. และ "ประกาศเรื่องราษฎรเมืองระยองถวายฎีกากล่าวโทษผู้สำเร็จราชการเมือง ไม่ปรากฏศักราช", ใน ประชุมประกาศ พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 260-263.

ทรงทราบ และการยอมรับที่จะแก้ไขข้อผิดพลาดในการดำเนินนโยบายของตน สำหรับเรื่องแรกนั้นเมื่อข้าส่วยทองเมืองอัครป้อมชัควางไม่ยอมเสียส่วยนั้น บรรดาข้าราชการบริพารดูเหมือนจะพึงรายงานแต่เฉพาะเจ้าเมืองอัครป้อม ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะให้พิจารณาในทางกลับกัน ทรงเห็นพระทัยพวกส่วยว่าปกติก็มีความคับแค้นจากการกตัญญูรีดของมุลนายอยู่แล้ว เมื่อไม่มีทางออกก็จับอาวุธขึ้นสู้ ฉะนั้น ควรไต่สวนเรื่องราวให้ละเอียดก่อนที่จะส่งกองทัพออกไปปราบปรามพวกส่วย¹

อีกเรื่องหนึ่งคือการที่ทรงโปรดฯ ให้พระพิศาลสุภผลไปดำเนินการรื้อปราสาทฉไพศพรหมที่กัมพูชา เพื่อเอามาเป็นเกียรติยศแก่แผ่นดิน ปรากฏว่าได้รับการชัควางอย่างรุนแรงจากชาวพื้นเมือง^๒ บรรดาขุนนางและเจ้านายพยายามกราบทูลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระงับความต้องการปราสาทหินนี้ ในที่สุดก็ทรงสั่งให้งดการรื้อปราสาท แต่ให้จับตัวผู้ก่อการจลาจลมาลงโทษ^๓

ทางด้านหัวเมืองต่าง ๆ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามกระชับความสัมพันธ์และสร้างความจงรักภักดีในรูปแบบต่าง ๆ กัน เช่น พระราชทานยศให้แก่เจ้าเมืองบางท่านเป็นพิเศษ ส่งอาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัยและมีประสิทธิภาพจากเมืองหลวงไปให้ เช่นกรณีส่งอาวุธให้สมเด็จพระนโรดมใช้ในการปราบกบฏ และโปรดฯ ให้เรือสกุลเนอออกลาดตระเวนโจรสลัดที่หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกของอ่าวไทย^๓ การเสด็จประพาสของพระองค์ก็น่าจะเป็นผลดีสำหรับสร้างความรู้สึกรักผูกพัน โกลัซิด และจงรัก

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน พ.ศ. 2400", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 3, หน้า 14.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร... รัชกาลที่ 4, หน้า 230-231.

³ห.จ.ช., ก.ห. ร.4 เล่ม 25 จ.ศ. 1225 (พ.ศ. 2406), สารตราว่าควยยกเลขสมเจ้าเมืองกรมการสักใหม่ ให้เป็นเลขสำหรับเรือลาดตระเวน.

ภักดี¹ นอกจากนั้นบรรดาพระสงฆ์ธรรมยุตของพระองค์ที่ออกไปเผยแพรศาสนาตามเมืองต่าง ๆ ก็ยังเป็นผู้ที่ชักจูงให้ประชาชนในบริเวณนั้นเกิดความเลื่อมใสในคุณธรรม และจงรักภักดีต่อองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ง. การสืบทอดอำนาจทางการเมืองด้วยการสืบสันตติวงศ์

ผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยจะให้ป็นรัชทายาทต่อจากพระองค์ คือ พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ที่ประสูติแต่พระมเหสีหลังจากที่พระองค์เสวยราชย์เป็นกษัตริย์แล้ว บทเรียนที่พระองค์ได้รับเมื่อคราวที่พลาดจากราชบัลลังก์ครั้งแรกเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตทำให้พระองค์ทรงกรุยกายให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ขึ้นครองราชย์ด้วยความอุสาหะพยายามและระมัดระวังอย่างยิ่ง เนื่องจากสถานการณ์ในรัชสมัยของพระองค์มิได้สะดวกราบรื่นเท่าที่ควรจะเป็น เนื่องจากผู้ที่มีสิทธิในราชบัลลังก์ท่านอื่น ๆ เป็นกลุ่มอำนาจทางการเมืองที่มีอิทธิพลสูง เช่นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระองค์เจ้าชายยอคดียงยศ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ หรือเจ้านายอีกหลายพระองค์ที่มีตำแหน่งสำคัญและได้รับความนิยมจากประชาชน เช่น กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เจ้าฟ้ามหามาลา เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ นอกจากนี้ผู้ที่เป็นกษัตริย์ยังจำเป็นต้องได้รับความยินยอมและสนับสนุนจากขุนนางทั้งหลายด้วย ขอสำคัญคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงมีพระราชอำนาจมากถึงขนาดที่จะแต่งตั้งเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นรัชทายาทโดยเปิดเผยได้ ดังนั้นพระองค์จึงต้องพยายามหาทางออกใหม่ในการสนับสนุนให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์อยู่ในฐานะรัชทายาท ในขณะที่เดียวกันก็ต้องไม่เป็นการก่อความขัดแย้งโดยตรงกับเจ้านายและขุนนางกลุ่มอื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะกับกลุ่มของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งคนส่วนมากคาดหมายว่าจะได้เป็นกษัตริย์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแน่นอน

¹ดู "ชีวประวัติท้าววรจันทร์" (เจ้าจอมมารดาวาดในรัชกาลที่ 4) ใน ชุมนุมพระนิพนธ์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการเสด็จหัวเมืองต่าง ๆ ไว้มาก.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นก็ทรงทราบถึงสถานภาพของพระองค์เช่นกัน และพระองค์ก็ไม่สามารถที่จะพยากรณ์อนาคตได้ว่า ระหว่างพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ใครจะมีพระชนม์ชีพยืนนานกว่ากัน เพื่อความไม่ประมาทพระองค์ได้ทรงจัดเตรียมการไว้ทั้งสองทางอย่างรอบคอบ

ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามเชิดชูบุญบารมีของเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ให้ปรากฏแก่สายตาของคนทั่วไปมาโดยตลอด เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ได้รับการยกย่องในเรื่องพระชาติกำเนิดว่าสูงกว่าบรรดาเจ้านายที่อยู่ในข่ายการสืบราชสมบัติทุกพระองค์ แม้แต่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ดำรงพระยศเป็น "เจ้าฟ้า" เป็นแต่เพียงพระองค์เจ้าเท่านั้น และพระมารดาของพระองค์ก็เป็นเพียงสตรีสามัญชน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามที่จะให้คนทั้งปวงได้รู้สึกถึงความแตกต่างนี้ ดังจะเห็นได้จาก การที่โปรดให้กรมสมเด็จพระเคชาธิศร คิดหาคำเรียกพระเจ้าลูกยาเธอที่เหมาะสม ทรงกล่าวว่า

...คำว่า 'พระเจ้าลูกเธอ' - ตามกฎหมายและอย่างธรรมเนียมเดิมก่อน เป็นคำนำชื่อพระราชบุตรในพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในเวลานี้ปัจจุบันนั้น ๆ แทบนี้คนเรียกสองพวกสามพวกไป จนเจ้านายที่มารดาทำชาติทำตระกูลไม่ควรจะเป็นเจ้าจอมมารดา ก็เรียกพระเจ้าลูกเธอเสียหมด... และเจ้านายที่ควรเรียกลูกเธอนั้นก็เรียกเทพธิดา... นั้นเปล่า ๆ คุณกรมหมื่น... ไม่ใคร่จะมีใครอ้างอิงนับถือ ดวยเห็นว่าเด็กและบิดาแก่ชรา...¹

จากความในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ เข้าใจว่าปัญหาคงเกิดขึ้นด้วยคนใช้คำนำพระนามพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "พระเจ้าลูกเธอ" เหมือนอย่างเจ้านายวังหลวง²

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระกรมพระเคชาธิศร ไม่ปรากฏศักราช", พระราชหัตถเลขา... เล่ม 2, หน้า 167-168.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอบรมพระราชศาสตร์พระราชนาน แก่เจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ด้วยพระองค์เอง¹ และทรงโปรดฯ ให้เจ้าฟ้าชายได้รับการ ศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการตะวันตกจากครูสตรีที่เข้ามาสอนในราชสำนัก และพระองค์ ทรงโปรดฯ ให้มีพระราชพิธีสำหรับพระราชมารอย่างสมพระเกียรติยศ เช่น พระราชพิธี รับพระสุพรรณบัฏ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ใน พ.ศ. 2404² แล้ว โปรดฯ ให้ทรงกรมเป็น กรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ³

ในช่วงก่อนระยะที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังดำรงพระชนม์อยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเตรียมหาทางออกไว้หลายอย่างเช่น ทรง โปรดฯ ให้สร้างพระราชวังสวนนันทอุทยานในคลองมอญที่หลังวัดชีโนรสาราม เพื่อไว้สำหรับ เป็นที่ประทับถ้าหากพระองค์เกิดประชวร หรือว่าราชการแผ่นดินไม่ได้แล้ว⁴ นอกจากนี้ยัง ทรงโปรดฯ ให้ซื้อตึกไว้ที่สิงคโปร์เพื่อการนี้ข้างหน้า โดยใส่พระนามพระองค์เจ้ายิ่งเยาว ลักษณ์ และเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ไว้⁵ อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวก็ทรงมีพระชนม์ยืนยาวมาตลอด ในขณะที่เจ้านายซึ่งเป็นที่ยินยอมของคนทั้งปวงว่าอาจได้

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีจักรพรรดิราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 165. พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฝึกสอนพระราชศาสตร์แก่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์อย่างกวัดข้น ตั้งแต่หลังจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตในปี พ.ศ. 2408 เป็นต้นมา.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 266.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 182.

⁵ ประยูตธ สิทธิพันธ์, สามวัง, (พระนคร : สำนักพิมพ์ปริทัศน์ศาสตร์, 2519),

ครองราชย์สิ้นพระชนม์ไปทีละองค์ คือ เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2404¹ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตใน พ.ศ. 2408² ข้อที่นำสังเกตระหว่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังประชวรหนักอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ ออกประกาศห้ามมิให้ เล่นแฉ่วลาวทั่วราชอาณาจักร โดยทรงยกเหตุผลทางวัฒนธรรมมาอ้าง พระองค์ทรงยอมรับว่า ราชอาณาจักรไทยมีวัฒนธรรมปะปนกันหลายชาติหลายภาษา พระองค์ไม่ทรงห้ามแต่ให้ถือว่า การ เล่นและวัฒนธรรมไทยควรจะเป็นหลัก เช่น ปี่พาทย์ มโหรี เสภาเครื่องท่อน ประโคม สักกรา เพลงโกปำ เพลงเกี่ยวข้าว และละครร้อง แต่ปัจจุบันลาวแคนเป็นที่นิยมของราษฎรแทนที่วัฒนธรรมไทยเหล่านั้น ทรงเห็นไม่สมควรเพราะ "ลาวเป็นข้าไทย แต่ไทยไม่เคยเป็นข้าลาว"³ พระองค์ทรงตั้งข้อสังเกตว่า "การ เล่นลาวแคนชุกชุมที่ไหน ฝนก็ตกน้อยรวงโรยไป ถึงปีนี้ข้าวในนารอดตัวก็เพราะน้ำป่ามาช่วย เมืองที่เล่นลาวแคนมาก เมื่อฤดูฝน ๆ ก็น้อยทำนา ก็เสียไม่มองงาม ทำขึ้นเมื่อปลายฝน น้ำป่ากรรโชกมาก็เสียหาย"⁴ พระองค์จึงโปรดฯ ให้งดการ เล่นลาวแคน ถ้ามีการ เล่นต่อไปจะเรียกภาษีให้แรง ถ้ามีการ ลักลอบ เล่นจะต้องถูกปรับเป็นภาษีสองต่อสามต่อ

เรื่องลาวแคนนี้มีความเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ลาวแคนมาก ขนาดทรงพระราชนิพนธ์ได้ บรรดาเจ้านาย ขุนนาง และราษฎรก็โดยเสด็จพระราชนิมนต์ การปฏิเสchlussลาวแคน

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงพระองค์เจ้า บัณฑิตราช พ.ศ. 2404", ใน พระราชหัตถเลขา... เล่ม 1, หน้า 267.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 338.

³กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามมิให้ เล่นแฉ่วลาว พ.ศ. 2408", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408, หน้า 284-291.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 291.

ในระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวใกล้จะสวรรคตนั้น จึงเท่ากับเป็นการปฏิเสธพระราชอำนาจที่เคยมีอยู่ของพระองค์ เพราะก่อนหน้านี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เคยที่จะทรงมีปฏิกริยาเช่นนี้ออกมาอย่างเป็นทางการ นอกจากนั้นยังเป็นการสะท้อนให้ราษฎรคิดถึงบุญบารมีของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีมากน้อยเพียงไร จึงทำให้เกิดแผนแล้ง ในขณะที่พระองค์มีน้ำป่าและปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ มาช่วยเสมอตั้งแต่ครองราชย์เป็นอัครราชย์¹ และเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์นั้นก็เป็นองค์แห่งความชุ่มชื้นและความสมบูรณ์ของพืชพันธุ์มาตั้งแต่ประสูติ

หลังจากการสวรรคตของพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ. 2408 ปัญหาในเรื่องนี้ได้คลี่คลายไปบ้าง และฐานทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ดูจะมั่นคงขึ้น เนื่องจากข้าราชการวังหน้าย้ายสังกัดมาอยู่วังหลวง² แต่พระองค์ก็ยังไม่สิ้นความกังวล เนื่องจากพระองค์มีพระชนม์สูงขึ้นจึงทรงเป็นห่วงพระราชโอรส และพระองค์ก็ไม่อาจแนพระทัยได้ว่า พระราชโอรสจะได้รับความสนับสนุนจากเสนาบดีผู้มีอำนาจมากน้อยเพียงใด พระองค์ทรงวิตกว่าหากเสด็จสวรรคตไปก่อน พระราชโอรสจะต้องเป็นกษัตริย์ในเวลาที่ยังทรงพระเยาว์ เห็นว่าจะเป็นการเสี่ยงภัยอย่างใหญ่หลวง เพราะในพงศาวดารจะเกิดการชิงราชสมบัติทุกพระองค์ จึงทรงยับยั้งไม่สถาปนาเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นรัชทายาท ทรงตั้งพระทัยว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์มีพระชนม์ครบ 20 พรรษาผนวชตามประเพณีแล้ว (ประมาณ พ.ศ. 2417) จะมอบเวนสมบัติพระราชทาน ส่วนตัวพระองค์จะเป็น "พระเจ้าหลวง" คอยช่วยเหลือ จึงโปรดฯ ให้สร้างพระราชวังสราญรมย์

¹"ต้นเหตุที่เรียกทงเนื้อต่าง ๆ" ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 109.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 86.

เป็นที่ประทับ ตั้งแต่ พ.ศ. 2409¹ นับเป็นความคิดใหม่ที่เพิ่งเริ่มมีในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่กษัตริย์จะสละราชบัลลังก์ให้พระราชโอรสขึ้นครอง อย่างไรก็ตามก็ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเตรียมการเผื่อว่า พระองค์เสด็จสวรรคตก่อนพระราชโอรสมีพระชนม์ครบ 20 พรรษา จะว่าราชการแผ่นดินเองไม่ได้ จะต้องมียุสสำเร็จราชการแทนพระองค์ซึ่งไม่เคยมีมาก่อนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จึงทรงปรึกษาดังเรื่องนี้เตรียมไว้ก่อนกับ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์² และได้ทาบทามให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้มีอิทธิพลและอำนาจสูงเป็นยุสสำเร็จราชการแทนพระองค์ ในตอนแรกเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ปฏิเสธ แต่ต่อมาเมื่อถูกอ้อนวอนก็ยอมรับโดยมีข้อแม้ว่าจะให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเป็นวังหน้า เพื่อคานอำนาจวังหลวงและเพื่อป้องกันมิให้ใครคิดว่าตนจะแย่งราชสมบัติ³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพอพระทัยกับความคิดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่จะต้องตั้งกรมหมื่นบวรวิไชยชาญเป็นอุปราช อาจเป็นด้วยทรงเห็นว่า จะไม่เป็นผลดีต่อความมั่นคงของพระราชโอรสนัก จึงไม่ทรงสถาปนาเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นรัชทายาท เพียงแต่เลื่อนยศเป็นกรมขุนพิรินทรประชานาถ พร้อมกับกับเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่เลื่อนเป็นกรมขุนอีก 3 พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมหมื่นนเรศวรานุภาพ และกรมหมื่นราชสีหวิกรมในปี พ.ศ. 2410⁴ อาจพิจารณาได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอม

¹ สมเด็จพระบรมราชโอรสเจ้าฟ้ามหามาลา, ความทรงจำ, หน้า 164-165.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167-168.

⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศเลื่อนกรมหมื่นนเรศวรานุภาพและกรมหมื่นราชสีหวิกรมเป็นกรมขุน แลทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลาเป็นกรมขุน พ.ศ. 2410", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411, หน้า 66-68. กรมหมื่นราชสีหวิกรม คือพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังทรงผนวชอยู่.

เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงอำนาจเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ หากจะทรงสถาปนาเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นรัชทายาท เจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ก็จะต้องสนับสนุนพระองค์เจ้ายอชิงยศ (กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ) เป็นวังหน้าแน่นอน จึงทรงเลี้ยงโดยการเลื่อนกรมเจ้านายชั้นสูงหลายพระองค์ที่รับราชการตำแหน่งสำคัญ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้อยู่ในดุลยพินิจของเจ้านายและข้าราชการอื่น ๆ ว่าพระองค์ใดสมควรเป็นกษัตริย์องค์ต่อไป แม้ว่าจะมีได้ทรงเลื่อนยศให้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ แต่ก็ทรงยกย่องเป็นอย่างดีเช่นโปรดฯ ให้ออกแขกเมืองคู่กับเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ในคราวที่ให้ไปเยี่ยมทูตฝรั่งที่เรือรบ¹ แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีการประนีประนอม ไม่แสดงออกให้เห็นชัดว่าทรงปฏิเสชกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ

นับเป็นโชคคืออย่างหนึ่งที่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพและพระราชอัชฌาศัยเป็นที่ประทับใจแก่เจ้านาย ขุนนาง และพลกนิกร โดยทั่วไปรวมทั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย กล่าวกันว่า พระองค์มีบุคลิกที่สง่างามเหมือนกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แมแต่บรรดาศาตต่างประเทศก็ยอมรับเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ในฐานะรัชทายาท ซึ่งอาจเป็นเพราะบรรดาศาตต่างชาติเหล่านั้นชินกับกฎการสืบราชสมบัติในประเทศของตนที่ว่าพระราชโอรสองค์ใหญ่ของกษัตริย์คือ รัชทายาท ฉะนั้น จึงไม่มีปัญหาเรื่องการแทรกแซงจากภายนอก ปัญหาอยู่ที่ว่าถ้าพระองค์สวรรคตก่อน ทำอย่างไรพระราชโอรสจะเสวยราชย์ได้อย่างมั่นคง

เมื่อ พ.ศ. 2410 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีโอกาสได้ปูทางสร้างความมั่นคงให้แก่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์อย่างหนึ่งด้วยการขอคุณแพธิดาของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ บุตรชายคนโตของเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ ให้เป็นเจ้าจอมในพระเจ้า

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า 364.

ลูกยาเชอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์¹ เป็นการสร้างสัมพันธ์ทางเครือญาติและเมื่อทรงประสูติ
ใกล้จะสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตัดสินพระทัยที่จะให้พระราชโอรส
ได้รับเลือกด้วยความพร้อมใจของคณะเสนาบดี พระองค์จึงมีลายพระราชหัตถ์ให้เชิญออก
มายังที่ประชุมเจ้านายและเสนาบดีว่า มีพระราชดำริจะให้คณะเสนาบดีและเจ้านายช่วย
กันเลือกพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใด ที่เป็นพระเจ้าน้องยาเชอ พระเจ้าลูกยาเชอ
พระเจ้าหลานเชอ ที่มีพระปรีชาสามารถรักษาแผ่นดินได้นั้นขึ้นเป็นกษัตริย์องค์ต่อไป² ใน
ขณะเดียวกันก็ทรงขอขมาพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี พร้อมกับทรงฝากฝังพระเจ้า
ลูกยาเชอและพระเจ้าลูกเชอทุกพระองค์ควรวา ถ้ามีความผิดประการใดขอให้เว้นชีวิตไว้
ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบก่อนสวรรคต
ว่าที่ประชุมเลือกเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณพิทยานาถ เป็นกษัตริย์องค์ต่อไป พระองค์
ทรงแสดงความวิตกว่าเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระชนมน้อยเกรงจะไม่สามารถวาระราชการแผ่นดิน
ให้ร่มเย็นเป็นสุขได้ตามสมควร คณะเจ้านายและเสนาบดีจึงต้องสัญญากับพระองค์ว่าจะ
ช่วยกันถวายความจงรักภักดีและรับราชการในกษัตริย์องค์ใหม่จนกว่าเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์จะ
ทรงผนวชและวาระราชการได้เอง⁴

ในที่สุดการสืบราชสมบัติก็เป็นไปตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระองค์ได้เป็นกษัตริย์สมพระทัย แม้
จะไม่สมบูรณ์ตามพระราชดำรินัก คือไม่ทรงสามารถที่จะออกเป็นกฎการสืบสันตติวงศ์ได้
และมีได้ทรงแต่งตั้งรัชทายาทด้วยพระองค์เอง ข้อสำคัญคือในที่สุดกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงพระยา
สุรวงศ์ไวยวัฒน์ พ.ศ. 2410", ใน พระราชหัตถเลขา...เล่ม 1, หน้า 217-221.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า 171-172.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 176.

ก็ได้ดำรงตำแหน่งวังหน้า ตามความประสงค์ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ทั้ง ๆ ที่พระบาทสมเด็จระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามหลีกเลี่ยงแล้ว การดำรงตำแหน่งนั้นมิได้เกิดจากการสถาปนาโดยกษัตริย์พระองค์ใหม่ หากเป็นการใช้อำนาจของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์บีบบังคับประมุขให้ลงมติยอมรับตามข้อเสนอของกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์¹

สิ่งที่พระบาทสมเด็จระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบให้แก่พระราชโอรสนั้นมีโชอำนาจทางการเมืองเพียงอย่างเดียว แต่พระองค์ยังทรงถ่ายทอดพระราชดำริทางการเมืองให้แก่พระราชโอรส สิ่งหนึ่งที่พระองค์ทรงหวังที่จะให้พระราชโอรสสืบทอดต่อจากพระองค์คือ ความเป็นกษัตริย์ของประชาชน พระราชดำริของพระองค์นี้แสดงออกในคราวที่เสด็จกรมเจ้าฟ้าจุฑาลงกรณ์ พระองค์มิได้ใช้พระนามที่เป็นชื่อเทพเจ้าอีกต่อไป แม้ว่าพระบาทสมเด็จระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงให้เหตุผลแก่คนทั่วไปว่า พระนามที่เป็นชื่อเทพเจ้าจะทำให้พระชนม์ไม่ยืนคัง เช่น กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส และกรมหมื่นวิษณุวรดิษนิภาธร ก็ตาม แต่ยอมแสดงให้เห็นพระราชดำริของพระองค์จากพระนามกรมขุนพิณิตประชานาถ ว่าหมายถึงผู้เป็นที่พึ่งที่คุ้มครองแห่งประชาชน

พระบาทสมเด็จระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นกษัตริย์ที่ปฏิบัติตามพระราชดำริทางการเมืองต่าง ๆ ของพระองค์มาโดยตลอด สาเหตุแห่งการสวรรคตของพระองค์ก็เนื่องมาจากทรงพยายามจะพิสูจน์ให้เห็นและยอมรับความแม่นยำในวิธีการทางดาราศาสตร์ของพระองค์ผู้เป็นตัวแทนของราชอาณาจักรไทย พระองค์จึงทรงอุทิศสาธุเสด็จไปยังตำบลหว้ากอ เมืองประจวบคีรีขันธ์ อันเป็นบริเวณที่จะเห็นสุริยุปราคาเต็มดวงได้ชัดเจนที่สุดในไทย พร้อมกับเชิญให้บรรดาชาวตะวันตกเข้าร่วมชมด้วย นักดาราศาสตร์จากประเทศตะวันตกก็เข้ามาเพื่อสังเกตการณ์ ปรากฏว่าผลการคำนวณของพระองค์เป็นไปอย่างแม่นยำ หลังจากกลับมาสู่พระนครด้วยความสำเร็จนั้น พระองค์ได้รับเชิญมาเดิรียมาด้วย ทรงประจวรและสวรรคตโดยที่ยังมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์จนวาระสุดท้าย หลังจากทรงจัดการกับพระราชภารกิจทั้งหมด คือ ทรงลาและขอขมาพระสงฆ์ ทรงสั่งเสียและลาผู้ใกล้ชิด

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 177-179.

จัดการเรื่องการสืบราชสมบัติแล้ว ก็สิ้นพระทัยอย่างสงบเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.
2411¹

พระราชดำริทางการเมืองทั้งหมดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ตั้งแต่เสวยราชย์จนสวรรคตนั้น สามารถนำทางให้ราชอาณาจักรไทยและ
ราชบัลลังก์ของพระองค์อยู่รอดมาได้จนตลอดรัชกาล ถึงแม้ว่าพระองค์จะมีได้บรรลุ
ถึงเป้าหมายที่วางไว้ทั้งหมดคือ ไม่สามารถรักษากับพม่าเอาไว้ได้ และต้องยอม
เสียดินธิสภาพนอกอาณาเขตจากการทำสนธิสัญญาฉบับต่าง ๆ กับประเทศตะวันตก
ไม่ทรงมีพระราชอำนาจแบบรวมศูนย์ที่เข้มแข็ง และได้ทรงวางกฎการสืบสันตติวงศ์
ให้แน่นอนลงไป แต่สิ่งเหล่านั้นก็ได้เป็นรากฐานที่พระองค์วางไว้ให้พระมหากษัตริย์
รัชกาลต่อไป และสิ่งที่สำคัญกว่านั้นคือ พระองค์ได้กลายเป็นสัญลักษณ์หรือแม่แบบ
ของพระมหากษัตริย์ไทยแบบใหม่ในยุคสมัยแห่งความเปลี่ยนแปลง

ศูนย์วิทยพัชกร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร...รัชกาลที่ 4, หน้า